

КЛИМ Ігор Михайлович
МАТВІЄНКІВ Світлана Миколаївна

***ПОЛІТИЧНА КРИЗА:
АНАЛІЗ І ТЕХНОЛОГІЇ ВРЕГУЛЮВАННЯ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ***

м. Івано-Франківськ
«НАІР»
2017

УДК 323.22: 328.161 (477)
ББК 66.042
К 49

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Факультету історії, політології і міжнародних відносин
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
(протокол № 8 від 03 квітня 2017 року)*

Науковий редактор:

доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології і міжнародних відносин Інституту соціальних та гуманітарних наук Національного університету «Львівська політехніка» **Луцишин Галина Іванівна**

Рецензенти:

доктор політичних наук, професор, директор Інституту соціальних наук і самоврядування Міжрегіональної академії управління персоналом

Бідзюра Іван Павлович

кандидат політичних наук, доцент кафедри теорії та історії політичної науки філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка **Шипунов Геннадій Володимирович**

Клим І.М., Матвієнків С.М.

К 49 Політична криза: аналіз і технології врегулювання в сучасній Україні: монографія / І.М. Клим, С.М. Матвієнків. – Івано-Франківськ: НАІР, 2017. – 220 с. ISBN 978-966-2716-88-7

У монографії досліджено основні етапи розвитку теоретичних підходів щодо осмислення суті політичної кризи; визначено основні фактори виникнення криз у функціонуванні політичної системи України крізь призму відносин між органами державної влади, взаємодії між державним апаратом, органами місцевого самоврядування, політичними партіями та громадськими організаціями, а також особливостей політичної культури громадян; систематизовано можливі методи недопущення виникнення нових, а також загострення вже існуючих кризових процесів у політиці сучасної України.

Для усіх, хто цікавиться політикою та політичною наукою.

УДК 323.22: 328.161 (477)
ББК 66.042

ISBN 978-966-2716-88-7

Клим І.М., Матвієнків С.М., 2017 р.

ПЕРЕДМОВА

Сучасні світові політичні та фінансово-економічні процеси дуже часто набувають кризового характеру. Зусилля світової спільноти останнім часом все більше сконцентровані на подоланні кризових явищ у майже всіх куточках планети – від Сполучених Штатів та Європейського Союзу до країн Азії та Африканського континенту. В умовах глобалізації і посиленого взаємозв'язку між різними державами світові кризові процеси не оминули й Україну. У цьому контексті треба також наголосити на тому, що кризові явища у нашій державі зумовлені не тільки та не стільки зовнішніми чинниками, скільки мають глибоке внутрішньо політичне та внутрішньоекономічне коріння, пов'язане зі складними системними соціально-економічними та суспільно-політичними трансформаційними процесами, які тривають у нашій державі останню чверть століття. Саме тому можна говорити про те, що світова криза виступає каталізатором кризових процесів усередині самої України.

Виходячи з цього, дане дослідження видається надзвичайно актуальним, оскільки фокусує увагу на з'ясуванні суті феномену політичної кризи, визначенні її детермінантних основ, а також екстраполює отримані теоретичні висновки на прикладний український контекст, що дає можливість визначити ефективні технології врегулювання вже існуючих політичних криз в Україні та запобігання виникненню деструктивних криз у майбутньому. Таким чином, важливість даної монографії конкретизується у таких аспектах: по-перше, ця робота є актуальним для вітчизняної політичної науки комплексним дослідженням політичної кризи як такої та особливостей її вияву в Україні; по-друге, вона має важливе прикладне значення, оскільки визначає технології врегулювання політичних криз у нашій державі.

Метою монографії є дослідження суті політичної кризи, встановлення особливостей перебігу політичних криз в Україні та визначення технологій щодо їхнього запобігання та врегулювання. Виходячи з цього сформульовано й основні завдання дослідження, відповідно до яких побудована уся структура роботи. У монографії

вдалося отримати низку цікавих висновків, які характеризуються науковою новизною. Серед них виокремимо наступні:

1) досліджено основні етапи розвитку теоретичних підходів щодо осмислення суті політичної кризи, а також визначено особливості перебігу кризових процесів в Україні. На основі аналізу концепцій західних та вітчизняних дослідників було виявлено відсутність чіткого та універсального категоріального апарату, що призводить до неоднозначностей у визначенні таких категорій, як «політична криза», «політичний конфлікт», «політична нестабільність», «політичний пат», «політичний занепад», а, отже, до концептуальної плутанини, яка не сприяє підвищенню ефективності дослідження кризових явищ в українському політичному процесі загалом та вироблення ефективних технологій щодо їхнього запобігання та врегулювання зокрема;

2) сформульовано авторське визначення таких понять, як «політична криза», «політичний конфлікт», «політичний пат», а також суб'єктивне бачення співвідношення між політичною кризою, політичним конфліктом та політичним патом. Так, на думку авторів, політичний пат – це різновид політичної кризи, який зумовлений як рівновагою політичних сил, залучених у конфлікт, так і надмірною ускладненістю причин та характеристик самого політичного конфлікту;

3) визначено основні фактори виникнення криз у функціонуванні політичної системи України крізь призму відносин між органами державної влади, взаємодії між державним апаратом, органами місцевого самоврядування, політичними партіями та громадськими організаціями, а також особливостей політичної культури громадян України. Зокрема, зазначено, що у 1990-х роках політичні кризи в Україні були зумовлені переважно ідеологічними чинниками, що зумовлювали напругу щодо моделі економічного розвитку країни, а також щодо визначення місця парламенту та президента в політичній системі. Однак, вже від початку 2000-х років кризогенні чинники все більше походять від кон'юнктурних прагнень того чи іншого угруповання забезпечити собі вигідніше становище шляхом зміни «правил гри» у політиці;

4) досліджено та систематизовано можливі методи недопущення виникнення нових, а також загострення вже існуючих кризових процесів у політиці сучасної України. Наприклад, доведено, що на рівні політичної культури громадян України такими ефективними

засобами є технології, спрямовані на зростання їхньої (громадян) соціально-економічної та політичної ідентифікації з одночасним послабленням ідентифікації соціокультурної та регіональної, що перешкоджатиме використанню мовно-історичних відмінностей серед населення задля загострення політичних конфліктів, особливо у виборчий період.

Перший розділ монографії присвячений аналізу та систематизації джерел, що були використанні у роботі: починаючи від монографій та нормативно-правових актів, закінчуючи авторефератами дисертацій та Інтернет-ресурсами. Проведене дослідження дозволило констатувати, що попри наявність великої кількості наукових робіт, присвячених осмисленню політичної кризи, а також особливостей її вияву в українському політичному процесі, усі вони мають переважно фрагментарний характер, тобто звертаються до аналізу різних аспектів політичних криз та можливих шляхів їхнього врегулювання, зокрема й в українському контексті. Саме це, на думку авторів, і визначило необхідність здійснення комплексного та системного дослідження політичної кризи, особливостей кризових ситуацій у функціонування політичної системи України та на цій основі вироблення ефективних технологій щодо їхнього запобігання та врегулювання.

Другий розділ роботи дозволяє скласти цілісне уявлення про особливості дослідження політичних криз у рамках головних теоретико-методологічних підходів політичної науки. Обґрунтовано тезу про те, що найефективнішим методологічним підходом у контексті дослідження політичних криз та особливостей їхнього перебігу в Україні є системний структурний функціоналізм, оскільки політична криза як явище пов'язана, насамперед, з функціонуванням політичної системи, її структурою та функціями. Окрім цього, дано авторську інтерпретацію основних категорій, що використовуються у роботі, зокрема політичної кризи, визначено її ознаки, чинники виникнення, класифікацію (кризи ідентичності, кризи проникнення, кризи розподілу, кризи участі) та найважливіші технології їхнього врегулювання. Так, політична криза – це нездатність органів державної влади оперативно та ефективно реагувати на запити суспільства, розв'язувати існуючі та запобігати появі нових політичних конфліктів, що призводить до стану напруги між політичною системою та її навколишнім середовищем

і, як наслідок, зумовлює політичну нестабільність, приводячи в дію механізм делегітимізації й занепаду політичного режиму.

У третьому розділі дослідження здійснено комплексний аналіз причин виникнення кризових явищ у політичній системі сучасної України. Зокрема, доведено, що основними кризогенними чинниками в Україні на рівні діяльності органів державної влади є відсутність повного та ефективного застосування всіх елементів інституційної побудови класичної напівпрезидентської держави; функціональна залежність від глави держави та, як наслідок, політична слабкість Кабінету Міністрів загалом і прем'єр-міністра зокрема; слабка конституційно зумовлена та закріплена можливість президента впливати на парламент за одночасного фактичного тиску глави держави на законодавчий орган засобом реалізації ним трактованих на свою користь норм Конституції, а також формування штучної пропрезидентської більшості; недосконала система формування органів судової влади та конституційної юстиції, що позбавляє їх політичної та функціональної незалежності, а, отже, й функцій арбітра в конфліктах між різними органами державної влади. Окрім цього, встановлено, що роль політичних партій та інших, тісно пов'язаних із політичною сферою громадських утворень, у виникненні та посиленні політичних криз має свої відмінності залежно від різних етапів у політичному розвитку сучасної України.

На особливу увагу заслуговує четвертий розділ дослідження, у якому проаналізовано та визначено сприятливі фактори і технології запобігання та врегулювання кризових явищ у політиці сучасної української держави. Зокрема, встановлено загальну логіку й принципи застосування технологій із запобігання та врегулювання кризових ситуацій, що розкриваються завдяки такій системі дій: 1) періодичне інформування громадян про діяльність державних структур; 2) залучення громадян до участі у державних програмах; 3) заохочення підтримки громадянами політиків та цих програм; 4) визначення об'єкту чи процесу, який може перестати належним чином функціонувати; 5) створення переліку найбільш пріоритетних завдань організації та найбільш ймовірних кризових ситуацій у діяльності тої чи іншої структури; 6) створення сукупності питань, відповідей та рішень для кожного можливого кризового явища; 7) розробка стратегії стримування розвитку кризового процесу, а не лише реагування на нього; 8) уникання

помилки, типових для кризового управління – нерішучості при відповідях на питання про кризову ситуацію та її причини, ухиляння від цих питань. У цьому контексті наголошено на необхідності врегулювання кризових процесів у конституційно-інституційній сфері України за допомогою застосування ефективного досвіду функціонування формальних і неформальних інституцій держав зі схожою формою правління, норм консоціативної демократії, а також передачі деяких функцій держави неурядовим структурам. Зокрема, наголошено на тому, що на теперішньому етапі розвитку Української держави визначальними для правлячої еліти України є технології подолання деструктивного впливу зовнішньополітичних чинників. Йдеться, передусім, про застосування пропагандистських технологій у переговорах із сусідніми державами як таких, що спрямовані на забезпечення енергетичної незалежності нашої країни.

В.В. Марчук,
*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри політичних інститутів та процесів
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника*

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена наявними проблемами вітчизняної політики, пов'язаними зі зміцненням державного апарату, забезпеченням суспільної стабільності, запобіганням та подоланням наслідків політичних конфліктів, які можуть досягати стадії загострення і перейти у фазу відкритого протистояння. Складність геополітичного становища сучасної України вимагає наявності досить розвинутої та дієздатної щодо реагування на ймовірні ускладнення у політичному житті системи державних органів. Особливо гострою є проблема енергетичної незалежності нашої держави. Досить сприятливими для появи політичної нестабільності є поліетнічна структура населення України поряд із незавершеним процесом утворення політичної нації, соціокультурні суперечності між регіонами країни, пов'язані, зокрема, з різним ставленням до історичних подій.

Україна не має розвинутих недержавних організацій, які б могли не тільки досягти належного для стабільних демократичних режимів рівня участі всіх груп населення щодо захисту своїх інтересів при гармонійній взаємодії з державними органами, але й запобігти процесам занепаду, крайнього ослаблення функціонування державного апарату, виникнення небезпечних ситуацій та гострих конфліктів у його середовищі. Євроінтеграційні процеси зумовлюють потребу використання панівною елітою України демократичних засобів врегулювання політичної кризи. Кризові процеси в політичному житті країни були досить гострими у 1993 - 1994, 1995 - 1996, 2000 - 2004, та 2006 - 2009 роках. Негативні наслідки мала кризова політична ситуація, відома під назвою «Помаранчева революція», яка засвідчила наявність серйозних помилок у виборі методів діяльності влади, зокрема, у відносинах із суспільством та її структурами, що призвело фактично до повної втрати влади панівною політичною елітою. Тому пошук ефективних способів запобігання виникненню ускладнень у політичних відносинах та діяльності державних органів, зокрема таких політичних криз, які здатні виникати більш-менш раптово, є одним з пріоритетних напрямків політологічного дослідження.

Окрім суто прикладного аспекту, робота також має і суттєве науково-теоретичне значення, оскільки є одним із перших комплексних та системних підходів до аналізу й концептуалізації політичної кризи крізь призму дослідження виникнення та технологій урегулювання політичних криз у вітчизняній політичній практиці.

Мета роботи – дослідити суть політичної кризи, установити особливості перебігу політичних криз в Україні та визначити технології щодо їхнього запобігання й урегулювання. Досягнення поставленої мети передбачає розв’язання таких **завдань**:

- систематизувати джерельну базу дослідження політичної кризи й особливостей її вияву в Україні;
- сконструювати систему теоретико-методологічних засад дослідження політичних криз;
- систематизувати головні теоретико-методологічні підходи до вивчення політичних криз на основі конкретно-історичного матеріалу в українській і зарубіжній політологічній традиції;
- виокремити й охарактеризувати чинники виникнення кризових ситуацій у вітчизняному політичному процесі, спричинених протиріччями щодо розподілу повноважень між органами державної влади, а також обґрунтувати правові та загальнополітичні технології розв’язання конфліктів між провідними державними інституціями України;
- визначити роль взаємодії українських політичних партій, груп інтересів, громадських організацій і засобів масової інформації з одного боку та державного апарату з іншого, у виникненні та подоланні кризових процесів у вітчизняній політиці;
- охарактеризувати вплив політичної свідомості й культури громадян України на виникнення та посилення кризових процесів у політичній системі;
- визначити соціальні фактори й політичні технології запобігання небезпечного для політичної стабільності зростання протестного потенціалу населення України, а також загострення міжрегіональних етно- та соціокультурних розбіжностей як чинників виникнення політичних криз.

Об’єктом дослідження є політична криза й особливості її вияву в Україні.

Предмет дослідження – визначальні принципи перебігу

кризових процесів у функціонуванні політичної системи України та політичні технології, необхідні для їхнього запобігання та врегулювання.

Методологічна база дослідження. Теоретико-методологічною базою дослідження є системний структурний функціоналізм Г. Алмонда та С. Верби, який дає змогу розглядати політичну кризу як процес, пов'язаний з викликами щодо існування й усталених зразків функціонування політичного режиму. Таким чином, політична криза концептуалізується як порушення стабільного функціонування політичної системи, своєрідне відхилення у життєдіяльності суспільства в цілому. Основною метою політичного процесу за таких умов стає збереження традиційних параметрів функціонування системи. Згаданий підхід дозволяє також проаналізувати роль окремих гілок державної влади, політичних партій і недержавних організацій, політичної культури громадян, етнокультурних особливостей країни у виникненні, посиленні та врегулюванні політичних конфліктів, які зумовлюють кризові ситуації у політиці.

Окрім цього, у дослідженні використано принципи історичного, порівняльного, конфліктологічного та неоінституціонального підходів. Зокрема, історичний і порівняльний підходи дали змогу дослідити та порівняти історію розвитку технологій подолання політичних криз у процесі еволюції політичних систем України й зарубіжних країн. Використання конфліктологічного методу дослідження полягало у визначенні причинно-наслідкових зв'язків між явищами кризи та політичних конфліктів. Згідно з цим підходом визначали роль таких явищ, як соціальна напруга, протестний потенціал, протестна мобілізація, протестна практика і протестна мобілізація у загостренні політичної кризи, а також роль у згаданих кризових процесах уявлень однієї сторони конфлікту про важливість задоволення вимог іншої, особливості поведінки учасників цього конфлікту та використовувані технології врегулювання згаданої вище кризи. Неоінституціональний підхід дозволив розглянути політичні кризи як результат невідповідності формальних норм, політичних інституцій реальним суспільним відносинам, зокрема всередині панівної еліти.

Реалізація завдань, поставлених у дослідженні, зумовила використання таких загальнологічних методів, як аналіз і синтез, індукція та дедукція, конкретизація й абстрагування. Дедукцію та

індукцію було використано для визначення поняття політична криза і можливості його використання у дослідженні різних політичних процесів, для з'ясування спроможності різних методів бути задіяними у процесі вивчення згаданого феномену. Аналіз і синтез було використано при дослідженні окремих періодів розвитку політичних поглядів щодо явищ політичної кризи, а також для виокремлення певних стадій розвитку таких уявлень і виявлення основної тенденції напрацювань мислителів минулого та сучасних науковців. Абстрагування й узагальнення застосовували для визначення ознак, функцій, структури та динаміки розвитку кризових явищ у політиці, мисленому об'єднанні основних елементів різних визначень сутності цього явища й утворення більш-менш узагальненого погляду щодо неї. За допомогою методу конкретизації було комплексно проаналізовано окремі періоди загострення кризового процесу в історії сучасної української держави, зокрема з огляду на такі умови його протікання, як вплив співвідношення повноважень гілок державної влади, органів державного апарату, чинників впливу політичних партій та особливостей поведінки їхнього керівництва, членів, наявного стану громадської думки, політичної свідомості й інших факторів, котрі могли загострювати чи послаблювати кризові явища в політиці, технологій, які застосовували різні суб'єкти політичного життя щодо врегулювання політичної кризи. Крім того, було використано метод статистичного аналізу для дослідження рівня урядової нестабільності в Україні, визначення числа осіб - членів складу найвищого органу виконавчої влади, котрих призначали на міністерські посади в наступному складі, змін у ставленні населення до різних питань, що викликають кризові процеси в політичному житті країни, а також часової тривалості незатверджених парламентом тимчасових складів Кабінету Міністрів України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в монографії вперше виявлені, удосконалені та розвинуті положення, які мають важливе значення для подальших наукових досліджень. Найбільш суттєвими з них, які відображають наукову новизну є:

уперше:

- запропоновано авторське визначення політичної кризи як нездатності органів державної влади оперативно й ефективно

реагувати на запити суспільства, розв'язувати існуючі та запобігати появі нових політичних конфліктів, що призводить до стану напруги між політичною системою та її навколишнім середовищем і, як наслідок, зумовлює політичну нестабільність, приводячи в дію механізм делегітимізації й занепаду політичного режиму;

- виведено дві категорії чинників, які зумовлюють виникнення політичних криз: безпосередні (відносна невідповідність державно-політичного утворення до реагування на незвичні ситуації, надмірна впевненість його представників у відсутності слабких сторін функціонування чи структури інституції або, навпаки, небажання усунути вже відомі із цих недосконалостей); опосередковані (протистояння між гілками державної влади, боротьба політичних партій за владу без усталених і демократичних правил гри, наявність соціокультурних суперечностей між регіонами, напруга між новими та старими елементами політичної культури й свідомості населення);

- у вітчизняній політичній науці на основі комплексного дослідження особливостей перебігу українського політичного процесу проаналізовано проблему причин виникнення криз у функціонуванні політичної системи України, а також на підставі порівняльного аналізу досвіду подолання політичних криз в Україні, у країнах Заходу та пострадянського простору встановлено загальну логіку й принципи застосування технологій із запобігання та врегулювання кризових ситуацій, що розкривається завдяки такій системі дій, як: 1) періодичне інформування громадян про діяльність державних структур; 2) залучення громадян до участі в державних програмах; 3) заохочення підтримки громадянами політиків і цих програм; 4) визначення об'єкта чи процесу, який може набути дисфункціональних ознак та увійти в кризу; 5) створення переліку найбільш пріоритетних завдань організації та найбільш імовірних кризових ситуацій у діяльності тої чи іншої структури; 6) створення сукупності питань, відповідей і рішень для кожного можливого кризового явища; 7) розробка стратегії стримування розвитку кризового процесу, а не лише реагування на нього; 8) уникання помилок, типових для кризового управління: нерішучості під час відповідей на питання про кризову ситуацію та її причини, ухиляння від цих питань;

- виокремлено часові періоди, а також причини виникнення політичної нестабільності та криз в історії незалежної

України: 1) 1993–1996 рр. (політична криза виникла в результаті політичного протистояння між президентом та парламентом, зумовленого партійною системою атомізованого плюралізму з посиленою роллю ідеологічних партій, а також пасивною підтримкою значною частиною українського суспільства антисистемних політичних партій лівого політико-ідеологічного спрямування); 2) 2000–2004 рр. (причинами дестабілізації політичної ситуації стали антисистемна партійна діяльність центристського спрямування разом із переорієнтацією українського соціуму на підтримку опозиційних гасел зазначених політичних сил, що в результаті вилилось у широкомасштабні протестні акції («Україна без Кучми», «помаранчева революція»)); 3) 2006–2009 рр. (кризові ситуації були зумовлені ефектами функціонування партійної системи атомізованого плюралізму зі значною роллю партій, пов'язаних з фінансово-політичними групами, а також посиленням соціополітичних поділів в Україні на культурній, релігійній і мовній основі);

уточнено:

- суть таких понять, як «політичний конфлікт», «політична нестабільність», «політичний пат», «політичний занепад». Зокрема, політичний пат визначено як різновид політичної кризи, що зумовлений як рівновагою політичних сил, залучених у конфлікт, так і надмірною ускладненістю причин та характеристик перебігу самого політичного конфлікту;

- класифікацію політичних криз. На основі дослідження вітчизняних та зарубіжних кризових ситуацій автором запропоновано такі типи політичних криз: кризи ідентичності, пов'язані з переглядом базових політичних цінностей, зміни національних пріоритетів та орієнтацій у державній політиці; кризи проникнення, зумовлені неефективністю політичних інститутів у здійсненні своїх функцій у межах певного соціального простору; кризи розподілу, спричинені дефіцитом колективних ресурсів і несправедливим способом забезпечення ними різних груп населення; кризи участі, які виникають через невідповідність «сильного» суспільства та «слабких» інститутів, що нездатні адаптувати посилену активність людей і регулювати рівень їхньої зростаючої мобілізації;

набуло подальшого розвитку:

- положення про те, що урядова нестабільність, затяжні

конфлікти між парламентськими фракціями та гілками державної влади є одними з основних чинників дестабілізації політичної ситуації в Україні. Зокрема, встановлено, що специфічним саме для України чинником, який здатний загострювати політичну ситуацію в країні та зумовлювати політичну кризу, є проблема партійної дисципліни всередині парламентських фракцій. З одного боку, це може бути пояснено значною роллю в Україні, порівняно з іншими країнами СНД, законодавчого органу та розстановки політичних сил у ньому, а з іншого, – наявністю сильних антисистемних політичних партій, базованих на регіональній приналежності з її соціокультурними й етнополітичними відмінностями. У цьому контексті доведено, що каталізаторами політичних криз у країні є соціокультурні протиріччя між регіонами, складне економічне становище значної частини українського суспільства, а також прагнення вітчизняних політиків використовувати у своїх вузькогрупових цілях недосконалість та прогалини в нормативно-правовій підсистемі політичної системи, що призводить до зниження рівня легітимності політичного режиму серед населення;

- розуміння того, що визначальну роль у запобіганні виникнення кризових явищ у функціонуванні політичної системи України відіграє зростання соціально-економічної та політичної ідентифікації громадян України з одночасним послабленням ідентифікації соціокультурної та регіональної. Це, зокрема, перешкоджатиме використанню мовно-історичних відмінностей серед населення задля загострення політичних конфліктів, особливо у виборчий період, а також нівелюватиме ефект від застосування цих технологій задля узурпації державної влади зацікавленими політико-бізнесовими угрупованнями. У цьому контексті обґрунтовано положення, що для цього необхідним є створення та звикання до чітких правил досягнення компромісу та консенсусу серед населення й політиків, а також подолання негативних наслідків радянської політичної культури мас та еліти.

Практичне значення отриманих результатів дослідження зумовлене його новизною й актуальністю. Теоретичне значення полягає в тому, що сформульовані положення та висновки сприятимуть глибшому розумінню криз і, зокрема, їхнього впливу на функціонування політичної системи, а також виробленню ефективних технологій щодо врегулювання кризових ситуацій.

Результати дослідження можна застосовувати й у навчальному

процесі для створення та викладання курсів з політології, конфліктології, теорії держави й права, конституційного та адміністративного права, а також спеціальних курсів і під час написання монографій, підручників і навчальних посібників.

Крім того, положення та висновки цього дослідження можуть бути використані для будь-яких типів консультування політичних й адміністративних керівників.

Структура монографії обумовлена специфікою проблем, що стали об'єктом і предметом дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, які містять шість підрозділів, висновків та списку використаної літератури (445 найменувань).

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ

Криза як стан і процес стосувалася у давніх релігійних текстах не тільки політики чи суспільства, але й буття загалом і окремих речей зокрема. Переважно кризові явища розумілися як стадії циклічного процесу, що є способом функціонування світу. В індійській релігійно-філософській традиції криза є однією зі стадій есхатологічного циклу представленого у відомому вченні про чотири Юги. Остання, Калі-Юга, характеризується занепадом природного та морального порядку, етичних обов'язків, нехтуванні жертвопринсеннями, зникненням меж між кастами [383, с.31]. У античній філософії дослідження політичної кризи пов'язано з аналізом процесів занепаду і знищення тих чи тих форм правління, які періодично повторюються. Це помітно у вченнях Платона [174], Арістотеля [6] та Полібія [177]. Мислителів насамперед цікавили чинники політичної кризи, а також способи запобігання і подолання її. У Платона проблеми, пов'язані з перерозподілом майна між багатими та бідними громадянами і скасуванням усталених податків є особливо небезпечними для існування держави [177, с.209-210]. За Арістотелем, крім міжусобної ворожнечі між самими багатіями, які не хочуть бути рівні між собою щодо розміру майна, причиною державного перевороту і загибелі політичного устрою є також зникнення верстви громадян з середнім достатком і поява однакової чисельності як багатих підданих держави, так і бідняків [6, с.535].

Аналіз творів Полібія на наш погляд, дає підстави виділити такі стадії політичного процесу, як: 1) стан дикості бездержавного суспільства; 2) поява правильної форми правління та її зміцнення; 3) кризовий процес, що полягає в занепаді цього політичного утворення та виродженні в неправильне; 4) подібна до передреволюційного стану криза неправильної форми правління та її знищення; 5) чергова поява якісно нових політичних утворень, проходження стадій їхнього зміцнення, двох описаних вище криз та процесу знищення; 6) повернення до стану дикості, з якого заново починає існувати форма одноосібного державного правління [177, с.11]. Твір середньовічного християнського теолога IV - V ст. «Про Боже місто» Аврелія Августина показує важливість уявлення про

надприродні чинники політичної кризи у згаданий період розвитку політичної думки [271]. Цей мислитель трактує політичні кризи за допомогою його відомого підходу щодо прямолінійного розвитку історії. Якщо церковні діячі і мислителі у Середньовічній Європі, беручи до уваги вчення Платона і Арістотеля часто шукали причини різних тяжких суспільних явищ у раціональних причинах, то світські правителі, наприклад, Юстиніан у Візантії і Альфонсо Мудрий в Іспанії, прямо пов'язували такі ситуації з деякими значними порушеннями релігійної моралі, зокрема статевої [331, с.122, 473]. Подібне досить добре виражено в релігійних приписах іудейської релігії, а книги біблійного Старого Завіту мали помітний вплив на установки світських законодавців. Згідно з арабським мислителем XIV ст. Ібн-Хальдуном, існували, зокрема, такі чинники занепаду держави та появи політичної нестабільності, як :

- 1) відсутність у правителя узгодженості дій між ним та підвладною йому спільнотою [375, с.106];
- 2) присвоєння монархами та їх оточенням всієї слави щодо своїх дій, позбавляючи останньої підданих і забираючи в останніх мотив захищати державу заради цієї слави ;
- 3) відчуження населення від володіння власністю, що робить підданих лінивими, покірними і такими, що не бажають згаданій слави [375, с.134];
- 4) наявність розкошів, матеріальні витрати на здобуття яких унеможливають утримання армії;
- 5) звикання еліти та мас, які раніше були завойовниками, до мирного життя [375, с.135].

В епоху Відродження поновлюється інтерес до циклічних уявлень про розвиток цивілізацій, держав і політичних режимів у Західній Європі. У вченні італійського політичного мислителя XIV ст. Н.Макіавеллі процес занепаду держави та цивілізації пояснюється природною необхідністю найрозвинутіших речей занепадати, при чому до визначеного рівня, після чого знову відбувається піднесення [145, с.181]. Кризу як стадію циклічного розвитку суспільства розглядав і італійський філософ XVIII ст. Дж. Віко [432]. Згідно з його поглядами кризові явища в суспільно-політичному житті трапляються на стадії «віку людей», коли переважно існує республіканський державний устрій. Мислитель зазначав, що демократична держава потрапляє у стан занепаду через надмір розкоші в населення, який спричиняє боротьбу за політичну владу. Прикладом цього, за мислителем, є історія Стародавнього Риму. Жителі республіки, піддаючись пропаганді

демагогів, розпочинають громадянську війну і доходять до повного безладу. Однак ці люди вже не бажають монарха задля відновлення порядку і не можуть бути завойовані іншими народами. Відбувається занепад у містах усіх ознак цивілізованого життя. Знову розпочинається епоха варварства і бездержавного існування. При такому стані речей у людей, що вижили, відсутнє прагнення до розкоші, і вони починають цінувати певного роду моральну добродішність. Саме ці люди згідно з Дж.Віко і починають будувати нову цивілізацію.

На противагу їм, засновники політичної ідеології консерватизму Е.Берк [20, с.514], Ж.М. де Местр [396, с.140; 173, с.535], будучи зацікавлені у причинах послаблення влади в традиційних формах правління, політичну кризу розглядали насамперед як складник прямолінійного політико-історичного розвитку суспільства, наголошуючи на можливості її уникнення. Слова «кабінетна криза» як синонім кризи урядової, почали застосовувати в першій половині XIX ст., і одним з перших, на наш погляд, його вжив британський літературознавець та історик Генрі Едвард Міхельсен при описі суперечки міністрів одного з тогочасних урядів, викликаній робітничими заворушеннями 1834 р. в Ірландії і такої, яка стосувалася внесення змін до певних законів до або після винесення цього питання на розгляд парламенту [403, с.87-86]. З іншого боку, на наш погляд, близькість цього явища своїм змістом до тяжких ситуацій щодо політичної системи загалом, пояснювалася великою роллю кабінету в політичному житті Великобританії, більшою радикальністю ідеології парламентської опозиції, її бажанням змінити суспільно-політичний устрій або домінуючу у виконавчій владі еліту з допомогою мас населення, що знайшло своє вираження, наприклад, у поглядах британського релігійного мислителя і публіциста М.Горна [371, с.6]. На нашу думку, це викликано ще й тим, що Англійська революція XVIII ст. була, багато в чому протистоянням гілок влади, на чому частково наголошує цей мислитель. Доволі складною проблемою є співвідношення між частковими та загальносистемними кризами.

Циклічний підхід до розуміння політичної кризи частково виражений у вченнях про розвиток і занепад цивілізацій західноєвропейських мислителів XIX - XX ст. О.Шпенглера [383, с.152] і А.Тойнбі [261, с.143]. Кризовий процес у політиці, на

думку цих мислителів має виразні ознаки політичного занепаду. Американський соціолог російського походження П.Сорокін вважав, що циклічний підхід більше відповідає таким вимогам науки, як можливості узагальнення та спостереження, наявності причинної залежності, придатності для застосування кількісних методів досліджень [219, с.12]. Цей учений вказував на такі недоліки прямолінійно-часового підходу до розуміння розвитку суспільства : 1) відсутність повторюваності, а отже, можливості перевірки даних; 2) наявність ціннісного компонента у прямолінійно-часових оптимістичних чи песимістичних прогнозах згаданого розвитку. Сучасні російські вчені Б. Кузик та Ю.Яковець вважають, що циклічний суспільний розвиток має «спіралеподібний» і хвилеподібний характер, допускає можливість переходу життєвого циклу однієї цивілізації у відповідний цикл іншої [125, с.21]. Вони відзначають так званий «закон стискання історичного часу», для якого характерним є скорочення історичних циклів, зростання історично значущих подій у кожному сторіччі. Вони наголошують на тому, що порівняно із Середньовіччям цей закон частіше проявляється в сучасності [125, с.30]. Неefективність циклічного цивілізаційного підходу щодо вивчення політичних криз пояснюється передусім тісною пов'язаністю останнього з дослідженням явищ дуже тривалого з огляду на історичний час процесу суспільно-політичного занепаду, відсутністю чіткого відокремлення аналізу кризових явищ у політиці певної країни від розгляду кризових процесів у інших сферах існування цивілізації, зосередженням уваги насамперед на кризі державності та держави, а не політичних системи і режиму, окремих складників державного апарату.

У німецького політичного мислителя початку ХХ ст. В.Шубарта характерним є бачення процесу занепаду як прямолінійного і викликаного певними об'єктивними чинниками [263]. Для згаданих учених криза цивілізації подекуди ототожнюється з кризою держави. Подекуди вони, на наш погляд, розглядають політичні кризи та суттєві зміни в політичній практиці і структурі певних суспільств як важливі елементи або фактори занепаду цивілізаційного утворення. Марксистський філософ і політичний діяч В.Ленін описав політичну кризу саме як революційну ситуацію, хоча він і виділяє першу як один з елементів останньої [133]. Слід зауважити, що у К.Маркса

економічні кризи капіталізму, які стають чимраз гіршими, роблять умови переходу до соціалізму ймовірнішими, а також – зростання відповідних настроїв має щодо підтримки такого суспільно-економічного ладу не через погіршення умов життя, а через те, що подібні кризові явища роблять пролетаріат та інші пригноблені класи згуртованішими і організованішими [340, с.203-204]. Для цього мислителя політична криза виступає одним з різновидів суспільного розвитку, який, на відміну від інших його різновидів, некоординованішим [416, с.190]. Сучасні немарксистські філософи аналізують політичну кризу як стадію, що передуює появі суспільної революції, зокрема у своїх творах американські соціологи та політологи Т.Скокпул та Дж. Голдстоун [422; 361]. Згідно з американським соціологом російського походження П.Сорокіним, порушення рівноваги в політичній системі і ймовірність початку революції з'являються тоді, коли держава придушує основні інстинкти більшості суспільства [219, с.272]. Американський дослідник Ч.Джонсон вважав, що суспільство є системою, яка сама себе регулює і перебудовує свої інститути таким чином, щоб утримувати рівновагу між ними. Подібно до організму людини воно здатне застосовувати адаптаційні механізми при труднощах, що виникають час від часу. Однак коли ці труднощі надто великі, в суспільстві починається втрата системної рівноваги. Застосування владою репресій замість реформ ще більше посилює явища занепаду і незадоволення, що поширюється навіть на збройні сили, спричиняючи ослаблення самого фундаменту політичної системи [54, с.60]. Політична криза, згідно з Ч.Джонсоном, з'являється також при серйозній «дисинхронізації» базових для функціонування політичної системи соціокультурних цінностей і середовища за умови зовнішнього чи внутрішнього щодо суспільства вторгнення нових цінностей або технологій [422, с.11].

Т.Скокпул вважала політичну кризу у вигляді революційної ситуації передумовою соціальної революції, наголошувала на необхідності не тільки вивчати втрату державною владою легітимності та явищ суспільної нестабільності, викликаних нездатністю державного апарату розв'язати тривалі чи такі, що раптово з'явилися, проблеми суспільства, але й структуру і здатності апарату державного примусу, їх зв'язок з класовою структурою країни, політично мобілізованими елітами для визначення можливості кризових явищ у політиці призвести до

знищення політичного режиму [422, с.32]. Згідно з Т.Скокпул існує два різновиди революційної ситуації. Першим зі згаданих різновидів є «криза держави», часто спровокована міжнародними факторами, наприклад, зростанням економіки чи гонки озброєнь у інших країнах. Держава не може ефективно відповісти на цей виклик, і тому політичні еліти та армія вагаються щодо підтримки політичного режиму, що перебуває в стані ослаблення. Іншим різновидом є наявність тих суспільних груп і базованих на них політичних об'єднань, що використовуватимуть цю ситуацію у своїх цілях [426]. Американський політолог С.Гантінгтон, як і інший американський політолог Дж.Девіс, вважав, що революції не виникають у традиційних суспільствах. Однак вони також не часто з'являються і в розвинутих суспільних спільнотах. Найсприятливішим підґрунтям для виникнення процесів соціальної і політичної революції є ті суспільні утворення, що пройшли певний соціальний і економічний розвиток, але політичні зміни відстають від останніх. За С.Гантінгтоном, передреволюційний стан включає такі передумови, як неспроможність політичних інститутів забезпечити участь нових соціальних груп у політиці і нових політичних еліт у середовищі державної влади. Це вказана нижче так звана криза участі. Іншою передумовою революції є бажання певних соціальних груп, яких допускали до участі в політиці, зайняти місце в цій сфері. Об'єднання таких груп, якими можуть бути селяни, певні угруповання інтелігенції та представники міського середнього класу, здатні здійснити не лише бунти, але й революцію [152, с.14].

Британський соціолог Н.Смелзер вважав, що революції виникають через повільні зміни політичної системи порівняно з іншими сферами суспільства, оскільки остання є консервативнішою [152, с.20]. Американські соціологи А.Л.Джордж і А.Беннет вказують на те, що у схемі передумов революції, створеній відомим дослідником революційних процесів, американським політологом Дж.А.Голдстоуном, існують такі три види труднощів для держави: 1) фінансові кризи; 2) значний розкол у політичній еліті; 3) високий рівень мобілізації груп населення. Ці три проблеми породжують четверту: появу опозиційних вчень, зокрема релігійних та груп, що підтримують останні [363, с.297]. Урядові й парламентські кризи, а також важливість зменшення впливу антисистемних партій на політику як засіб забезпечення

стабільності функціонування політичного режиму були предметом аналізу у французького політолога М.Дюверже [72]. Німецький філософ і соціолог К.Оффе наголошував на двох базових методологічних підходах щодо розуміння кризи Це: 1) підхід «спорадичної кризи», який передбачає останню як сукупність неочікуваних подій з їх можливими катастрофічними наслідками за умови відсутності ухвалення негайних рішень за обмежений період часу. Цей підхід розглядає кризу передусім як ситуацію і не дає можливості аналізувати її як складову системи, визначати тенденції щодо вразливості системного утворення щодо кризи; 2) процесуальний підхід, що визначає кризу передусім як процес порушення належного суспільного устрою, дозволяє визначити тенденції, що ведуть до вразливості політичної системи. Цей методологічний принцип є, на думку К.Оффе, придатнішим для аналізу загальносистемних політичних криз, тоді як перший ефективний щодо аналізу кризових явищ у чітко регламентованих і відносно нечисленних організаціях [406, с.36-37]. Серед українських політичних мислителів, на наш погляд, особливу увагу слід приділяти поглядам Ю.Липи щодо причин занепаду різних державних утворень у Росії [136]. Деякі з цих причин, як, наприклад брак чисельного апарату державної служби, є чинниками занепаду та загострення суперечностей, що становлять загрозу існуванню будь-якої держави. Політична криза вважалася засобом визволення України від панування інших держав у поглядах багатьох українських політиків 30-х рр. ХХ ст. Зокрема, член Українського національно-демократичного об'єднання В.Целевич вважав війну і революцію, які можна розглядати, згідно з їхніми деструктивними наслідками, різновидами кризових процесів у політиці, необхідною передумовою здобуття цієї незалежності [251, с.91]. При цьому В.Целевич не підтримував погляду членів Організації українських націоналістів щодо точності твердження, згідно з яким погіршення економічного та політичного життя народу призведе до збільшення серед його представників прихильників радикальних дій, а отже – до національно-визвольної революції. Український вчений А.Чижевський вказував на вплив сонячних бур, зокрема на психологічні і поведінкові зміни в людей [255, с.267].

Політична криза в Україні як наукова проблема є далеко недостатньо розроблена зокрема з огляду на органічне поєднання у

процесі її дослідження юридичних і політичних складників цього явища, які б у свою чергу були пов'язані не тільки з функціонуванням державного апарату, але й з діяльністю політичних партій та громадських організацій, впливом соціальної, економічної й етнічної структури суспільства, а також політичної свідомості. В сучасній українській політичній науці, на відміну від західної, поняття політичної кризи переважно пов'язано з нездатністю політичної системи подолати політичну нестабільність або з процесом послаблення та станом знищення наявного політичного режиму. Політичний конфлікт в сучасній Україні як явище, що тісно пов'язане з однойменними кризовими ситуаціями та процесами, проаналізували, зокрема українські науковці О.Валевський та А.Ішмуратов. Зокрема, вони розглядають особливості цих конфліктних процесів через з'ясування суперечностей між необхідністю посилення державності та законслухняності громадян, забезпечення політичної стабільності, балансу інтересів суб'єктів економічної діяльності і одночасною необхідністю подальшого закріплення гарантій прав людини, поглиблення процесів демократизації та розбудови ринкової економіки з її наголошенням на свободі економічної ініціативи індивіда [31, с.7-8]. Також особливості політичного конфлікту в Україні від початку здобуття незалежності узагальнено в монографії вітчизняного політолога Ю.Друка [71]. Вітчизняна дослідниця А.Черній, значну увагу приділяла з'ясуванню деструктивних та конструктивних функцій політичної кризи, а також поняттям «кризовість» і «кризогенність» як ознакам політичної системи, які вказують на можливість останньої бути підданою явищам порушення її нормального функціонування або ознаки цього процесу в цьому політичному утворенні [254]. Український політолог Ю.Мацієвський приділяв значну увагу методологічним аспектам вивчення політичної кризи [149;151]. Важливим для розуміння причин політичних криз та знаходження ефективних технологій їх подолання, на наш погляд, є вивчення подібних проблем, які виникали у процесі еволюції посткомуністичної Східної Європи, наприклад, Польщі, Чехії, Угорщини та Словаччини, а також Російської Федерації, Молдавії і Грузії. Чинники виникнення і юридичні засоби врегулювання політичних криз у посткомуністичних країнах Центральної Європи були предметом розгляду українських науковців О.Брусиловської

[25] та О.Кукуруз [128]. Остання, на наш погляд, навіть порівняла деякі чинники, які викликають протистояння гілок державної влади, з подібними ситуаціями і процесами в Україні [128, с.111].

Оскільки кризові явища в українській політиці, зокрема у 2006-2009 рр. були викликані або поглиблені недосконалістю механізму поділу влади та системою стримувань і противаг, то вони ставали предметом дослідження у монографії відомого українського правника В.Шатіла [257] та публікаціях інших вітчизняних правознавців - В.Авер'янова [1; 2], М.Цвіка та Н.Жука, [250; 77]. Н.Жук обґрунтовував проблеми в застосуванні таких засобів, як президентського арбітражу та методів раціоналізованого парламентаризму, що призначені для запобігання урядовим кризам, зокрема конструктивному вотумові недовіри одному з них. Зокрема, він стверджував, що цей вотум як засіб врегулювання кризи є, неефективний через те, що він потребує такої ж кількості голосів парламентарів, як і звичайний вотум недовіри. Президентський арбітраж зумовлює використання політичної кризи на свою користь [78, с.45-46]. Політичні кризи, які виникали в результаті розбіжностей у поглядах на майбутній Основний закон України і як наслідок зміни і доповнення проаналізував вітчизняний науковець М.Томенко [234]. Український правник А.Єзеров описав багато різновидів конституційних конфліктів в Україні у період 2006-2009 рр. Він також відділив конституційну кризу від інших явищ порушення звичної практики застосування норм Основного закону, наприклад конституційного конфлікту [75, с.178].

Окрім розгляду можливих етнополітичних чинників суспільної нестабільності в країні в колективній монографії «Етнополітична культура в Україні. Реалії та виклики часу», виданій Інститутом етнонаціональних і політичних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, вказано на причини послаблення влади політичної еліти, яка прийшла до влади у 2004 р. та методи, які застосовувала ця еліта для утримання цієї влади [74]. Український науковець М.Кармазіна [96] проаналізувала чинники сталості існування інституту президентської влади в Україні в періоди політичної нестабільності в 1990-х – на початку 2000-х рр. Окремі періоди політичних криз в Україні аналізують у своїх монографіях вітчизняні історики Р.Офіцинський [168] та Г.Касьянов [98]. Українські політологи І.Кресіна й О.Переґуда значну увагу

приділяли проблемі створення стійкої, здатної запобігати урядовим кризам і такої, яка була б налаштована на компроміси з іншими гілками державної влади, парламентської більшості у 1990-х - на початку 2000-х рр. [117]. Слід вказати на те, що вони досить чітко описали передумови, які перешкоджали появі кризових тенденцій у політичному житті України, пов'язаних із впливом політичних партій. Розходження між лівими політичними партіями як ще одну з передумов неможливості викликати кризу тодішнього політичного режиму в 1990-х рр. проаналізували вітчизняні вчені А.Романюк та Ю.Шведа [203]. Роль політичних партій і громадських організацій у вітчизняних кризових політичних процесах досить ґрунтовно проаналізовано в колективній монографії «Політична система України: проблеми становлення і розвитку» [203]. В.Базів значну увагу приділяв впливові виборчих систем на урядову нестабільність, поведінку опозиційних політичних партій щодо підтримки чи недовіри вищому органу виконавчої влади [8].

Українські соціологи М.Михальченко та В.Андрущенко значну увагу приділяли вивченню політичної кризи червня-вересня 1993 р. Вони також займалися з'ясуванням соціальних передумов неможливості антисистемних правих та лівих партій спричинити кризові явища щодо наявного політичного режиму, а також причин стійкості останнього, які у свою чергу пов'язані з політичною свідомістю населення і політичної еліти [157; 158]. Особливості протестного потенціалу населення України у другій половині 1990-х рр. з погляду науки національної безпеки, були предметом дослідження у монографії В.Кременя, І.Бінько та С.Головащенко «Політична безпека в Україні: концептуальні засади та система забезпечення» [116]. Згаданий протестний потенціал у 2-й половині 2000-х рр. аналізували вітчизняні соціологи А.Зоткін [87], О.Резнін [192] та М.Шульга [264]. Вітчизняний науковець О.Висоцький значну увагу приділяв дослідженню політичних технологій, які застосовувала панівна еліта України для утримання своєї влади і запобігання змінам суспільно-політичного устрою в 1990-2010 рр. [39]. Можливі юридичні технології подолання і недопущення політичних криз у майбутньому запропонувала український політолог І.Кресіна [118]. Кризу ідентичності в Україні проаналізувала український науковець Л.Нагорна [160]. Особливості етнічного й етнополітичного конфлікту в сучасній

українській державі проаналізував український політолог В.Котигоренко. Вчений зокрема наголошував на тому, що етнічний чинник конфлікту може бути виражений і в інших різновидах конфліктів, які існують в українському суспільстві, а саме: 1) у внутрішньо-особистісному конфлікті, викликаному необхідністю вибору етнічної ідентичності за обставин, коли остання є подвійною; 2) міжособистісному конфлікті, викликаному міжетнічною нетолерантністю; 3) конфлікті всередині певної спільноти, пов'язаному зі ставленням її членів до свого лідера або вибором етнополітичної стратегії і тактики. Згідно з науковцем, етнічні конфлікти пов'язані з економічними, соціальними, політичними й ідеологічними суперечностями [115, с.91].

Російські дослідники А.Глухова та В.Овчинников сформулювали базові для пострадянського простору визначення і типологію політичної кризи. Саме вони вважали урядові та парламентські конфлікти і порушення в роботі відповідних органів, викликані останніми, політичними кризами [57; 164]. Російська дослідниця О.Петренко аналізувала політичну кризу як окреме явище, що означало для неї передусім «перехідний момент» в існуванні політичної системи суспільства, який проявляється у дестабілізації останньої та загостренні суперечностей у політичних відносинах [296, с.12]. Інший російський дослідник, О.Рогозян, досить широко проаналізував методи, можливі для дослідження політичної кризи і рекомендував використовувати для здійснення цього завдання підходи кризового менеджменту та кейс-стаді [301]. Інші російські науковці А.Кинєв [285], В.Пантін і В.Лапкін [130; 131] та В.Гельман [52], досить різнобічно аналізували у своїх публікаціях причини помаранчевої революції, так само як стійкі і нестабільні сторони політичної системи України, зокрема в їх порівнянні з подібними складниками політичної системи Російської Федерації. Політичні кризи в Україні стали предметом дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня «кандидат політичних наук» «Политические кризисы на постсоветском пространстве: факторы возникновения и развития: на примере современной Украины», яке здійснила в Російській Федерації А.А.Корякіна. Дослідниця описала теоретико-методологічні аспекти поняття політичної кризи, спільні особливості гострих кризових процесів у політичному житті різних країн СНД, що одержали назву «кольорових революцій»,

виокремила характерні тільки для України причини політичних криз і визначила передумови, які перешкоджали появі кризового процесу в інших країнах, наприклад, Білорусі [114]. Проблеми кризи легітимності державної влади в Росії які багато в чому подібні до тих, які існують в Україні, стали одними з основних завдань дослідження процесу демократизації в Росії в монографії російського політолога Н.Баранова [13].

Слід, на наш погляд, звернути увагу на внесок сучасних західних суспільствознавців у розвиток теорії політичної кризи, розуміння її сутності, визначення методів дослідження, чинників виникнення і технологій врегулювання. Американський соціолог Т Парсонс вважав, що у функціях будь-якої суспільної системи передбачено різні зміни ролей елементів, що її становлять, та відносин між ними [407, с.90]. Тільки в окремих випадках ролі і взагалі вся структура системи є непорушними. Деякі типи нововведень збігаються зі стабільністю соціальної системи, тоді як інші являють собою явища нестабільності. Для системи важливою є не тільки утримання статус-кво, але й інституціоналізація регульованої інновації. Рівновага, за Т.Парсонсом, пов'язана зі змагальністю. Шведський політолог П.Свеннсон звернув увагу на потребу уточнення визначення політичної кризи, зокрема розуміючи її як проблеми сталості функціонування політичного режиму та певних політичних інституцій, критично поставившись до її визначення як періодичної більш-менш частоті зміни персонального складу уряду [427]. Розглядали інституційну кризу, включно з її політичними складниками, японський науковець М.Аокі [320] та голландські спеціалісти з кризового менеджменту А.Бойн і П.Харт [327; 328] Роль формальних та неформальних правил в інституційних змінах, викликаних однойменними кризами, досліджував один із засновників неоінституційного методу соціального дослідження американський економіст Д.Норт [162]. Британський політолог Ч.Германн у 1970-х рр. доповнив, на нашу думку, зміст поняття політичної кризи через розуміння її як тяжких проблем, що з'являються у процесі ухвалення політичних рішень [433, с.206]. Він також визначив сутнісні, на його думку, для цієї політичної ситуації, ознаки, зокрема таку, як неочікуваність її появи суб'єктами ухвалення згаданих рішень [368, с.237]. Подібні погляди на цю проблему висловлювали у своїй колективній праці канадські політологи М.Бречер та Дж.Вілкінфелд [330]. Британські

політологи Г.Алмонд, С.Фланаган і Р.Мундт, на відміну від цих трьох науковців, які цікавилися переважно зовнішньополітичними кризовими процесами та ситуаціями, приділяли значну увагу вивченню політичної кризи саме як окремого явища і саме у внутрішній політиці [319]. Важливими для вивчення кризових процесів у політичному житті України, на наш погляд, будуть висновки розгляду подібних політичних проблем у пострадянській Грузії, Молдові та поділеному за кланово-регіональним принципом Сомалі, які зробили, відповідно західні вчені А.Ронделлі [417], О.Процик [415] та М.Дурнбос [351]. Передумови політичної стабільності, що походять від відносин між державним апаратом та суспільством України, були предметом аналізу в монографіях американських політологів Дж. Яворскі [377] П.Кубічека [387], С.Стюарт [424] і шведського науковця А.Ослунда [321].

Слід зауважити, на наш погляд, що не існує на сьогодні монографій чи інших праць у вітчизняній чи зарубіжній політичній науці, де основним об'єктом наукового дослідження виступала б саме політична криза в Україні за весь період незалежного державного існування останньої. Окрім того, відсутнє і комплексне дослідження політичної кризи як цілісного процесу у всіх його виявах з поєднанням теоретико-методологічних підходів до дослідження кризового процесу в політиці, застосовуваних у західній політичній науці і придатних для аналізу цього явища в розвинутих країнах з їхніми усталеними політичними цінностями, з одного боку, і результатів аналізу порушень функціонування політичної системи, технологій їхнього врегулювання в сучасній українській політиці та в політичному житті інших країн, котрі перебувають у стані базових модернізаційних змін політичного ладу, з другого. Слід, зауважити, що саме для країн, котрі модернізуються політична криза може мати особливо тяжкі наслідки, діє безперервно, через слабкість і нерозвинутість інституційних складників суспільства, неусталеність політико-правових традицій, труднощів нації - та державо будівництва. Виокремлення та узагальнення наукових положень, які теоретико-методологічного аспекту дослідження політичної кризи, а також, аналіз сутнісних характеристик її вияву в окремій країні, зокрема в Україні, сприятиме, на нашу думку подальшому процесу інституціоналізації наукової дисципліни «політична кризологія»

Висновки до розділу 1

Слід, проте, зауважити, що у вченнях стародавніх мислителів політична криза має властивості процесу занепаду політичного устрою. Основну увагу в їхніх працях приділено насамперед чинникам виникнення політичної кризи. Сам згаданий процес занепаду став частиною циклічного підходу до трактування суспільно-політичних процесів. Прямолінійні підходи до вивчення політичної кризи з'являються у Середньовіччі, де криза трактується, зокрема, як надзвичайна і тяжка ситуація у природному і суспільному житті, зокрема у політичному його складникові існують раціональні та надприродні способи пояснення цього процесу. Циклічний підхід відроджується, починаючи з епохи Відродження та існує поряд з прямолінійним у пізніші часи, при чому навіть у сучасності. Однак через вимогу вивчення високої часової тривалості концепції історичного розвитку, що потребують дослідження цивілізаційних циклів, обмежено можна використовувати при аналізі причин появи кризового процесу у політиці тієї чи тієї країни.

Погляди на політичну кризу як на стан певного економічного і політичного занепаду є присутнім і у марксистській соціальній філософії. В її положеннях звернено увагу на політичну кризу як передумову соціальної революції. Дещо подібно трактують функцію політичної кризи представники немарксистських теорій пояснення революційних процесів у суспільстві. Пізніше, у 50-х рр. ХХ ст., виникає тенденція вивчати кризи урядові та кризові процеси і ситуації у відносинах між гілками державної влади, чинники та наслідки їх виникнення у зарубіжній політичній науці. У 60 - 70-х рр. згаданого сторіччя явище політичної кризи чимраз більше вивчають, окрім вказаних вище немарксистських теорій революції, дослідники у сфері кризового менеджменту і теорії міжнародних відносин. У той же час представники структурного функціоналізму як напряму в суспільних науках звертають увагу на політичну кризу як цілісне поняття у всьому його різноманітті визначень, виокремлюючи її основні ознаки, такі як небезпечний період існування політичної влади, нездатність впоратися з політичною нестабільністю та впливати на суспільно-політичне життя старими методами. У вітчизняній політичній філософії теж приділяли увагу вивченню чинників кризового процесу в політиці

та його функціям, як це виявлено у творчості В.Целевича, Ю.Липи, А.Чижевського.

Однак необхідним, на наш погляд є збільшення приділення уваги аналізу кризового процесу в політиці як цілісного явища, створення та застосування відповідного підходу, котрий міг би узагальнити характеристики, причини, типи і закономірності кризових процесів у вітчизняній та зарубіжній політиці, так само як і технології щодо їхнього врегулювання. Потрібно особливу увагу звернути на те, що кризові явища в політиці сучасної України, країн, що модернізуються, особливо пострадянських, містять у собі досить відмінні ознаки на противагу тим, котрі існують у розвинутих суспільствах, з чіткою та усталеною системою цінностей, з традиційними правовими і загальнополітичними механізмами підтримання функціонування політичних систем та режимів. Тому не завжди ці явища можна вичерпно пояснити з погляду теоретико-методологічних підходів, що існують у західній політичній науці. Натомість вони потребують розробки нового методу, котрий би включав як ґрунтовний аналіз кризових явищ у політиці країн, де проходять процеси фундаментальних політичних змін, так і провідні концепції феномену політичної кризи та засобів управління нею в країнах Заходу.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ КРИЗ

Загалом кризовий стан і процес у політиці, на наш погляд, слід досліджувати комплексно, із застосуванням різних методологічних підходів. Найперше слід враховувати визначення інституційної та політичної кризи загалом. Саме слово «криза» грецького походження і означає переломний період в існуванні якоїсь речі, динаміці того чи того процесу. Цей «переломний» період завжди загрожує явищами нестабільності функціонування якогось системного утворення чи його елементу [346]. Переважно кризи характеризуються як короткострокові процеси чи ситуації відносно часового критерію, однак у наукових творах часто говориться про довгострокові кризи і вживають термін «перманентна криза» [419, с.80]. У широкому сенсі криза тлумачиться як «час випробовувань» та «надзвичайна подія» [346]. На нашу думку, останнє визначення широко використовують у кризовому менеджменті. Поняття кризи в кожній сфері суспільного життя, а також у технічних та біологічних системах має своє визначення і трактування [5, с.206]. Наприклад, психологічна криза визначається як поворотний пункт життєвого шляху особистості, що настає тоді, коли в результаті впливу тих чи тих подій реалізація життєвих планів, задоволення основних потреб стають суб'єктивно неможливими [80, с.93].

Згідно з думкою українського науковця Л.Нагорної термін «криза» спочатку мав переважно «метафоричне» значення в науковій літературі і тільки наприкінці ХХ ст. він набув ознак певного гносеологічного «концепту» в соціальних науках [160, с.240-241]. Політолог зазначала, що в теперішній період спостерігаються спроби використовувати це поняття в межах великого набору визначень – починаючи від «колапсу» чи «катастрофи» і до його розуміння як нормального явища порушеної рівноваги, яка веде до утворення нової якості суспільного життя [160, с.241]. Український вчений В.Василенко зазначав, що кризові явища пов'язані з категорією розвитку системи в діалектичному зв'язку цієї категорії з іншим явищем – функціонуванням [32, с.11]. Останнє є основою підтримання життєдіяльності, збереження функцій, що визначають цілісність системного утворення, його

якісну визначеність і сукупність сутнісних характеристик. Розвиток В.Василенко визначає як набуття системою нової якості, яка зміцнює життєдіяльність цього утворення. Функціонування стримує розвиток і в той же час є середовищем його існування, так само, як і розвиток руйнує багато процесів функціонування, але створює умови для його стійкості і сталості. Термін «криза», на наш погляд, може виступати у трьох значеннях. Це: 1) стан слабкості і процес занепаду якоїсь речі, сукупності речей чи процесу; 2) надзвичайна і небезпечна або не досить зручна ситуація; 3) Стан у розвитку суспільного конфлікту, за наявності якого суперечності між індивідами чи суспільними групами стали надто важкими для їхнього розв'язання. У випадку останнього з цих визначень, яке можуть часто використовувати для характеристики парламентських та урядових криз, слід, на нашу думку, використати такі поняття західної політичної науки, які вказав Ю.Мацієвський, як «impasse», «deadlock», «stalemate» [149, с.17]. Останні два є різновидами першого, тобто «пата».

Поняття політична криза за «Політичною енциклопедією» визначається як «особливий стан в розвитку та функціонуванні політичної системи суспільства, що характеризується нестабільністю і розбалансованістю політичних інститутів, зниженням рівня керованості всіма сферами суспільного життя, наростанням соціально-політичної активності мас.» [179, с.590]. У цій енциклопедії окремо виділяють кризу влади, яка є дуже різкою зміною в розвитку останньої, тяжкою перехідною ситуацією у процесі здійснення владних повноважень, різким загостренням труднощів у діяльності того чи того правителя, функціонуванні системи чи органу влади, що потребує кадрових змін, а саме: на рівні уряду – зміни кабінету чи його частин; на рівні парламенту – розпуску останнього і його перевиборів, тощо. Криза влади виявляється у війнах, революціях, поваленнях законного державного керівництва, вбивствах правителів та в інших різновидах загострення політичних проблем. Термін криза в українській і російській мовах є синонімом слова «занепад». У радянській історичній науці політична криза розглядалася як стан занепаду певного суспільно-економічного і політичного устрою. Наприклад, зазначалося, що надзвичайне загострення проблем нижчих класів як одна з ознак революційної ситуації, описаних В.Леніним, не є звичайним збігом таких явищ, як голод, війна,

епідемії та стихійні лиха, але наявністю стану виснаження базису панівної формації, яка не може подолати згадані труднощі [194, с.13]. В українській науковій літературі також вказується на розуміння кризи не тільки як різкого перелому в процесі функціонування якоїсь речі, але й занепаду [210, с.115]. З цього погляду слід звернути увагу на такі запропоновані українською дослідницею А.Черній категорії: 1) «кризовість», яка вказує на притаманну політичній системі здатність зазнавати політичних криз; 2) «кризогенність», пов'язану з вираженою ймовірністю потрапляння політичної системи чи її складника у кризовий процес, і навіть перебування останніх в одній з його стадій [254, с.7]. При цьому кризогенність, на наш погляд, є близькою до поняття занепаду.

Слід зауважити, що сучасний південноафриканський мислитель марксистського напрямку Г.Тіктін, беручи до уваги розвиток Римської імперії і заперечуючи водночас точність здійснення марксистських прогнозів щодо знищення капіталізму, вважав, що занепад на противагу поширеним у західній соціології твердженням відрізняється від кризи тим, що є тривалішим процесом і може містити багато кризових ситуацій для державного утворення та суспільно-економічного ладу, наслідки яких, за винятком «нищівної кризи», яка теж однак не конче спричиняє знищення політичного ладу, можуть не бути деструктивними для політичної системи. Однак занепад закінчується дезінтеграцією суспільно-економічної та політичної формації, переходом її у свою протилежність. Окрім того, будь-яку політичну кризу тяжко подолати панівній еліті без якісної зміни суспільно-економічної і політичної системи [436; 437, с.153]. Однак Г.Тіктін, на наш погляд, не встановив точного визначення «нищівної» кризи і переважно вказує на встановлення комуністичних, зокрема, сталіністських, державно-бюрократичних режимів у різних країнах як приклади останньої щодо капіталістичного суспільно-економічного і політичного ладу [435].

Загалом занепад є постійною зміною з первісно повноцінного функціонування організації до неефективного, від періоду раціонального процесу ухвалення рішень до нераціонального, від законослужняної до такої, що зневажає закон і моральні норми поведінки громадян [350]. Згідно з думками зарубіжних економістів Ш.Д.Човдгурі та Дж. Р.Ленга, криза і занепад, хоч і відрізняються

за рівнем інтенсивності щодо короткострокової загрози для цілісності системи, все-таки є двома різновидами неналежного рівня функціонування останньої, що зближує ці два поняття. При цьому криза є небезпечнішим назовні викликом для системи, однак може мобілізувати функції останньої задля врегулювання кризової ситуації. Занепад, будучи тривалішим і непомітнішим процесом із зовні «м'якими» виявами негативного впливу на системне утворення, може скоріше призвести до дезінтеграції системне утворення, яке звикає не помічати деструктивних для нього тенденцій розвитку [338]. Беручи до уваги певні різновиди криз політичного режиму, наприклад, того, що існував у Веймарській республіці чи в СРСР у 1980-х рр., процеси згаданого критичного періоду функціонування та занепаду досить поєднувалися у тогочасних політичних кризах. В Україні подібні явища, на наш погляд, існували у 2000 - 2004, та 2005 - 2009 рр. Британський політолог С.Верба вважав, що політична криза є ситуацією, яка не становить ризику для панівних кіл чи суспільного ладу, однак потребує застосування інновацій для поліпшення соціальних відносин та можливостей утримання влади [433, с.135]. На противагу С.Вербі британські науковці Г.Алмонд, С.Фланаган та Р.Дж.Мундт зазначали, що системна криза як явище є ситуацією, де існують випробовування щодо міцності влади тих політичних акторів, які ухвалюють рішення у відповідній галузі суспільного життя, і станом, за наявності якого існують такі, що виходять поза межі закону засоби політичного протесту, які у свою чергу створюють загрозу здатності панівних кіл зберігати порядок і надалі перебувати при владі [319, с.48]. Підсумовуючи сказане вище, на наш погляд, політичну кризу слід визначити найперше як нездатність органів державної влади оперативної й ефективно реагувати на запити суспільства, розв'язувати ті, що існують, та запобігати появі нових політичних конфліктів, що призводить до стану напруги між політичною системою та її навколишнім середовищем і, як наслідок, зумовлює політичну нестабільність, приводячи в дію механізм делегітимізації й занепаду політичного режиму.

Західні дослідники М.Бречер і Дж.Вілкенфелд, необхідними умовами існування такого явища, як зовнішньополітична криза, вважають такі : 1) загроза одній або багатьом базовим політичним цінностям держави; 2) обмежена в часі можливість держави для

адекватної відповіді щодо цієї загрози; 3) висока ймовірність залучення державного утворення у військові дії, зокрема якщо йдеться про зовнішньополітичну кризу [330, с.3]. Інші західні науковці, М.Сігер, Л.Селноу та Р.Улмер, підкреслюють «нерутинний» характер кризових явищ. Крім того: 1) криза може стосуватися комплексного системного утворення а не простої речі (не може бути кризи мотора); 2) система погано функціонує, але не дезінтегрується; 3) існує надмірно велика кількість причин цієї кризи або вони незнані, що значно ускладнює можливість її подолання [346]. Слід вказати на те, що тут ідеться про політичну кризу в розумінні надзвичайної ситуації, і не існує характеристики кризи як процесу занепаду або слабких сторін державної влади чи політичної системи загалом. Згідно з думкою російського філософа та державного діяча В.І.Леніна, ознаками революційної ситуації як різновиду політичної кризи є нездатність панівних кіл управляти по-старому, надзвичайне порівняно з попереднім періодом історичного часу погіршення рівня життя нижчих класів і верств і як наслідок – незвичайне посилення активності мас [133, с.250].

Ще одними важливими ознаками кризової ситуації в політиці є пов'язаність її з політичними конфліктами, переважно системний характер, об'єктивність, що відрізняє її від революції, де значну роль грає суб'єктивний чинник; часто притаманний їй однобічний характер, який відрізняє її від політичного конфлікту, що є дво-, чи багатосторонній; можливість у певних випадках не бути поширеною поза межі однієї чи декількох з підсистем політичного життя, тобто політичних структур, прикладом чого може бути парламентська криза. Французький вчений початку минулого сторіччя А.Бауер, як і Ч.Джонсон у пізніші часи, наголошував на тому, що революції є насильницькими змінами суспільного устрою. Тут вони визначають саме суспільні революції. Дж.Голдстоун вказував на те, що такі процеси є насильницькими змінами одних політичних еліт іншими котрі наново консолідуються і правлять передусім через політичні, хоч нерідко й соціальні інституції. Отже, науковець надавав перевагу розумінню революції саме як політичного, а не загального суспільного процесу. Канадський політолог Б.Гарасимів, відкидаючи насильницький характер як невід'ємний атрибут будь-якої революції, беручи до уваги досвід повалення комуністичних режимів у Східній Європі, підтримував

розрізнення політичної революції як вказаного вище способу позбавлення політичної влади попередньої еліти і соціальної революції [368, с.1-2]. Активна участь більш-менш значної кількості населення у революційних подіях також у переважній більшості випадків вважається одним з атрибутів революції, на що вказував британський політолог Дж.Лейн [142, с.31-32]. Беручи до уваги вказані вище погляди масові акції протесту в Україні в жовтні - листопаді 2004 р. можна визначити як політичну революцію, а також як політичну кризу через те, що вона була надзвичайною і вирішальною ситуацією у процесі здійснення влади тогочасною панівною політичною елітою, її нездатністю врегулювати явища політичної нестабільності. За П.Свенсоном, політичне насильство не є обов'язковою ознакою кризових явищ у політиці. Вчений вказував також на думку іншого західного дослідника, Б.Беррі, згідно з чією думкою, панівна еліта може пережити політичну кризу без втрати влади [427, с.134].

При аналізі політичної кризи як явища занепаду головною ознакою є неспроможність державної влади чи окремих її структур досягати потрібного результату своїми рішеннями або виконання тільки часткових завдань. Тут можна звернути увагу на такі дві характеристики політичної кризи, як її пов'язаність з нестійкістю інституцій державної влади чи політичної системи і з політичною нестабільністю, що може виходити поза межі функціонування апарату державної влади у вигляді посилення дії політичних угруповань, що заборонені законом і масових заворушень. За Ю.Мацієвським, політична криза виникає тільки за неефективності дій державної влади щодо подолання політичної нестабільності [151, с.158]. З огляду на таке визначення кризового процесу в політиці слід на вказати на узагальнені, за цим науковцем, ознаки політичної нестабільності, які є у своїй суті запереченням відповідної стабільності: 1) наявність зростання актів політичного насилля в суспільстві; 2) нетривале існування урядів; 3) припинення дії звичних способів взаємодій між політичними суб'єктами; 4) відсутність легітимності панівної еліти і показників сталого розвитку суспільства в економічній, соціальній та інших сферах; 4) наявність структурних змін у функціонуванні державного апарату. Іншою суттєвою ознакою політичної кризи цей політолог вважав наявність загроз, що можуть спричинити розпад чи фундаментальні зміни того чи того політичного

утворення. Діагностична функція політичної кризи полягає у виявленні соціальних, зокрема політичних, суперечностей, що загострилися. Інноваційна та реформістська функції вказують на те, що політична влада повинна шукати нових і досконаліших форм своєї організації й управління суспільством. Позитивну з огляду розвитку політичної сфери роль відіграє і дезінтегративна функція, що означає знищення чи розпад чинної системи політичної влади. Наприклад, В.Ленін вказував на такі наслідки кризи, як загострення суперечностей, «прискорення розвитку чого-небудь» і «...крах всього гнилого» [134, с.352]. Останній наслідок вказує на позитивний характер знищення такої політичної системи, котра перешкоджає суспільному прогресові. Також цей мислитель вважав, що кризові явища сприяють зростанню революційної свідомості експлуатованих класів [132, с.86]. Отже, вона виконує інтеграційну функцію в суспільстві. За В.Леніним, політична криза є передумовою, потрібною для революції [135, с.301]. П.Свенсон зазначав, що кризи в певних складниках політичної системи можуть не поширюватися на все згадане системне утворення, однак системніші кризи впливають на всі вказані складники. Наприклад, криза демократії викликає зміни ролі парламенту в політиці [427, с.134]. Згідно з думкою вченого, наслідком політичних криз є не тільки «розпад» інституційного елементу політичної системи, але й зміна його визначальних характеристик. Наслідками частих урядових криз у країнах репрезентативної демократії з пропорційною виборчою системою, різновидом яких була Четверта Французька республіка, було зростання урядових боргів [364, с.352]. Кризи у відносинах між гілками державної влади призводять до «паралічу» діяльності виконавчої гілки останньої і її «колапсу», відсутності ухвалення важливих рішень і навіть до громадянської війни, як це було в Росії 1993 р. [342].

Важливим методологічним аспектом дослідження сутності кризових явищ у політиці виступають технології їх врегулювання. Політична технологія являє собою методи розв'язання політичних проблем, вироблення політичного курсу та його втілення. Технологія політичної діяльності є системою методів і способів впливу на визначений елемент політичного життя задля досягнення певної мети [230, с.32]. Загалом американський політолог Р.Даль зазначав, що необхідними для забезпечення стабільності є не тільки силові методи, але й переконання населення у правильності дій

державного апарату [207, с.21]. Криза переважно означає крайнє загострення занепаду політичного режиму, нездатність державного апарату до управління, послаблення його силових структур – армії, служб національної безпеки, поліції. З огляду на це і залежно від ступеня згаданого послаблення ми можемо говорити про слабку і навіть повну неможливість панівної еліти подолати політичну нестабільність у періоди різних політичних криз силовими методами. Неefективними виявилися навіть збройні інтервенції іноземних держав у громадянську війну в Росії 1918 - 1920 рр. та за Мексиканської революції 1910 - 1917 рр. Слабкі наслідки мала подібна інтервенція в Домініканську республіку в 1965 р., яка призвела до утворення спільного з опозиційними силами уряду цієї країни. Радянський режим, що перебував у періоді певного послаблення свого функціонування, поряд з масовими репресивними діями робив багато поступок задля подолання явищ політичної нестабільності у післявоєнних Литві та Західній Україні. Тому завжди вимагається комплексних технологій і таких, що залежать від конкретної кризової чи такої що її спричиняє, ситуації в політичному житті тієї чи тієї країни. Регламент роботи парламенту має велике значення для недопущення гострих парламентських криз. Один з політичних мислителів ХІХ ст. Генрі М. Роберт вважав, що головні пропозиції парламентарів підлягають дискусії, а дебати щодо найпривілейованіших інших пропозицій слід заборонити [200, с.175]. Також учений вважав за необхідне записувати образливі слова будь-якого парламентаря щодо інших членів законодавчого органу.

Згідно з думкою Ю.Древаля, ліквідація тяжкої парламентської кризи передбачає розпуск парламенту та призначення дострокових виборів у законодавчий орган [69, с.45]. Практика переважного розв'язання конфліктів між органами державної влади суто правовими методами і технологіями, на думку цього вченого, не відповідає принципам демократії, що надають великого значення саморегулюванню суспільних відносин, а також – засадам сучасного конституціоналізму, які виключають надмірне регламентування останніх за допомогою юридичних норм. У країнах з нестійкими демократичними режимами, згідно з думкою Ю.Древаля, політичні засоби регулювання однойменного конфлікту заповнюють прогалини в законодавстві, які мало б регулювати право, однак цього не відбувається сьогодні. Вчений

однак зазначає, що це є «кризовим» співвідношенням між політикою та правом, яке потребує негайної розробки правових основ, оскільки, може стати фактором виникнення політичної кризи [69, с.47]. Також дослідник вважав, що утворення великої парламентської коаліції потрібне тільки для проведення дуже значних змін у суспільствах та запобігання кризовим явищам у політиці, пов'язаними з цим процесом [70, с.458]. За Ю.Древалем, необхідно, щоб коаліція включала найбільше споріднені щодо ідеологічного критерію політичні сили та забезпечувала утворення парламентської і панівної більшості без відвертого домінування в законодавчому органі. Якщо криза у відносинах між органами державної влади є наслідком надмірно широкого тлумачення норм Основного закону, неточності їхнього змісту і обсягу регульованих ними політичних відносин, то позазаконний спосіб, за допомогою якого цю кризову ситуацію було розв'язано стає правовим прецедентом і на його основі слід встановлена нову правову норму, зокрема в Основному законі, яка перешкоджатиме появі майбутніх конституційних криз [342]. На наш погляд, подібний інструмент слід застосовувати і в тому випадку, коли чинна у тій чи тій країні конституція не відображає базових суспільних відносин, зокрема й тих, що з'явилися з часом.

Важливе значення має маніпулювання роздробленістю політичних партій у парламенті. У західній політології поширено думку про те, що не так ця роздробленість має стосунок до утримання урядової стабільності, як невеликий відсоток місць, що його займають антисистемні політичні об'єднання в законодавчому органі [418, с.203]. Часто тривалий період формування уряду, будучи своєрідним різновидом урядової, зокрема політичної, кризи, перешкоджає появі іншого її виду, який знаходить свій вияв у надто частих змінах урядів у результаті вотуму недовіри [394, с.76].

Основними технологіями врегулювання політичних конфліктів є посередництво та переговори, включно з міжнародною дипломатією та участю у процесі врегулювання конфліктної ситуації недержавних організацій, що являє собою так званий «третейський арбітраж» [178, с.142-143]. Їх можна застосовувати і за наявності різних типів політичних криз. Розв'язанню конфлікту сприяють такі чинники, як: а) розуміння всіма учасниками конфлікту всієї сукупності причин його виникнення; б) локалізація і зведення до мінімуму масштабу політичного середовища, де розгортається

політичний конфлікт; в) обмеження щодо залучення у існуюче протистояння нових учасників конфліктних відносин, або таких, що мають здатність ними стати [31, с.86]. Німецький вчений Р.Преторіус вказував на поширені в західній політології погляди щодо того, що зосередження конфліктних настроїв у гомогенному політичному середовищі, наприклад, у межах однієї класової чи спеціалізовано-професійної в межах останньої суспільних груп є передумовою недопущення поширення політичних конфліктів, а значить і політичної нестабільності як складника однойменної кризи на все суспільство [185, с.142].

Згідно з думкою західного політолога Л.Крісберга одна зі сторін конфлікту може ліквідувати чи нейтралізувати другу. Зокрема повстання можна придушити [385, с.253]. Однак тривале придушення конфлікту, на думку вченого, сприяє можливості появи блискавичної та неочікуваної ескалації політичного конфлікту в майбутньому [385, с.49]. За Л.Крісбергом, деескалація конфлікту настає, зокрема, через втручання могутніх і зовнішніх щодо сторін протистояння політичних акторів або через інституціоналізацію останнього через звернення згаданих учасників до методів управління конфліктом, створення спеціальних рад, регуляторних установ і органів щодо втілення правових норм, які перешкоджають загостренню політичного конфлікту [385, с.177]. Політолог вказував на те, що процес займає надто тривалий час, переривається періодами загострення, через намагання однієї зі сторін згаданого конфлікту перешкодити його розв'язанню, щоб здобути для себе якнайбільше вигод. Крім того, сама деескалація може бути раптовими і нетривалими епізодами в розвитку конфлікту, що можуть відігравати важливу роль у його розв'язанні. При цьому з окремих питань сторони легко досягають згоди. Л.Крісберг зазначав, що можуть політичні актори визнати прагнення своїх противників як «справедливі». Згідно з думкою політолога, неписані угоди краще розв'язують політичні конфлікти, ніж формальні юридичні рішення [385, с.253].

Західний соціолог К.Боулдінг наголошував на тому, що будь-яка організація має інтегративну функцію, яку на його думку, повинні здійснювати спеціалісти-«миротворці», які у свою чергу мають перебувати в її керівних структурах. «Миротворці», що не мають формально визначених тією чи тією інституцією обов'язків і яких призначають ситуативно, будуть переобтяжені обов'язками і

навряд чи сприятимуть подоланню міжфракційного протистояння в останній, і вона може дезінтегруватися [329, с.145]. Інший західний дослідник Т.Шелінг наголошує на тому, що «правила гри» можуть виявити через різні невербальні способи комунікації всі учасники політичного конфлікту, навіть тоді, коли останні не розуміють системи цінностей одне одного. Окрім того політичному акторові необхідно після встановлення цих «правил гри» розвивати способи запобігання конфліктові за допомогою визначення засобів реагування на випадки порушення цих правил. Науковець наголошував на тому, що в процесі розгортання і розв'язання конфлікту згаданому акторові слід утримувати свого супротивника від обізнаності в його способі гри, «маскуючи» одними виразними проявами своєї поведінки інші, котрі в різних відношеннях є ціннішими для цього політичного актора [420, с.163-175]. Австралійський науковець Дж. В. Бертон наголошував на необхідності встановлення правильної системи комунікації в період загострення політичного конфлікту. Оскільки згоду однієї сторони протистояння розпочати процес переговорів з другою інша може розцінювати як «підступний план», щоб ослабити супротивника, здобути інформацію, або виявити слабкість, через що від цих перемовин слід відмовитися взагалі, або ж висувати чимраз тяжчі до виконання умови компромісу, то вияви згаданої комунікації повинні бути щонайнеформальніші і секретні [21, с.57]. Важливими технологіями розв'язання політичного конфлікту з боку нейтральної «третьої» сторони є: 1) миротворчість - приведення ворожих сторін до згоди; 2) збереження миру – розділення і нейтралізація супротивників задля зменшення можливості повторення загострення політичного напруження; 3) будівництво миру – утворення нових структур на території, де існує конфлікт, задля збільшення довіри до них усього населення; 4) превентивна дипломатія - застосовують задля виявлення причин можливого конфлікту, а не його розв'язання і яка пов'язана з пошуком суперечностей, що можуть загострюватися у найближчому майбутньому [325, с.88-89].

На підставі порівняльного аналізу досвіду подолання політичних криз в Україні, у країнах Заходу та пострадянського простору слід, на наш погляд, встановити загальну логіку й принципи застосування технологій із запобігання та врегулювання кризових ситуацій, що розкривається завдяки такій системі дій, як:

1) періодичне повідомлення громадян про діяльність державних структур; 2) залучення громадян до участі в державних програмах; 3) заохочення підтримки громадянами політиків і цих програм [184, с.315]; 4) визначення об'єкта чи процесу, що може перестати належним чином функціонувати; 5) створення переліку найпріоритетніших завдань організації та найімовірніших кризових ситуацій у діяльності тієї чи тієї структури; 6) створення сукупності питань, відповідей та рішень для кожного можливого кризового явища; 7) розробка стратегії стримування розвитку кризового процесу, а не лише реагування на нього; 8) уникання помилок, типових для кризового управління – нерішучості при відповідях на запитання про ситуацію та її причини, ухиляння від цих запитань, зустрічні обвинувачення тощо [184, с.259]. У західній науці кризового менеджменту велику увагу приділяють і розвиткові відносин із засобами масової інформації та вивченню періодів, у які найчастіше трапляються кризові ситуації. Український учений В.Васютинський вважав, що маси до певної міри підсвідомо бажають, щоб ними маніпулювали, через наявність у них прагнення усвідомлювати якийсь сенс колективного та індивідуального існування, потребу таких, що об'єднують кероване державною владою суспільство більш-менш мобілізаційних до політичної діяльності завдань [33, с.60-61]. Панівна еліта України часто застосовувала маніпулятивні політичні технології запобігання та врегулювання кризових процесів у політиці, хоча їх використовувати, на наш погляд, слід обґрунтовано і обмежено.

Специфічними саме для подолання явищ загальносистемної політичної кризи як процесу послаблення державного апарату і політичної системи загалом, на наш погляд, є усунення можливості появи згаданих вище безпосередніх чинників виникнення кризових явищ у політиці, як і безпосередніх причин занепаду політичного ладу. Слід оновлювати та реформувати суспільно-політичні цінності, розширювати знання про можливі слабкі сторони державного апарату політичної системи й інші сторони політичного життя, підвищувати зацікавленість політичних лідерів в оновленні та забезпеченні стійкості відповідних інституцій, посилювати здатність керівництва і членів згаданих інституцій реагувати на неочікувані ситуації та змінені умови, наявні в середовищі, де ці інституції функціонують. Тут доречно, на наш погляд, вказати на дві групи основних підходів щодо реакції інституції на кризу, на які

вказували А.Бойн та П.Гарт. Це: 1) консервативні технології кризового менеджменту, спрямовані передусім на кількісні зміни у функціонуванні якогось політичного утворення, метою яких є відновлення порушеного «порядку»; 2) реформістські – спрямовані передусім на оновлення і зміну структури та зразків функціонування інституції. Загалом вибір цих двох стратегій згідно з думками дослідників обумовлюється специфікою ситуації, рівнем підтримки цих підходів різними суспільно-політичними акторами, «зважуванням» ризиків при застосуванні тих чи тих антикризових технологій. Окрім того, А.Бойн і П.Гарт вказували на важливість таких тимчасових політичних технологій, які слід застосовувати безпосередньо після виникнення тяжкої кризової ситуації. І це: 1) «захисна» відносно своїх дій та дотеперішньої діяльності інституції «риторика» її керівництва; 2) публічне і «драматичне» проголошення реформ або наголошення на вже усунутих безпосередніх чинниках порушення звичного стилю життя суспільства і функціонування організації; 3) оголошення цих надзвичайно тяжких явищ неочікуваними і такими, що ніколи не повторяться в майбутньому; 4) оголошення осіб чи організацій, які винні у політичній кризі [327, с.21-27].

Науковець В.Овчинников пропонував насамперед застосовувати історичний, що стосується опису конкретних кризових ситуацій, які існували в минулому, та соціологічний, пов'язаний з визначенням взаємовпливу кризового процесу в політиці та явищ у інших галузях суспільного життя [164, с.56]. Кожні кризові процеси і ситуації мають унікальні характеристики структури та розвитку в кожний конкретно-часовий період, а також – щодо національної території його тривання. Наприклад, умови виникнення «кольорових революцій», згідно з думкою естонського політолога А.Полесе, є завжди локальними [344, с.31]. Отже, історичний та соціологічний підходи, котрі вказують на особливості й показники розвитку того чи іншого суспільства на певному його історичному етапі, передбачають дослідження характеристик окремої, визначеної часовими межами кризової ситуації в політиці і відіграють надзвичайно важливу роль у виявленні основних тенденцій та сутнісних характеристик загальної кризи як різновиду політичного процесу в Україні. На наш погляд, слід звернути особливу увагу на розвиток окремих кризових ситуацій в українській політиці в такі періоди, як 1993,

1995 - 1996, 2000 - 2004, 2006 - 2009 рр. Особливо слід виокремити політичну подію відому під назвою «Помаранчева революція», котра була найгострішою і водночас найспецифічнішою щодо своїх причин виникнення політичною кризою. У згаданому вище періоді 2006 - 2009 рр. слід виокремити, зокрема, кризові процеси 2007 та 2008 рр. Слід звернути увагу на можливі чинники виникнення і технології запобігання політичним кризам у період після 2010 р. Окрім того, значну увагу слід звертати на період 1998 - 1999 рр., бо саме тоді найбільше зріс рейтинг антисистемних політичних партій та організацій. Слід зауважити, що вивчення конкретно-історичних кризових ситуацій у політиці є дуже пов'язане в нашому дослідженні зі структурно-функціональним та системним підходами, бо треба, на нашу думку визначити причини виникнення, особливості динаміки розвитку і технології запобігання і врегулювання кризових процесів на рівні різних складників політичної системи в означеній хронологічними межами історичній ситуації. При цьому слід звертати увагу на досить усталені і відносно тривалі суспільно-політичні передумови, які майже постійно відтворювали такі зразки політичної поведінки еліти та мас населення, які перешкоджали загостренню політичних криз. Адже, наприклад, відносно високому рівню легітимності і міцності режиму з домінуванням парламенту в IV Французькій республіці, незважаючи на перманентні часткові та системні політичні кризи, котрі існували у III Республіці, сприяла така відносно стійка суспільно-політична передумова, як негативне ставлення політичної еліти і мас населення до сильної влади з огляду на пам'ять про диктаторські методи окупаційного німецького нацистського режиму в Другу світову війну [269, с.147]. Саме через вивчення конкретно-історичних ситуацій, на наш погляд, «Політична енциклопедія», визначаючи кризові явища в середовищі владних відносин, виділяє так звані кризи монархії, державності, держав і фактично кожної гілки влади [179, с.590].

Найвагомішими у дослідженні політичної кризи є, на наш погляд, системний та структурно-функціональний підходи, оскільки остання як процес пов'язана переважно саме зі структурою і функціями політичної системи, а особливо – з проблемами щодо способів діяльності основних складників державної влади і панівної еліти. За допомогою цих підходів можна проаналізувати роль окремих гілок державної влади,

особливостей функціонування політичних партій та недержавних організацій, політичної свідомості, міжетнічних відносин і етнокультурних особливостей у виникненні, посиленні та врегулюванні політичних конфліктів, які викликають кризові ситуації у вітчизняній політиці. Український політолог Ю.Мацієвський вказував на певні недоліки згаданого методу, бо він пов'язаний з поняттям системи. Д.Істон, який застосував цей підхід у політичній науці, вважав саму політичну систему тільки аналітичною категорією для пояснення політичних процесів [150, с.63]. Згідно з думкою науковця, пізніше це поняття почали сприймати майже як матеріальний об'єкт, причому не тільки політологи але й політики та журналісти. Отже, порушення політичної стабільності прихильники домінування структурно-функціонального методу визначають як своєрідне відхилення у функціонуванні суспільства, а їхньою метою стає збереження цієї системи. Такий підхід, звичайно, нехтує конструктивну роль політичної кризи. Ю.Мацієвський вважав, що слід надавати перевагу конфліктологічному підходові. З іншого боку, у світовій політичній науці існує погляд, згідно з яким важко уявити політичну діяльність як несистемне явище, тому що система вказує на таку важливість політичної влади як безособовість, а сама політика переважно здійснюється за допомогою взаємопов'язаної сукупності індивідів чи їх об'єднань, ресурсів, норм, ідеології та використання політичної психології населення.

Слід зауважити, що певні особливості функціонування різних гілок державної влади, технології, спрямовані на підвищення рівня цього функціонування, безпосередньо стосуються виникнення і врегулювання часткових політичних криз. Згадані типи політичних криз стали досить поширеними в Україні, особливо у 2006 - 2009 рр. Українська дослідниця Т.Пахомова наголошувала, що в країні політична криза спричиняється недосконалістю вітчизняного законодавства у сфері державотворення та боротьбою за владу представників політичних партій та блоків [296]. Значним чинником кризи політичного режиму є наявність партійної системи поляризованого плюралізму. Французький правник і політолог М.Дюверже зазначав, що у Франції часів IV Республіки та сучасній цьому державному утворенню Італії боротьба між політичними силами не відбувається навколо другорядних принципів, як у країнах англосаксонської демократії, а стосується основ держави та

сутності режиму [72, с.97]. Тогочасні комуністичні партії не визнавали основ демократії і були прихильниками багатопартійності. Подібне було й там, де замість політичних партій були неофашистські [72, с.487]. Кризи у відносинах між гілками влади та вплив на них міжпартійної боротьби, відображають, з одного боку, міжетнічні конфлікти, міжрегіональні відмінності всередині країни, а з другого, вказують на специфічні проблеми функціонування окремих складників державного апарату.

Важливим чинником у запобіганні і, навпаки, посиленні кризових процесів у політиці є, на наш погляд, зміни в політичній свідомості та культурі населення України. Г.Алмонд та С.Верба вважали, що бажання держави витворити загальну активістську громадянську культуру не є ефективним кроком, адже політична пасивність та досить значне залучення мас у неполітичні сфери суспільної активності сприятимуть зменшенню афективного ставлення до політичного процесу. Вони вказували на погляди у тогочасній політології, згідно з якими афективне, засноване на емоціях, а не інструментальне, ґрунтоване на розсудку, ставлення до політики породжує надмірно радикальні рухи, що є небезпечними для стабільності демократії [318, с.354-356]. Політична пасивність, як і надмірне зростання протестного потенціалу, свідчить про певний рівень кризи легітимності, а ще вони сприяють загостренню політичного конфлікту як його стадії і наслідку. З огляду на те, що економічний чинник виникнення як політичних конфліктів, так і криз є найпоширенішим і часто пов'язаним з досить різким зростанням протестного потенціалу, визначення причин цього зростання і порівняння рівня останнього в різні періоди як складник системного методу відіграє важливу роль у дослідженні передумов як посилення, так і запобігання політичним кризам різних типів. Американський політолог С.Гантінгтон підкреслював вплив цивілізаційних суперечностей між переважно католицькою і західною у цивілізаційному відношенні Західною Україною та східноукраїнськими землями, що належать до православної цивілізації щодо стабільності сучасної Української держави [374, с.165-167]. Соціокультурні відмінності між регіонами та міжетнічні відносини значною мірою детермінують етнічну й культурну політику держави та політичних угруповань в Україні, спричиняючи появу її розвинутих механізмів і недосконалостей управління, зумовлюючи і посилюючи як

політичні конфлікти так і однойменні кризи. Застосування системного підходу тісно пов'язане з теоріями політичної модернізації, зі змісту яких випливає, що політичні процеси в перехідному суспільстві, окремих його підсистемах є особливо динамічними і досить швидко спричиняючи політичні кризи [252, с.144].

Синергетичний підхід, на наш погляд, доповнює системний метод, вказуючи на випадкові невиразні і приховані, на відміну від першого підходу, чинники раптових кризових процесів у системному політичному утворенні. Оскільки марксистські та інші теорії революції вказують на закономірні, детерміністські чинники кризового процесу, то синергетичний підхід звертає увагу на випадкові. Він особливу увагу звертає на посилення кризових процесів в одній із підсистем суспільства і навіть політики як складника останньої кризами в інших галузях суспільно-політичного життя. При цьому таке посилення означає, що сума різних кризових процесів утворює новий однойменний процес, який сам по собі інтенсивніший щодо характеру і наслідків свого впливу, ніж сума ознак і результатів впливу останніх [252, с.145]. Згідно з думкою російського вченого А.Венгерова, прихильника синергетичного підходу, початок кризи припадає на період існування «стійкої нерівноваги» в системі, який викликаний багатьма факторами і за допомогою великої кількості останніх. Цей період, в міру наростання кількості перемін у політиці переходить у стадію біфуркаційного стану політичної системи, коли можливі подальші зміни стають багатоваріантними і непередбачуваними [34, с.59]. Завершується криза переходом цієї системи в один з можливих варіантів згаданих змін. Отже, існують такі чотири стадії кризи, як: існування «стійкої нерівноваги»; біфуркаційний стан; вибір, який робить система для свого самозбереження і його наслідки. Українська дослідниця Л.Бевзенко вказує на таку важливу відмінність синергетичного та діалектичного підходів до зміни в політичній системі, як визначальний вплив випадкових чинників [16, с.101]. В українському політичному житті виникли такі другорядні чинники згідно з концепцією історичного детермінізму, як те, що панівна політична еліта України не передбачила можливості загострення ситуації 22 листопада 2004 р. через відносно мирні наслідки проведення і оголошення результатів I туру президентських виборів [442, с.337]. Згідно з

думкою української дослідниці Л.Бойко-Бойчук, принципи розгляду політичного процесу як лінійного чи циклічного не суперечать використанню синергетичного підходу для аналізу політичних змін, тому що саме з факту вибору системою шляху власних змін, який відбувся в точці біфуркації, формується уявлення про історичний детермінізм[24, с.97]. Це відбувається тому, що минуле системи дослідники оцінюють саме з погляду цього вибору, хоча воно передувало йому в часі. На наш погляд, незважаючи на важливість випадкових чинників, слід посилено вивчати фактори політичних криз, що входять в обсяг філософської категорії необхідності. Зважаючи на важливість питання щодо факторів появи політичної кризи, слід, на наш погляд вказати на те, що існує поділ на її безпосередні та опосередковані чинники. Зокрема, в західній науці кризового менеджменту зазначається, що безпосередньою причиною кризових ситуацій у суспільному житті є накопичення таких явищ, що не узгоджуються з наявними в суспільстві та його владних структурах знаннями, нормами та світоглядними установками щодо можливих небезпек у світі [408, с.7].

А.Бойн та П.Харт зазначали, що інституційна криза є характерна як для добре організованого, з визначеними цілями свого функціонування сектору державної політики так і слабко інституціоналізованого. У організованому секторі, надзвичайна зацікавленість у збереженості постійних зразків функціонування цієї системи поряд з відсутністю динамічного розвитку, наявність значних успіхів у діяльності системи саме завдяки цим зразкам, ведуть до необґрунтованої впевненості осіб, що займають керівні позиції в неможливості альтернативи успішного функціонування, нехтування чинних щодо цієї системи, тобто галузі державної політики змін у зовнішньому середовищі [327, с.14]. Така інституційна незмінність усуває можливості системи ефективно відповідати на суспільні вимоги та інші «виклики» згаданого середовища. Слабкоінституціоналізовані системи потрапляють у стан кризи, через відсутність сильних інтеграційних елементів, розрізненість у виробленні політичних курсів. Згідно з думкою А.Бойна, раптовість і неочікуваність політичних криз у державі часто пояснюються небажанням представників державного апарату виділяти значні кошти на вивчення можливих загроз щодо безпеки суспільства, слабких сфер суспільного життя [328, с.19].

«Політичний пат» як різновид значення політичної кризи згідно з думкою зарубіжних науковців має можливими причинами свого виникнення зокрема такі явища: 1) приховування сторонами, які проводять переговори щодо врегулювання конфлікту потрібної інформації і застосування дезінформації; 2) наявність рівних повноважень і сили у конфліктних сторін; 3) культурна різниця сторін конфлікту, які у свою чергу разом становлять баланс влади; 4) «чесність» та «справедливість» не можуть стати предметом компромісу [352, с.262-269]. Отже, попереднє врегулювання чи усунення цих труднощів сприяє розв'язанню згаданої вище ускладненої ситуації. Політичні скандали часто, на наш погляд, стають чинниками політичної кризи. Негативна роль мас-медіа щодо стабільності державної влади пов'язана з перетворенням засобами масової інформації невеликих політичних скандалів у масштабні [434, с.103]. В українській політиці було багато різних політичних скандалів, котрі могли викликати політичну кризу, наприклад, пов'язаний з убивством журналіста Г.Гонгадзе у 2000 р. Безпосередніми причинами занепаду будь якого системного утворення, зокрема і політичного, є: 1) відсутність знання у його керівництва про останні; 2) брак у цього керівництва достатніх ресурсів щодо усунення явищ згаданого регресу; 3) використання явищ занепаду лідерами організації для своїх вигод [350]. Опосередковані чинники появи політичної кризи є у той же час причинами виникнення різних політичних конфліктів. Загалом у періоді 2000 - 2004 та 2005 - 2009 рр. політична еліта України не пристосувалася до змінених політичних умов, що виявлялися відповідно в дії соціально-психологічних наслідків послаблення економічної рецесії та у зменшенні контролю державної влади над засобами поширення інформації, і це стало причиною посилення кризового процесу у вітчизняній політиці.

Системний структурний функціоналізм визначає своєрідну класифікацію політичних криз. На наш погляд, використовуючи напрацювання західних політологів-функціоналістів Л.Байндера, Дж.Колмена, Дж. Ла Паломбари Л.Пая, С.Верби та М.Вайнера, а також російського науковця А.Дегтярева, політичні кризи можна класифікувати згідно з відносинами між політичною системою і суспільством. На основі цього можна виділити кризи ідентичності, які стосуються перегляду базових політичних цінностей, зміни національних пріоритетів і орієнтацій у державній політиці, як у

випадку переходу від комуністичних пріоритетів до ринково-капіталістичних та переходу від зацікавлення вузькогруповими і місцевими інтересами на противагу загальнонаціональним; кризу легітимності, пов'язану з втратою довіри та підтримки органів державного управління з боку народу, за умови усвідомлення останнім себе як джерела цієї легітимності; кризу проникнення, зумовлену неефективністю політичних інститутів у здійсненні своїх функцій у межах певного соціального простору, конфліктом між установками політичної еліти та найчисленнішої і політично активної групи населення; кризу розподілу, спричинену дефіцитом колективних ресурсів та несправедливим способом забезпечення ними різних груп населення, суперечностями між традиційно груповим способом розподілу благ і таким, що базований на особистих заслугах; кризу участі, що виникає згідно з твердженням американського політолога С.Гантінгтона через невідповідність «сильного» суспільства і «слабких» інститутів, що не здатні адаптувати посилену активність людей, регулювати рівень їхньої мобілізації, що зростає, а також через загальне посилення ролі мас у політиці на противагу значному впливові саме еліти [279; 345, с.1]. Загалом у західній політології ці різновиди політичної кризи трактувалися як «проблеми у синдромі політичного розвитку» [345, с.1]. Цю типологію, на нашу думку, слід визначити як основну при вивченні кризового процесу в політиці як цілісного явища.

У теорії структурного функціоналізму можна віднайти різне ставлення до таких явищ, котрі можна, на наш погляд, назвати локальними політичними кризами, пов'язаними, з порушенням функціонування окремих складників державного апарату як елементів інституційного та організаційного складника політичної системи та з конфліктними відносинами між цими елементами. Ці кризи класифікує російський дослідник А.Глухова, кажучи про існування урядової, часто пов'язаної з конфліктом законодавчої та виконавчої влади, кризи, парламентський підвид політичної кризи, зумовлений боротьбою фракцій у вищому законодавчому органі, конституційно-кризові ситуації, спричинені відсутністю легітимності чи дієздатності основних політико-правових норм у суспільстві, і загальнонаціональну кризу, що належить до всього суспільно-політичного устрою [57, с.8]. Український політолог Ю.Мацієвський вважав, що терміни «політична» та «криза» надмірно широко застосовують у політичних дослідженнях, і тому

є доволі спірним питанням щодо їх вживання при аналізі урядової нестабільності. Тому він надавав перевагу розробці методології дослідження криз політичного режиму чи політичної системи. З іншого боку, цей дослідник зазначав, що часта зміна урядів є ознакою нестабільності як достатньої передумови кризи [292]. Британський політолог українського походження О.Процик вважав, що кабінетна нестабільність підриває підтримку еліти й населення щодо наявного інституційного оформлення, сприяючи появі тривалих дебатів щодо потреби конституційної реформи [415, с.1085].

В Україні у 2006 - 2009 рр. досить значним чинником загострення кризових процесів у політиці була проблема так званої урядової коабітації як співіснування президента держави, висунутого з персонального складу однієї політичної сили і прем'єр-міністра, що був членом політичного угруповання конкурентного і навіть ворожого останній. Згідно з думкою британського дослідника Р.Елджі, коабітація навряд чи створює небезпеку існуванню політичному режиму в таких розвинутих демократіях, як Франція, однак вона може мати такий деструктивний вплив саме в недостатньо розвинутих демократичних утвореннях. Але надмірну повільність діяльності виконавчої влади викликає саме вона, деякі досить серйозні проблеми в зовнішній політиці, що також мали своєю причиною саме урядову коабітацію змусили політиків цієї країни вживати заходів щодо її усунення [354, с.1]. Згідно з твердженнями американських учених П.Алесіна і Р.Перотті, економічна ситуація в державі не стає надмірно нестабільною в разі значних системних криз. В Італії урядові кризи не мали значного впливу на економічне життя. Однак у Туреччині в період, що передував військовому переворотові 1981 року, ці кризи таки були «індикаторами» проблем у відносинах державної влади з суспільством [316, с.24]. За П.Свенсоном, такі поняття, як урядова криза, кризові явища у партійній системі, демократичному політичному режимі, вказують більше на передумови потрапляння того чи того політичного утворення у кризову ситуацію [427, с.134]. На наш погляд, такий висновок підтверджує гіпотезу про те, що парламентські кризи та урядову нестабільність слід вважати опосередкованими чинниками масштабнішої політичної кризи. Західний політолог А.Лійпгарт вказував, що парламентська форма правління вимагає

дисциплінованих, здатних до консенсусу та компромісу партій і стимулює розвиток такої дисциплінованості [393, с.98]. Тоді як домінування президента в республіці та його визначальний вплив на формування уряду не заохочує партії до набуття таких якостей, і вони у таких обставинах є роз'єднанішими.

Згідно з думкою української дослідниці О.Новакової, наявність великих повноважень у глави держави спричиняє боротьбу за принципом «переможець отримує все», яка загострює політичну ситуацію в країні, зокрема під час виборів президента [161, с.97]. Іспанський політолог Х.Лінц вказує такі слабкості та небезпеки президентської республіки: 1) прем'єра, якого підозрюють у корупційному скандалі легше усунути від влади, ніж вкрай непопулярного президента; 2) процедура імпичменту як єдиний спосіб зміни виконавчої влад майже неможлива для реалізації порівняно з вотумом недовіри. Часто імпичмент можуть не визнати прихильники президента, що загострить політичне протистояння, виникає можливість залучення військовиків до конфлікту [139, с.814]; 3) Дестрокове припинення повноважень чинного президента на противагу зміні прем'єра робить можливим період «вакууму влади», який не можна подолати інститутом переходу цієї посади до наявного віце-президента, а на посаду останнього – представника конкурентної партії. Ці політичні пости спричиняють конфлікти між тими чи тими політичними угрупованнями, бувають зайняті недостатньо кваліфікованими особами, боротьба за них викликає загострення політичної кризи на початку виборів нового глави держави [139, с.815]. Згідно з думкою української дослідниці Ж.Галигіної, нестійкість коаліції у країнах, де існує партійна система поміркованого плюралізму, наприклад, у Німеччині, пояснюється в цьому випадку суперечністю у діяльності цієї третьої партії, що полягає, з одного боку в підтримці свого коаліційного партнера, а з другого – у виконанні власних передвиборчих обіцянок [49, с.247]. А ще, Ж.Галигіна зазначала, що коаліційний уряд меншості, утворений об'єднанням політичних організацій, кожна з яких здобула малу кількість місць у парламенті, і якому домінуючі у законодавчому органі партії обіцяють підтримку своїм голосуванням в обмін на виконання певних умов, змушений утримуватися від розв'язання фундаментальних суспільних проблем. Така ситуація може призводити, на нашу думку, до кризи легітимності.

Український науковець Ю.Древаль вважав, що звичайний розпад коаліції не є тяжкою парламентською кризою. Остання існує тоді, коли депутати не можуть дійти консенсусу навіть у найпростіших питаннях. Така ситуація свідчить про те, що парламент утратив свою дієздатність [69, с.45]. Згадана «Політична енциклопедія», на наш погляд, виокремлює такі, що придатні для дослідження з погляду системного підходу, кризові процеси у міжнародних відносинах [179, с.590]. Досить важливим, на наш погляд, є застосування конфліктологічного підходу до вивчення політичної кризи. У вітчизняній та світовій політичній науці існують розбіжності щодо причинно-наслідкового відношення між політичною кризою і конфліктом. Згідно з твердженням українських науковців О.Валевського та А.Ішмуратова, неврегульований конфлікт призводить врешті-решт до загальносистемної політичної кризи та дезінтеграції [31, с.15-16]. У вітчизняній політології є побутують погляди згідно з якими, політичний конфлікт, навпаки, є наслідком політичної кризи, або вважається, що ці явища взаємно впливають одне на одне. На нашу думку, саме останній погляд найправильніший, оскільки зростання явищ масового заворушення ще більше послаблює державну владу, яка перебуває у стані значного занепаду, а це послаблення ще більше сприяє ескалації політичних конфліктів у межах різних складників політичної системи. Слід, на наш погляд зауважити, що у російській політичній науці вважається, що політичні кризи є різновидами політичних конфліктів які є постійними і за наявності яких сторони не бажають підтримувати стосунки та діалог одна з одною. [178, с.24-25]. Загальносистемне кризове явище в політиці є об'єктивнішою тяжкою ситуацією щодо конфлікту, який відображає суб'єктивні прагнення сторін протистояння. Політичну кризу, на відміну від конфліктних відносин, викликають і стихійні лиха [297, с.13]. Окрім того, на наш погляд, політична криза є більш односторонньою через її належність до якостей здатності і нездатності до подальшого функціонування політичної системи чи державного апарату і відсутність стосунку до тих суспільних сил які намагаються це функціонування призупинити.

У західній та вітчизняній політичній науці визначено, що сутність політичного конфлікту становить зіткнення між політичними суб'єктами, які у свою чергу не уявляють жодних інших способів задоволення своїх потреб та інтересів, реалізації і

збереження своїх цінностей, окрім усунення з політичного життя своїх супротивників. Крім того, у процесі розвитку політичної філософії сформувалися дві відповідні базові течії, одна з яких уявляла загострене зіткнення інтересів як своєрідне порушення нормального функціонування суспільства, а інша вважала конфліктні відносини у суспільстві органічним складником процесу суспільного, зокрема політичного розвитку. Якщо К.Маркс та Ф.Енгельс, розглядаючи політичний конфлікт надавали перевагу фундаментальним об'єктивним суперечностям у суспільстві як його причині, то пізніші щодо критерію історичного часу західні соціальні філософи, як-от Е.Дюркгейм, звертали посилену увагу на найбезпосередніших учасників конфлікту з їхніми прагненнями [185, с.139-140]. Британські соціологи Л.Козер та Р.Дарендорф, вважаючи соціальний конфлікт органічним складником розвитку суспільства, посилення якого зумовлено об'єктивними факторами і, наголошуючи на узгодженні інтересів, не визначали однак класову боротьбу як сутність згаданих конфліктних відносин [185, с.140]. О.Валевський та А.Ішмуратов, описуючи теорію політичного конфлікту, зазначали, що соціальна напруга супроводжує політичний конфлікт, однак не є тотожним йому за своїм змістом явищем. Тільки коли значна частина опитаних громадян категорично не згідна з певним способом чи результатом розв'язання якоїсь проблеми або висловлює готовність брати участь в актах відкритої громадянської непокори, ця напруга за певних обставин, наприклад, наявності інституціоналізованого суб'єкта останньої, може перерости у політичний конфлікт [31, с.18]. З іншого боку, згідно з думками дослідників, громадянська пасивність, хоч і є протилежністю цієї напруги, створює для представників влади оманливе відчуття стабільності, однак може перерости у раптове і гостре порушення належного рівня останньої. Згідно з твердженням українського науковця М.Слюсаревського, соціальна напруженість є потенційним середовищем існування соціального вибуху, а протестна мобілізація, котра є поєднанням протестного потенціалу з протестною активністю, за якої маси набувають досвіду за задоволення своїх вимог, є посилювачем соціальної напруги до крайнього рівня [216, с.11-13]. Без існування саме протестної мобілізації соціальна напруга не переростає в соціальний вибух, навіть у період свого найбільшого зростання, хіба що може перерости у цей вибух через дію надзвичайних, не

пов'язаних з буденними, подій [216, с.16]. В Україні, на наш погляд, помітною була і залишається відмінність між рівнем соціальної напруги та протестної мобілізації.

Конфліктологічний підхід також пов'язаний з марксистськими й іншими теоріями революції. Згідно з марксистською політичною теорією, кризи в політиці є наслідком перенесення з економічної сфери у політичну загострення суперечностей між виробничими силами та виробничими відносинами. Вплив економічного чинника у вітчизняній політиці, на наш погляд, досить помітний через низький рівень розвитку однойменної галузі суспільного життя в Україні, соціальну незахищеність населення. Згідно з думкою прихильника немарксистських концепцій революції Дж.Девіса, революції відбуваються не в часи, коли рівень життя населення був поганий чи певним чином погіршувався, а тільки після періоду зростання останнього і неочікуваної його зупинки, що викликає явище депривації, тому що у представників цього населення з'явилися очікування щодо кращого рівня життя [54, с.61]. Американський політолог Т.Р.Гурр виділяв три види суспільної депривації, як чинника політичної кризи. Це: «депривація зменшення» (декрементивна), за якої очікування певних матеріальних та інших цінностей продовжують існувати, однак здатності їх здобути спадають, зокрема через зменшення умов для неосвічених для певного виду заняття сприятливих умов; «депривація прагнення» (аспіраційна), за якої очікування здобуття благ зростають, у той час як спроможність їх здобути залишається такою, як була раніше [427]. Прикладом цього може бути невиконання обіцянок, даних революційними лідерами соціальним групам, які підтримують останніх після перемоги над контрреволюціонерами [378, с.114]; 3) «прогресивна депривація» - коли очікування зростають разом із зовнішніми можливостями, однак останні або перестають зростати, або ж відбувається їхній спад, як це відбувається, наприклад, у часи економічної депресії, певного роду модернізації та інших перемін [425]. Крім того, значну роль у зростанні колективного незадоволення політикою держави відіграють історична традиція усвідомлення і такого ж роду досвід розуміння належних соціально-економічних та політичних умов спільнотою [366, с.14]. Подібні чинники справляли значний вплив на появу політичних криз в Україні. Врахування факторів, що збільшують «відносну» депривацію серед населення країни, на

нашу думку, значно зростає з огляду на закінчення періоду пострадянської економічної рецесії 1992 - 1999 рр. П.Свенсон звертав увагу на те, що зміна політичного режиму відбувається не тільки революційним шляхом, але й має контрреволюційний характер, як у випадку заміни демократичного режиму Веймарської республіки нацистською диктатурою. З огляду на це теорії соціальних революцій не є достатніми для вивчення криз політичних режимів [427, с.135]. Криза наявного у 2004 - 2009 рр. політичного режиму, згідно з таким поглядом мала багато в чому не революційний, а саме контрреволюційний щодо згаданої еліти, характер на відміну від подібних кризових процесів у час, що передував Помаранчевій революції.

Неоінституційний підхід вказує на важливість аналізу практики застосування юридично встановлених «правил гри» у політиці України. Цей метод, згідно із твердженнями західних дослідниками Джеймса Марча та Йогана Олсена полягає, у визнанні того, що середовище нав'язує реальні закономірності функціонування політичним інститутам, елементам політичної системи [398, с.16]. Політичні кризи часто виникають через невідповідність формальних норм чи навіть політичних, організацій реальним суспільним відносинам, зокрема всередині панівної еліти. Часткові політичні кризи, зокрема такі, що стосуються відносин між законодавчою та виконавчою гілками державної влади, часто пов'язані з особливостями цієї практики, а також, із власне політичним розумінням того чи того інституту. Згідно з думкою американського економіста Д.Норта, інституційні зміни які супроводжуються політичною нестабільністю, характеризуються намаганням змінити найперше формальні правила суспільних відносин, зокрема політичних. Важливим чинником такого процесу є суперечності між стабільністю чинного політичного ладу та ефективністю діяльності його інститутів [163, с.108]. Певні суспільні зокрема, політичні угруповання можуть мати більшу зацікавленість у зміні регульованих офіційними та неофіційними правилами суспільних відносин через наявність значної вигоди для цих груп. Заміна одних офіційних правил іншими, наприклад, конституційні зміни, не означає можливостей інших конфліктів, через те що неформальні правила, які інтерпретують згадані політичні норми, залишаються незміненими [163, с.117]. Найстабільнішими інституційні зміни є у випадку, коли учасники

політичних відносин переробляють правила реалізації останніх з такою метою, щоб хоча б одна зі сторін одержала вигоду від таких змін [163, с.115].

Часто результати практики функціонування політичних інститутів стають причинами системніших політичних криз. Німецько-швейцарський науковець Н.Галліна звернула увагу на подібні в Італії та Україні проблеми з наявністю суперечностей між чинними у цих країнах формальними демократичними інститутами та недемократичними політичними інститутами, які використовують перші у своїх цілях [360, с.193]. Політична нестабільність і кризи, на думку політолога, у цих країнах спричинюються багато в чому під впливом середовища неформальних відносин політичної еліти обох країн і призводять до кризи певної системи політичної влади і відповідного типу політичного режиму, як це відбулося в Україні 2010 р. і до певної міри в Італії через незвичне для всієї Західної Європи тривале домінування прем'єра С.Берлусконі в політичній системі цієї країни. Зміцненню нових, демократичніших систем політичного управління в Італії після 1992 та в Україні, після 2004 р., згідно з Н.Галліною, не сприяла наявність представників політичних еліт «другого класу» в апараті державної влади, оскільки більш досвідченіші та професійніші політики були дискредитовані після великих політичних криз, котрі відбулися в кожній з країн у згадані роки. Політолог вважала, що для Російської Федерації і посткомуністичних країн Центрально-Східної Європи існують різні види співвідношення впливу юридичних і неформальних правил політичних відносин, зокрема повне домінування останніх в Росії, відносної їхньої переваги в Румунії та Болгарії, гострої конкуренції з формальними у Польщі [359, с.8]. Саме на політико-правову практику цих країн, а також на подібні приклади неузгодження юридичних інститутів зі звичними способами діяльності представників політичного класу, котрі були чинниками політичних криз у інших країнах з нестабільним демократичним режимом, слід звертати увагу при застосуванні неінституційного підходу щодо дослідження кризових процесів у вітчизняній політиці.

У західній політичній та економічній науці досить широко розповсюдженим стало застосування кількісних підходів щодо визначення як урядової, так і загальнополітичної нестабільності.

Методологічною підставою для використання цих методів виступає визначення урядової стабільності як здатності уряду залишатися при виконанні службових обов'язків, а у вузькому значенні – стійкий стан функціонування уряду, що характеризується його здатністю існувати тривалий час, зберігаючи визначальні та внутрішні характеристики [137, с.117]. Згідно з твердженнями британських політологів К.Р.Конрад та С.Н.Голдер, «індекс криз» щодо функціонування урядів можна вимірювати за допомогою відсотка визначення проценту часу від усього досліджуваного періоду, що пов'язаний з функціонуванням несхвалених парламентом персональних складів вищих органів виконавчої влади [341, с.15]. Згадані статистичні підходи цінні, на наш погляд, для визначення причин локальних політичних криз, а також – чинників, що перешкоджають їх появі і загостренню, так само, як і технологій врегулювання. Слід звернути увагу на підрахунок терміну перебування певних осіб на однакових міністерських постах у період урядової нестабільності як спосіб забезпечення ефективності роботи уряду в такий період. Важливим засобом збереження управлінської ефективності вищого органу виконавчої влади у період урядової нестабільності Американські вчені Дж.Д.Губер і С.Мартінес Галлардо розрізняли «портфельну» та «політичну» спадкоємність у міністерських посадах. Остання, на відміну від «портфельної», полягає у займанні однією і тією ж особою різних, а не одного ключового поста у складі уряду [372, с.10]. Французький дослідник Ф.Коел зазначав, що в кожному наступному уряді Четвертої республіки у Франції від 1946-го до 1954 року 50% міністрів залишалося на своїх старих посадах, 25% очолювали міністерства в інших галузях державного управління і тільки 25% представників попереднього складу уряду повністю усували з цього вищого органу виконавчої влади [339, с.111].

Радянський вчений В.Сироткін дослідив, що від 1946-го до 1958 року прем'єр-міністри змінювалися понад 20 разів. Однак науковець зазначав, що апарат міністерств був у той час стабільний [215, с.108]. Причиною цього було вдосконалення чиновницько-бюрократичних структур, здійснене ще Наполеоном I, коли апарат державного управління ще багато в чому нагадував систему військового командування, встановлення чиновницьких рангів та виплат за стажем роботи. Також діяв такий важливий чинник у політичному житті Третьої та Четвертої республік як наявність

«урядового» чи «міністерського ядра». Усунення всіх без винятку міністрів від уряду на досить тривалий час могло б принести лідерам різних політичних партій замість користі від ситуації нестабільності у виконавчій владі значну шкоду. Всі партії цінували міністрів, що довго залишалися при владі. Так в обох політичних системах існували, і «міністерське ядро», і так звані «ефемерні персонажі» [377]. Зміна посадових осіб у апараті виконавчої влади в той же час і є однією з технологій врегулювання загальносистемної політичної кризи, зокрема у пострадянських країнах, на чому часто наголошують у вітчизняній та зарубіжній політичних науках.

Висновки до розділу 2

Політичну кризу, на наш погляд, слід визначити як нездатність органів державної влади оперативно й ефективно реагувати на запити суспільства, розв'язувати ті, що існують, та запобігати появі нових політичних конфліктів, що призводить до стану напруги між політичною системою та її навколишнім середовищем і, як наслідок, зумовлює політичну нестабільність, приводячи в дію механізм делегітимізації й занепаду політичного режиму. З політичною кризою пов'язані через причинно-наслідкові зв'язки такі, поняття, як «політичний конфлікт», «політична нестабільність», «політичний пат», «політичний занепад». Зокрема, політичний пат визначено як різновид політичної кризи, що зумовлений як рівновагою політичних сил, залучених у конфлікт, так і надмірною ускладненістю причин та характеристик перебігу самого політичного конфлікту.

До безпосередніх чинників політичної кризи відносяться відносна непідготовленість державно-політичного утворення до реагування на незвичні ситуації, надмірна впевненість його представників у відсутності слабких сторін функціонування чи структури інституції або, навпаки, через небажання усунути вже відомі з цих недосконалостей. Опосередковані чинники є факторами виникнення політичних конфліктів, і вони пов'язані як із державним, так і недержавним компонентами політичної системи. У вітчизняній політиці вони відображені у протистоянні між гілками державної влади, боротьбі політичних партій за владу без усталених і демократичних правил гри, наявності соціокультурних суперечностей між регіонами, появою нових та одночасному існуванні старих елементів політичної свідомості та культури населення. Кризові процеси в політиці доцільно класифікувати згідно з критерієм різних труднощів, котрі походять від змін у політичній системі, виокремлюючи такі кризові явища: кризи ідентичності, пов'язані з переглядом базових політичних цінностей, зміни національних пріоритетів та орієнтацій у державній політиці; кризи проникнення, зумовлені неефективністю політичних інститутів у здійсненні своїх функцій у межах певного соціального простору; кризи розподілу, спричинені дефіцитом колективних ресурсів і несправедливим способом забезпечення ними різних груп населення; кризи участі, які виникають через

невідповідність «сильного» суспільства та «слабких» інститутів, що нездатні адаптувати посилену активність людей і регулювати рівень їхньої чимраз більшої мобілізації. Сукупність принципів застосування технологій із запобігання та врегулювання кризових ситуацій відображається у такій системі дій, як: 1) періодичне інформування громадян про діяльність державних структур; 2) залучення громадян до участі в державних програмах; 3) заохочення підтримки громадянами політиків і цих програм; 4) визначення об'єкта чи процесу, який може набути дисфункціональних ознак та увійти в кризу; 5) створення переліку найпріоритетніших завдань організації та найімовірніших кризових ситуацій у діяльності тієї чи тієї структури; 6) створення сукупності питань, відповідей і рішень для кожного можливого кризового явища; 7) розробка стратегії стримування розвитку кризового процесу, а не лише реагування на нього, тощо.

Політичну кризу, на наш погляд, слід досліджувати комплексно із застосуванням історичного, соціологічного, системного структурно-функціонального, синергетичного, конфліктологічного підходів. Системний структурно-функціональний методологічний підхід є найвагомим у дослідженні політичної кризи в Україні через те, що кризовий процес у політиці насамперед пов'язаний зі структурою та функціонуванням політичної системи, а особливо – державної влади. Даний підхід дає змогу проаналізувати прояви політичної кризи у всіх галузях суспільного життя.

РОЗДІЛ 3

ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ КРИЗОВИХ ЯВИЩ У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

3.1. Відносини між органами державної влади та характерні риси діяльності держави у внутрішній та зовнішній політиці як фактори появи політичних криз у країні

З огляду на аналіз політичного розвитку сучасної України кризові процеси у функціонуванні вітчизняної політичної системи мають такі складові: 1) статичну, яка розкривається через вплив таких чинників, як: а) наявний набір способів забезпечення державною владою країни своєї легітимності та ресурсів здійснення ефективного впливу на суспільство в різні періоди розвитку сучасної української держави; б) співвідношення між функціонуванням вітчизняного державного апарату як цілісності й окремих його складових. Зокрема, в цьому контексті слід говорити про переважне наголошування політиків та науковців на розмежуванні повноважень гілок державної влади, ніж на їхній співпраці, на що часто вказується у вітчизняній політичній науці [1, с.30]; в) конституційно-інституційні механізми, що забезпечують сталість існування та діяльності державної влади, з одного боку, та інші правові норми, а також наявні суспільні відносини загалом, з другого.

Тут, на нашу думку, слід вказати на такі приклади, як часто наголошуване у вітчизняній політології змішування функцій політичної підсистеми суспільної системи з реалізацією великої кількості економічних, культурних та інших потреб громадян, надмірна регламентація цих галузей суспільного життя, недостатнє розділення установчої влади між президентом, парламентом та народом України, що має своїм наслідком недостатнє розмежування між державою та недержавною сферою суспільства [291]. Крім того, відомою є суперечність між положеннями частини 2, ст. 43 Конституції України, згідно з якою держава гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності і положеннями Закону України про державну службу, котрі нехтують конкурсний набір на посади державних службовців першої і другої категорій. Подібне стосується і положень інших

підзаконних актів які фактично припинили зарахування у кадровий резерв [76, с.151]. Ця ситуація, на наш погляд, перешкоджає появі професійної та незалежної від політичних угруповань бюрократії; г) підтримка або незацікавленість населення в удосконаленні форми державного правління; 2) динамічну, яка знаходить свій історичний вияв у переході від посиленого впливу ідеологічних чинників виникнення кризових процесів у політиці в 1990-х – на початку 2000-х рр. до збільшення, починаючи з 2004-го, значення інструменталістських факторів, пов'язаних з бажанням політичних угруповань змінити конституційно-інституційну структуру політичної системи на свою користь. Отже, визначено, що в 1990-х рр. політичні кризи в Україні було спричинено переважно ідеологічними чинниками, що зумовлювали напругу в питаннях щодо моделі економічного розвитку країни, реалізації відповідних реформ, а також стосовно визначення місця парламенту та президента в політичній системі. Однак від початку 2000-х рр. після значного посилення позицій нових центристських партій (ВО «Батьківщина», Партія регіонів, НДП, СДПУ(о) кризогенні чинники чимраз більше походять від кон'юнктурних прагнень того чи того угруповання забезпечити собі вигідніше становище шляхом зміни «правила гри» в політиці, що знаходило свій вияв у боротьбі за реформування Конституції або ухваленні нових законів щодо регулювання державно-владних відносин.

Слід, на наш погляд, звернути посилену увагу, на особливості ставлення громадян до реформування форми державного правління як способу запобігання загостренню кризового процесу в політиці. Переважно негативні оцінки від населення діяльності Верховної Ради, які було виявлено соціологічним опитуванням, проведеним Українським центром політичних і економічних досліджень на початку 2000 р., можна пояснити такими факторами: 1) висловлюваннями Президента, членів виконавчої влади, лідерів парламентських фракцій щодо незадовільної роботи парламенту; 2) Поширюванням цього погляду за допомогою засобів масової інформації; 3) затримкою з ухваленням парламентом важливих законів; 4) використанням народними депутатами виступів у Верховній Раді задля пропаганди ідеологічних засад їхньої політичної сили замість роботи над згаданими законами; 5) поділом на представників парламентської більшості і меншості [22, с.3-4]. На думку експертів Українського центру економічних та

політичних досліджень, достроковий розпуск українського парламенту у 2000 р. не міг би викликати масових акцій протесту [22, с.5]. Порівняно з парламентом уряд більше відповідав, згідно з цими опитуваннями, рисам ідеальної влади. Однак набагато більшу довіру респонденти висловлювали прем'єрові В.Ющенку [22, с.6]. Це вказувало, на нашу думку, не тільки на наявність особистісного чинника легітимації, але й на впевненість у тому, що одноосібне керівництво може виконати більше завдань, ніж якась політична сила, включно з найвпливовішими на той час комуністами.

Така ситуація, на наш погляд, виявляла ще одну з причин відносно слабкої підтримки Компартії – слабку ідеологізованість суспільства у 2-й половині 1990-х рр. 47,6 % підтримували наявну тоді президентсько-парламентську республіканську форму правління, і тільки 15,6% населення підтримувало ініціативу Комуністичної партії України щодо проведення референдуму щодо скасування інституту президентства. У той же час тільки 7,1% населення підтримувало запровадження правління військовиків, а владу сильного і необмеженого парламентом та законами лідера підтримувало 18,6 % респондентів. Населення було розчароване, отже, не формою правління, а діяльністю окремих органів влади. Отже, авторитарні тенденції не були загрозливі. Всі ці тенденції вказували на те, що політичній свідомості українців загалом притаманне сприйняття сильної влади, обмеженої юридичними нормами та представницьким органом, і це було притаманно, наприклад, традиціям гетьманщини коли генеральна військова старшина обмежувала анархічний характер інституту «чорної ради» та автократичну природу гетьманського правління [22, с.9-10]. У 2007 р. під час політичної кризи, яка супроводжувалася розпуском парламенту главою держави, спершу прихильні до міцних позицій президента в політичній системі мешканці Сходу і Півдня країни стали підтримувати парламентську та парламентсько-президентську форми правління на противагу уподобанням своїх співвітчизників із західних і центральних областей [220, с.14]. Після поразки на президентських виборах Юлії Тимошенко зросла кількість тих громадян, особливо у північних областях країни, які надавали перевагу парламентській та парламентсько-президентській республіці як найкращим формам правління в українських умовах. Однак, серед прихильників Виборчого об'єднання «Свобода» та партії «Наша Україна» політична система

з домінуванням президента була надалі досить популярна, і у відсотковому відношенні ці громадяни випереджали навіть прихильників Партії Регіонів, які мали подібні погляди [161, с.99-100]. Загалом можна підсумувати, що ставлення до урядових криз та зміни форми згаданого правління пов'язано з популярністю політичних лідерів і подекуди з ідеологічними уподобаннями та прихильністю до партії як у випадку згаданих установок прибічників Виборчого об'єднання «Свобода». У час та опісля політичної кризи 2007 р. зменшився рівень довіри до політичних партій та блоків як представників інтересів людей у населення, наслідком чого став наступний електоральний абсентеїзм у вересні цього ж року [227, с.5].

Бажання здійснення реформ і усунення постійних політичних криз спричинило голосування в першому турі президентських виборів 2010 р. за кандидатів від політичних сил, які прямо не представляли панівну політичну еліту й основну опозиційну до неї політичну партію – наприклад, голосування за лідера «Фронту змін» чи виборчого об'єднання «Свобода» [242, с.8]. У цьому ж році зросло число респондентів, які оцінювали ситуацію як політично стабільну, порівняно з березнем 2009 р. – від 66,2% до 33,8% [295, с.3]. Це вказує, на наш погляд, на досить високий рівень стурбованості населення протистоянням як між гілками державної влади так і між політичними елітами. Слід зауважити, що часті випадки такого характеру й урядові кризи мали значний негативний вплив на громадську думку, зокрема щодо її активної підтримки чинного політичного режиму в зарубіжних країнах, як було у IV Французькій республіці [390, с.3; 409, с.16]. Потрібно, на нашу думку, відзначити такі подібні чинники та передумови різного рівня легітимності державних органів у Російській Федерації: 1) президентська влада легітимізується за допомогою культурних архетипів віри в неминуче і неочікуване поліпшення соціально-економічних умов, здійснене помірковано-авторитарним лідером [13, с.55]; 2) парламент, згідно з новою Конституцією Російської Федерації 1993 р., був другорядним органом державної влади, і тому росіяни більше голосували за опозиційні президентів Б.Єльцину партії, керуючись емоціями. На президентських виборах росіяни голосували «згідно розумом» [400, с.22]. Подібна ситуація в Україні, на наш погляд, сприяла стабільності посткомуністичного політичного режиму в 1990-х рр.

Проблема посилення інституту президентства, з одного боку, та збереження радянської системи представницьких органів влади, зокрема такого елемента цієї системи, як верховенство загальнодержавної представницької структури, ставали головними чинниками виникнення політичних криз на рівні розмежування повноважень між основними складниками державного апарату. Російський дослідник Н.Баранов вважав однією з причин конфліктів між главою держави та представницькими органами країн СНД у 1990-х рр. перекладання законодавцями відповідальності за ситуацію, що існувала в країні на президента, його оточення, вищі органи виконавчої влади. Також представники виконавчої влади діяли більше як опозиція, і були зацікавлені в доступі до посад у згаданих органах [272]. Наприклад, для російського парламентаризму завжди було притаманним бачення своєї основної функції у боротьбі, а не у конструктивній діяльності. Отож традиції політичного компромісу були відсутні [50, с.38]. Особливо гостра політична криза 1993 р. в Російській Федерації не була конфліктом між органами законодавчої та виконавчої влади, оскільки останні ще не існували. Тому причинами протистояння були ідеологічні відмінності [308]. Однією з причин конфлікту між Верховною Радою та Президентом України і ситуації «політичного пата» у відносинах між ними у 1990-х – на початку 2000-х рр. було взаємне посилення політико-ідеологічних чинників протистояння та інституційних, що знайшло свій вияв у традиційному наданні вітчизняними парламентарями-комуністами переваги посиленню саме законодавчого органу, який був колегіальний. Окрім того, в цьому випадку діяв такий політико-культурний чинник, як звичка тогочасних народних депутатів підпорядковуватися центральним органам державної влади Радянського Союзу, з якої походило небажання парламентарів вступати у відносини координації з главою нової держави, а навпаки – підпорядкувати інститут президентства своїй владі. [410, с.92] Український науковець Л.Корнєєв зазначав, що можливість ухвалення нової Конституції на початку 90-х рр. ХХ ст. робила досить ймовірним розпуск парламенту, чого вимагали, зокрема, представники громадської організації Народний рух України [111, с.41]. Такий розвиток ситуації був небажаний для значної частини народних депутатів Верховної Ради України I демократичного скликання, для яких їхня посада була єдиним робочим місцем.

Проблеми, які стосувалися розподілу державної влади в Україні, були викликані ще й тим, що глава держави від самого початку бажав домогтися встановлення президентської, а не змішаної республіки [399]. Бажання Президента України Л.Кравчука збільшити свої повноваження і розбудувати сильний апарат виконавчої влади, зокрема через посилення діяльності підпорядкованої йому структури виконавчої влади, яка одержала назву «Державна Дума», викликали певні побоювання у членів Верховної Ради щодо збереження своїх владних можливостей, що у свою чергу спричинило голосування щодо припинення подальшого збільшення повноважень глави держави. Однак за відсутності будь-яких альтернативних методів впливу держави на перебудову економіки багато парламентарів не вважали згадані методи діяльності Л.Кравчука повністю неприйнятними. Крім того, процес застосування цих методів послабився через те, що глава держави став надавати перевагу саме зовнішньополітичній діяльності [444, с.111-114]. У вітчизняній політології часто наголошується, що економічна реформа йшла повільніше, ніж у Російській Федерації, що, на наш погляд, було сприятливим фактором недопущення появи політичної кризи, але, з іншого боку, сприяло їй.

За президентства Л.Кучми збільшилася увага щодо посилення позицій глави держави у парламенті через наявність пропрезидентської більшості, створеної за допомогою змін у виборчій, а за її посередництва – партійній системі. Важливу роль у формуванні такої коаліції політичних сил всередині складу Верховної Ради відіграло, на наш погляд, входження до неї парламентарів, обраних у мажоритарних округах, які мали центристські політичні установки, пов'язані з прагматичними поглядами, які, у свою чергу, стосувалися розв'язання наявних проблем, а не безрезультатного намагання доказати прийнятність тих чи тих положень тієї чи тієї традиційної політичної ідеології. Ця більшість була нестійка через наявність представників фінансово-політичних угруповань у пропрезидентських парламентських об'єднаннях, які переважно склалися з представників фінансово-політичних угруповань і бажали здобуття економічних вигод. Наявні у Верховної Ради повноваження сприяли в одержанні цих вигод, і тому депутати не бажали зменшення юридичних можливостей законодавчого органу [307]. Конституція 1996 р. була компромісом між цими угрупованнями та

главою держави, який визначав співвідношення впливу тієї чи тієї фінансової групи в економіці. Однак ухвалення парламентом законодавчого акту про запровадження змішаної виборчої системи перед виборами у Верховну Раду 1998 р. показало, що цей компроміс представники цієї політичної еліти не вважали відносно непорушним принципом діяльності. Прагнення контролювати виконавчу владу стало причиною того, що згадані угруповання висунули вимоги щодо зміни чинної форми правління задля збільшення повноважень парламенту і сприяли цьому процесові [108, с.298]. На думку американського дослідника Г.Е.Гейла, глави держави в Україні, Росії та Грузії були залежні від угруповань різного роду еліт у втіленні рішень і одержанні голосів на виборах, а згадані еліти у свою чергу залежали від президента з огляду на одержання певних ресурсів або щодо тривалості перебування їхніх представників на державних посадах. Ці угруповання еліт мусили діяти колективно задля використання цієї залежності глави держави на свою користь, оскільки за відсутності такої єдності президент міг позбавити їхніх членів різних благ.

Економічні труднощі, невдачі щодо реалізації політичного курсу, політичні скандали з тяжкими наслідками, а також відставка і особисті проблеми глави держави можуть спричинити політичну кризу. В той час опозиційні еліти цілковито впевнені, що президент не зможе застосовувати ніяких заходів щодо тих, хто виступає проти нього, і мобілізуються для боротьби за владу. Політичну кризу поглиблюють бажання оточення глави держави забезпечити перемогу на президентських виборах висунутого панівними колами кандидата. Це стало причиною «кольорових» революцій у пострадянських країнах у 2003 - 2005 рр. [367]. З усіх відомих «кольорових революцій» на пострадянському просторі, за винятком подібних подій у невизнаній міжнародною спільнотою Абхазії, Помаранчева революція вважалася єдиним політичним процесом, котрий закінчився компромісом між колишньою панівною елітою та опозицією [322, с.256]. Зокрема, такому компромісові сприяла здатність представників державної влади певним чином мобілізувати своїх прихильників серед населення, що затягнуло політичну боротьбу і перешкодило негайному позбавленню панівного політичного угруповання домінуючих позицій, як це відбулося в Грузії в листопаді 2004 р. [391, с.567]. Слід зауважити, що пострадянські режими, зокрема, український не вважали

«кольорові» революції спочатку чимось загрозливим і не готувалися до можливої політичної кризи. Події жовтня 2000 р. в Сербії сприймалися як продовження війн на Балканах у 1990-х рр. та економічних санкцій НАТО і ЄС. «Революція троянд» у Грузії також пов'язувалася передусім з особливостями пострадянського суспільно-політичного розвитку цієї країни, де відбувалися державні перевороти та громадянські війни [322, с.264]. Тільки події в Україні вказали на те, що існувала певна тенденція у розвитку згаданих революцій, зокрема посилений вплив країн Заходу, на що вказується у вітчизняній та світовій політичній науці. Окрім того, ця революція засвідчила здатність опозиції посилено розробляти нові технології щодо здобуття політичної перемоги за допомогою масових акцій протесту [412, с.119-120]. Саме тоді представники державної влади Російської Федерації, звернули посилену увагу на міжнародні неурядові організації як причини цих революцій і почали збільшувати норми законодавства, котрі обмежували вплив цих організацій на суспільне життя [260, с.206].

Чинники політичної кризи в Україні, які мали причиною свого походження особливості функціонування державного апарату, стали дещо змінюватися після політичної кризи 2004 р., одним із наслідків якої стала спроба побудувати політичну систему, де б існували більші повноваження законодавчого органу. Зміни до Конституції 2004 р. ще більше послабили повноваження уряду, зробивши його залежним не тільки від президента але й від Верховної Ради [167, с.133]. Одним з найдеструктивніших положень цих конституційних змін була можливість звільнення міністрів та інших членів уряду Верховною Радою навіть без будь-якого погодження з прем'єр-міністром і простою більшістю голосів [85, с.76]. Надалі залишався відсутнім суттєвий вплив уряду на голів місцевих державних адміністрацій, що зменшувало застосування ознак прем'єрсько-президентської республіки, проголошеної згаданою реформою [47, с.38]. Згідно з твердженнями українських дослідників В.Карасьова та У.Кириленко, виникнення політичних криз на етапі запровадження у практику конституційних змін 2004 р. пов'язано з тим, що процес утворення парламентської коаліції навесні - влітку 2006 р. розпочався через пошук варіантів такого об'єднання навколо підтримки кандидата на посаду спікера, а не прем'єра. А згадані конституційні зміни наголошували на важливості саме посади

голови уряду в цьому процесі [92, с.63]. Закон про Кабінет Міністрів став безпосередньою причиною політичної кризи 2007 р., бо він позбавляв главу держави права подавати кандидатури на посади міністрів зовнішніх справ та оборони, нехтував конституційним статусом РНБО. [241, с.50].

Певні політичні і правові проблеми виникали з визначення повноважень парламентської коаліції. Український дослідник Б.Глотов зазначав, що цей інститут був характерний тільки для України, у той час як у конституційній практиці зарубіжних країн цього не існувало. Крім того, незвичайно великі повноваження коаліції сприяли узурпації влади та викликали загострення політичних суперечностей. Це, зокрема, відбувалося з тієї причини, що коаліція у Верховній Раді у 2006-2007 рр. не тільки формувала уряд, нав'язувала йому свою програму, але й голосувала за підготовлені нею ж рішення, усуваючи з цього процесу інші політичні угруповання у Верховній Раді [56, с.175]. Парламентська більшість, на відміну від формованого нею уряду, не мала підтримки такої ж більшості населення, оскільки прем'єр-міністр був представником тільки однієї найвпливовішої партії. В той же час вказана коаліція містила в собі маловпливові політичні сили і була дуже нестійка і нестала [105, с.17]. Тоді в Україні не було чітко сформовано не тільки юридичних, але й неформальних «правил гри» у процесі створення згаданого міжфракційного парламентського об'єднання, яке до того ж утворювалося неконституційною більшістю голосів, а зміст коаліційних угод невідомий великій кількості громадян [61, с.3]. Слід вказати на існування у 2006 - 2009 рр. проблем щодо правових передумов формування більшості. Зокрема, однією з них був невеликий час, відведений Конституцією України у редакції 2004 р. на утворення коаліції [36, с.39]. Політична опозиція, маючи значну підтримку у Верховній Раді, діяла в умовах юридичної невизначеності свого статусу і відсутності механізмів впливу на владу, що посилювало конфлікт між проурядовими та опозиційними політичними силами у 2004 - 2007 рр. [29, с.90].

Український правник Ф.Веніславський вважав основною причиною конфліктів між органами виконавчої влади, які передували виборам 2004 р., небажання сторін протистояння дотримуватися норм Конституції [35, с.44]. Вітчизняний науковець В.Авер'янов зазначав, що відсутність однозначного тлумачення

вищим органом конституційної юстиції положень Основного закону, а також відхід на практиці від загальноприйнятого розуміння норм, що регулюють відносини між гілками влади, які чітко не врегульовані конституційними приписами, були причиною недотримання суб'єктами вказаних правовідносин наданих їм Конституцією прав та обов'язків [1, с.32]. Поширені в зарубіжній науці конституційного права погляди на те, що у прогалинах Основного закону існують залежні від різних життєвих ситуацій «приховані повноваження» президента, сприяють пошукам подібних прав представниками інших гілок влади задля власного домінування. А така ситуація, стає чинником політичних криз [251, с.40]. Таким чином, українським політикам не слід застосовувати технології тлумачення властивого змісту конституційних норм для збільшення юридичних можливостей своєї діяльності. Одночасна залежність уряду від президента і парламенту має своїм наслідком як зниження ефективності роботи цього органу державної влади, так і відносно відчутну урядову нестабільність [286]. Британський політолог П.Д'Аньєрі відзначав подібність структури українського уряду до італійського [347, с.94]. Тут слід відзначити подібний деструктивний вплив менших коаліційних партнерів на стабільність складу уряду [245]. Прем'єр-міністр, не маючи формальних та фактичних владних повноважень і бажаючи їх одержати, міг все ж таки здобути прихильність населення і вступав у конфлікт з главою держави, щоб перемоги на президентських виборах, провокуючи одночасно появу урядових криз [415, с.1082]. Не існує практики продовження повноважень попереднього уряду задля виконання його програми, як це існує у Західній Європі [310, с.8]. В Україні новопризначений прем'єр вимушений керувати старими міністрами, а програма діяльності уряду являє собою сукупність відмінних поглядів і прагнень різних органів виконавчої влади. Для ефективного здійснення своєї діяльності виконувач обов'язків голови уряду надалі повинен здійснювати свої функції, новопризначений прем'єр повинен підготувати у певний, відносно обмежений згідно з часовим критерієм термін, як склад нового уряду, так і чітко і ґрунтовно опрацьовану програму, де буде викладено бачення проблем та шляхи їх розв'язання для членів саме нового складу вищого органу виконавчої влади, зокрема прем'єра [106, с.18-19]. Слід, на наш погляд зауважити, що згідно зі згаданими кількісними методами визначення коефіцієнта

урядових криз К.Конрад та С.Голдер, тривалість цих кризових явищ протягом 1990-2008 рр. становила 8,8% у Чеській Республіці, 6,7% - у Польщі, 3,1% - в Угорщині, та 2,5% від згаданого періоду - у Словаччині [341, с.12]. Ми встановили, що індекс урядових криз в Україні 1991 - 2011 рр. становив 5,78 % від усього вказаного періоду. Він є, отже, трохи нижчий, ніж у Польщі в 1990 - 2008 р., що вказує на подібне політичне розмежування у суспільстві і нерозвиненість партійної системи [413].

Політичні кризи 2007 - 2009 років показали, що положення щодо посилення дисципліни всередині фракцій, викладені у положеннях Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо статусу депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим та місцевих рад» від 12.01.2007 р. та постанові Верховної Ради «Про деякі питання нормативно-правового забезпечення порядку роботи Верховної Ради України» від 8.04.2008 р., не були підкріплені спеціальними механізмами. Позбавлення депутатського мандата можливе лише тоді, коли вихід з фракції є власним бажанням народного депутата, а не самої фракції [99, с.183]. Однак, слід, на наш погляд, зауважити, що незважаючи на недосконалість та прогалини, від 2007-го до 2010 р. не відбулося випадків прямого кидання фракції. Проте, згадані норми, крім того, що вони дещо суперечили принципів політичного плюралізму, були запроваджені постановою парламенту, а не законом, що стало однією з передумов усунення у 2010 р. відповідним рішенням Конституційного Суду цих перешкод для формування коаліції на основі індивідуального членства [199, с.209-210].]. Одні з найгостріших політико-правових конфліктів були пов'язані із застосуванням президентом своїх установчих функцій [81, с.36]. Верховна Рада України також мала неокреслені установчі повноваження, які, окрім народу та глави держави мав також і уряд [68, с.85].

Досить неоднозначною щодо виникнення та врегулювання кризових ситуацій у політиці є роль судової влади в Україні. Конституційний Суд України відігравав значну роль у врегулюванні політико-правових суперечностей у початковий період його існування [146, с.34]. Ця ефективність, на наш погляд, могла бути продемонстрована у застосуванні згаданим державним органом такої технології, як припинення ним провадження щодо однієї з частин законопроекту «Про внесення змін і доповнень до

Конституції України» від 23.02 2001 р., у якій представники конституційної юстиції побачили певну небезпеку узурпації парламентською більшістю державної влади [12, с.76-77]. Однак пізніше Конституційний Суд дедалі більше піддавався впливові і тиску політичних угруповань, і така тенденція може поширитися на всю структуру судової гілки державної влади. Це зумовлюється ще й такими факторами: 1) політичною традицією, що існує з радянських часів, розглядати дану гілку як таку що обслуговує інтереси інших державних органів; 2) матеріально-технічними проблемами функціонування судової системи; 3) надмірною кількістю явищ суспільного життя, яку регулює ця система; 4) відсутністю спеціальних законів які б регулювали окремі аспекти функціонування судової влади; 5) браком процедури перегляду рішень щодо справ, які пов'язані з адміністративним правом, вищими судовими органами, що може призводити до відсутності контролю над незаконними постановами нижчих судових органів, а це у свою чергу, призводить до шкоди інтересам держави і суспільства [146, с.34-36]. Надмірна кількість справ, які Конституційний Суд повинен розглядати великий ступінь відповідальності його представників, нечіткі положення законів щодо його функціонування, роблять цей орган неспроможним розв'язувати конфлікти між гілками влади [88, с.20].

На наш погляд, для дослідження політичних криз в Україні потрібний не тільки аналіз недосконалостей діяльності та нестійкості елементів структури різних гілок державної влади, але й розгляд чинників, які спричиняють послаблення державного апарату як цілісності у період вказаних кризових політичних процесів. Основним чинником політичних криз в Україні так само, як і в державах Центрально-Східної Європи, є наявність неорганічної модернізації, яка полягає в тому, що політична трансформація передуює змінам у духовній та економічній сферах суспільства [84, с.123]. Важливими проблемами країн СНД і чинниками, які сприяють виникненню кризових ситуацій у політиці, є спрямованість їхньої політичної еліти на швидку трансформацію відносин власності, яка здійснювалася на шкоду економічним правам та свободам громадян. Таким процесам також сприяють неефективна соціальна політика, необдумане перенесення інститутів ліберальної демократії у специфічні політичні умови [90, с.129]. У 1990-х рр. панівна еліта України так

само, як і уряди посткомуністичних держав, надмірно приділяла увагу процесові уподібнення їх економік та інших сторін суспільного життя західноєвропейським стандартам, замість того щоб передусім зосереджуватися на актуальних проблемах своєї країни [236, с.34]. Однією з основних проблем стабільності політичного режиму, набуття ним усіх ознак ліберальної демократії та недопущення кризових ситуацій у його існуванні, на нашу думку, є відсутність бюрократичної організації апарату державного управління, яка є базовою ознакою розвинутих демократичних політичних систем Західної Європи. Як зазначав канадсько-український науковець Б.Кравченко, бюрократичне управління в Західній Європі проходило досить довгий шлях розвитку, починаючи з раннього модерного суспільства, у процесі набуття таких ознак згаданого управління, як безособовість, відсутність політизованості, підпорядкування діяльності чітким формальним правилам [384, с.135-137]. У Радянському Союзі персонал органів державного управління був надмірно політизований. Подібна ситуація надалі відсутня в Україні, сприяючи, на нашу думку кризі політичного режиму через зміни в установках щодо виконання тих чи тих правил чиновниками середнього та нижчого рівнів залежно від зміни панівної політичної еліти. Відсутність незалежного і ефективного бюрократичного апарату сприяє і використанню державних посад та ресурсів для тиску на виборців [348, с.214]. Закон про державну службу 1993 р. потребує, на наш погляд, точніших доповнень і значних змін. Український політолог Д.Видрін також наголошував на необхідності потрібного вишколу і набору кадрів, щоб уникнути не тільки кризи політичного режиму, але й протистояння гілок влади, що було, на думку вченого, насамперед кадровою кризою [306, с.8]. Державний апарат виконує надмірно великі і такі, що можуть виснажувати його можливості функції, щодо регулювання соціально-економічної сфери [46, с.139]. Зокрема, російський політолог І.Бунін вказав на те, що молоде покоління його країни, звикло до переваг, які їй надають пов'язані з великими бюджетними витратами дирижистські підходи державного апарату в регулюванні економікою, започатковані у 2000-х рр. Відсутність таких засобів може сприяти значному збільшенню протестного потенціалу серед згаданої суспільної групи [273].

Слід вказати на такі загальнополітичні чинники ослаблення державного апарату в Україні під час «помаранчевої революції», як: 1) наявність «змагального» авторитаризму і делегативної демократії, які надавали великого значення процедурі виборчого характеру зміни державної влади, відсутності сильних обмежень щодо діяльності опозиції та міжнародних організацій, котрі надавали їй різноманітну допомогу, на відміну від «демократури» білоруського, російського чи узбецького різновидів [389; 114, с.52-53]. 2) міжрегіональний розкол та особливо сильна підтримка опозиційних сил у Західній Україні, де останні ніколи не втрачали посиленого впливу на управлінські структури; 3) тривалий період попередньої політичної кризи, яка, на наш погляд, набула рис занепаду стійкості політичної еліти, починаючи з «касетного скандалу» 2004 р.; 4) наявність таких, що підтримували опозицію, керівних органів та населення столиці країни; 5) роз'єднаність і пасивність панівної еліти; 6) прихильність керівних структур силових органів – СБУ та Збройних сил до опозиції, що значно зменшило можливість застосування силових дій і навіть зброї проти демонстрантів, наявність зв'язку окремих представників цих органів з опозицією [389; 348, с.211]; 7) фінансова підтримка опозиції представниками середнього та малого бізнесу; 8) жорсткий дипломатичний вплив іноземних держав на політичну еліту України. Окрім того, сприяли посиленню підтримки опозиції тривалий час співпраці України з НАТО та у рамках обопільних угод у військовій галузі зі США та Великобританією [389].

Якщо в період до 2004 р. характерною технологією утримання державної влади була логічна аргументація правильності й ефективності дій політиків, то після «помаранчевої революції» майже винятково застосовували критику своїх опонентів [74, с.37]. З одного боку, на наш погляд, така ситуація допомагала підтримці стабільності правління представників переважно домінуючої у цей період політичної еліти, однак, з другого боку, вона, ставала причиною збільшення недовіри населення до останніх. Помилки панівної еліти, котра прийшла до влади після 2004 р., проявилися ще під час масових акцій протесту згаданого року. Конституційна реформа 2004 р. робила здобуття посади Президента України мало бажаною метою [290]. Скоріш за все рік збереження наявних повноважень глави держави змушував опозицію боротися за визнання перемоги її кандидата. Політичний лозунг

«Фальсифікаторам – тюрми» так само, як і популістські лозунги щодо створення певної кількості робочих місць був непотрібний [45, с.237]. Окрім того, вони, на наш погляд, відразу були шкідливі для суспільної стабільності, бо вже у 2004 р. могли збільшувати опір провладної політичної еліти та можливість застосування сили задля врегулювання політичної кризи. Подібні за змістом до цих заяв дії «помаранчевої» панівної еліти у 2005 р., на нашу думку, збільшували можливість регіонального розколу, серйозно зменшували легітимність згаданого панівного угруповання в Південному та Східному регіонах. Владу цієї еліти було визнано такою, що встановлена над даними регіонами зверху. Кадрові зміни у вищих посадах виконавчих структур Автономної республіки Крим, зокрема відставка прем'єра автономії С.Куніцина і призначення на цю посаду прихильника «помаранчевої влади» А.Матвієнка, відбувалася без урахування політичних відносин, котрі склалися в автономії на 2005 р. і відбувалася під тиском президентської влади на кримську Верховну Раду. Значного поліпшення у соціально-економічному житті Автономної Республіки не відбулося [4, с.463]. У той же час С.Куніцин став керівником опозиційних виборчих об'єднань, і їх перемога на виборах 2006 р. вказувала на те, що вказана вище управлінська політика була досить шкідлива для міцності становища «помаранчевої» еліти у Криму.

Якщо брати до уваги згаданий вище погляд Д.Норта щодо необхідності набуття новими юридичними нормами статусу прийнятних для всіх основних учасників політичного процесу неформальних, то в Україні періоду 2004 - 2009 рр. подібна ситуація не склалася. Результати нашого аналізу технологій врегулювання політичних криз у згаданий період вказують на те, що вибори, як чергові, так і дострокові, вважалися основним засобом розв'язання політичних криз та конфліктів усередині вищих структур державного керівництва. Зокрема, погрози розпуску парламенту та проведення відповідної нової виборчої кампанії були характерні для тривалої урядової кризи 2006 р., що відображала протистояння основних політичних сил, гострої кризи у відносинах між гілками державної влади, що теж супроводжувалось політичним протиборством у 2007-го., під час загострення конфліктів всередині керівних структур державної влади у серпні - жовтні 2008 р. та на початку 2010-го р., коли

президентська електоральна кампанія вважалася різними угрупованнями панівної від 2005 р. еліти зберегти владу. Поразка представників згаданої еліти у згаданій виборчій кампанії фактично посилила розпад усього політичного режиму, встановленого 2005 р. Виборці постійно голосували за тих, хто представляв ідеологію чи був уродженцем регіонів їхнього проживання [278]. Перехід до більш парламентської форми правління не повністю забезпечував стабільність політичного режиму, встановленого після Помаранчевої революції, оскільки повернення до відповідного режиму, котрий існував до 2005-го відбувалося багато в чому через внутрішньо-парламентську діяльність. Єдиним досягненням президентсько-парламентської республіки було збереження досить сильної ролі опозиції та можливість голосувати за партії з чіткими програмами. Не було ухвалено нових законодавчих положень щодо зміцнення захищеності опозиції, не кажучи вже про ухвалення подібних, до тих, що існували в Лівані, нормативних основ консоціативної демократії з їхнім подальшим посиленням згідно з Таїфською угодою 1989 р., котра у свою чергу передбачала зменшення впливу політичних угруповань на певні структури державного апарату [428].

Однією з причин послаблення легітимності правління помаранчевої еліти, були серйозні помилки в її способах урядового публік рилейшнз. Зокрема, ці помилки виявлялися у подальших діях представників політичної еліти: 1) намаганні замовчувати політичні скандали, хоча, як було вказано раніше, саме замовчування та нехтування можуть бути ефективними технологіями. Проте в нових умовах воно не завжди ставало ефективним, бо могло пов'язуватися у масовій свідомості з подібними зразками діяльності попереднього політичного класу. Слід зауважити, що подекуди представники ЗМІ допомагали утриманню привабливого іміджу представникам панівних кіл під час скандалів, зокрема, через, вказування на те, що подібна критика до 2005 р. була неможлива і такі події ніколи не ставали скандалами ; 2) відсутності єдності всередині згаданого політичного угруповання на противагу опозиції; 3) бракові цілісного й чітко сформульованого погляду глави держави та інших вищих посадових осіб щодо тієї чи тієї проблеми в аудіовізуальних мас-медіа, як і надмірно довгих їхніх промовах на телебаченні; 4) відсутності у влади нових, таких, що змінюються, ідей та ініціатив,

котрі зацікавлювали б суспільство, хоча, на наш погляд, за наявності можливої швидкої втрати легітимності панівної еліти, котра прийшла до влади саме за допомогою акцій протесту, слід було брати до уваги саме технології повторення важливих пунктів ідеології та політичної доктрини цього угруповання для кращого засвоєння їх пересічними громадянами, а також – для розуміння суті діяльності нового класу й відмінних характеристик останньої порівняно з політичною практикою панівної у 1994 - 2004 рр. політичної еліти; 5) бракові розробленої практики співпраці та комунікації між мас-медіа й апаратом державної влади [312]. Політичні опоненти представників цієї еліти намагалися надати широкого розголосу згаданим скандалам, особливо при застосуванні юридичних санкцій проти них [95, с.36].

Соціально-економічні проблеми в Україні, як і в деяких інших країнах не було розв'язано за допомогою успішних «кольорових» революцій. і це могло бути перешкодою для досягнення сталості та достатньої стабільності функціонування нового режиму. Загалом «помаранчева політична еліта», котра хоч і прийшла до влади без використання насильницьких політичних засобів, не здобула, однак, влади за допомогою чинних юридичних загальнообов'язкових норм, котрі особливо могли посилювати її легітимність. Це у свою чергу створювало передумови для використання у майбутньому сумнівних щодо відповідності законам методів усунення її представників з політичного життя [313]. Однак політична легітимність може не бути пов'язана винятково з положеннями нормативно-правових актів. Отже, на наш погляд, слід звернути увагу на певні загальнополітичні проблеми функціонування панівного у 2005-2009 рр. політичного класу. Тут, на нашу думку, слід вказати на те, що певний революційний характер приходу цього політичного угруповання до влади відбувся через усунення від цієї влади іншого без згоди на те його представників. Тому ці події мали характер політичної революції, на що вказує західна політична наука [368, с.2]. Окрім того, у представників фактично усунутої 2004 р. від участі у здійсненні ключових владних повноважень політичної еліти було багато прихильників серед мас населення певних регіонів, котрі не були згідні з результатами виборів цього ж року [290]. Тому владна еліта, котра прийшла до влади за допомогою революції, одразу ж стикалася з боротьбою зі своєрідними контрреволюційними

угрупованнями, а ця боротьба полягала насамперед у пошуку юридичних та загальнополітичних механізмів утримання балансу між панівною групою й опозицією, недопущення узурпації всієї державної влади одним політичним угрупованням.

Слід зауважити, що Україна мала такі показники, щодо індексу «недієздатних держав» у 2009 і 2010 рр. відповідно: 1) 6,9 бала щодо незадоволення суспільних груп, налаштованих на помсту; 2) 7,2 щодо рівня делегітимації та криміналізації державної влади; 3) 7,9 – впливу групових і кланових об'єднань на державну політику [355; 356]. Однаковість багатьох показників говорить як про подібність якісного рівня кризових процесів у політиці України у 2009-му і на початку 2010 р., так і про майже стійку тенденцію у можливостях як суспільства, так і держави їм протистояти. У той же час відповідні показники Росії були такі: 1) 7,5 і 7,1; 2) 8,0 і 8,1; 3) 8,0 і 7,8. Отже суперечки між кланами, рівень корупції та послаблення легітимності, на відміну від того, котрий існував в Україні, наявність суперечностей між етнічними групами всередині Росії зменшували, на наш погляд, можливості її активнішого впливу на українську політику, котрий би міг спричинити більшу кризу політичного режиму в країні. Серед загальнополітичних чинників кризи державного апарату у 2004 - 2009 рр. слід особливо виділити зовнішньополітичні. З одного боку, панівні кола деяких пострадянських країн, особливо Російської Федерації, побоювалися повторення подій листопада - грудня 2004 р. на їхній території і бажали перешкодити стабільності політичного режиму України в ці роки. Це знайшло, зокрема, вияв у припиненні постачання природного газу на територію України взимку 2006 р. З другого боку, цей чинник значно посилювався саме при подачі Україною заявки на членство в НАТО навесні 2008 р. Стати членом цієї міжурядової організації Україна не могла не тільки через її недостатній економічний та політичний розвиток, небажання держав-учасників цього міжнародного об'єднання погіршувати зовнішньополітичні зв'язки з Росією, але й через наявність складного міжрегіонального розколу в країні, пов'язаного, зокрема, і з питаннями зовнішньої політики, своїми силами врегульовувати який ці держави не бажали [190 ,с.79]. Посилене наголошення на зовнішньополітичному курсі щодо інтеграції в європейські, а особливо в євроатлантичні структури, могло бути положенням довгострокової політичної доктрини, а не орієнтованою на

реалізацію в найближчий час метою державного апарату в цій галузі [311].

Слід зауважити, що в період від січня до червня 2009 р. експорт промислових товарів у Росію скоротився майже в 10 разів порівняно з таким же часовим періодом 2008-го, зокрема, через збільшення пільг російського уряду на відповідну імпорتنу продукцію неукраїнського виробництва у 2007 - 2009 рр. [282]. На наш погляд, це було спричинено не тільки низькою технологічною якістю українських товарів, але й такими, що погіршувалися з періоду «п'ятиденної» російсько-грузинської війни, політичними відносинами між обома країнами. Слід зауважити що накладення обмежень на продаж української продукції були часті від кінця 2005 р. В часи газових «криз» 2006 і 2009 рр. державний апарат України застосовував такі політичні технології: 1) відбір газу, призначеного для транспортування у країни ЄС з одночасними заявами про те, що уряд України робить це як одержання несплаченої плати за транзит цього палива; 2) використання запасів природного газу за допомогою реверсної транзитної мережі для потреб підприємств, щоб затягнути час і виснажити іншу сторону конфлікту, залучення інших країн-посередників у врегулювання останнього. Вже до 2006 р. представники державного апарату України усвідомили можливість ефективного використання міжнародної необхідності своєї газотранспортної мережі задля подолання зовнішньополітичних криз [411, с.182-184]; 3) створення пропагандистських прийомів у дипломатії при наголошенні на тому, що ці кризи були викликані не економічними, а політичними чинниками, зокрема політикою російського імперіалізму, наголошенні на зобов'язаннях Великобританії і США щодо надання гарантій політичного й економічного суверенітету України в обмін на відмову керівництвом країни у 1994 р. від ядерної зброї. Якщо 2006 р. такі пропагандистські засоби були вдалі, то кращі технології збереження свого політичного іміджу урядом Російської Федерації спонукали членів Єврокомісії більше звертати увагу саме на економічні причини конфлікту, нагадувати представникам державного апарату України про зобов'язання постачати природний газ у Європу, котрих не мала Російська Федерація. [397, с.232-233]. Такому посередництву сприяли поділ у середовищі громадської думки та поглядів експертів щодо винуватців кризи і

негативне ставлення до Росії та України як відповідно ненадійних постачальника та передавача згаданого палива [353, с.11].

Наслідки домовленостей щодо врегулювання «газового конфлікту» не вигідні для України [411, с.184-185]. Зовнішньополітичні поступки України щодо відмови від відмінного від російського трактування вітчизняного минулого і продовження терміну перебування Чорноморського флоту цієї країни у м. Севастополі тільки посилюють вимоги панівних кіл Росії щодо контролю над українською економікою та газотранспортною системою, вступу в ініційовані російською Федерацією міждержавні об'єднання. Оскільки, панівна еліта України не зможе постійно робити ці поступки, то у майбутньому може виникнути велике загострення відносин між обома державами [40, с.8]. Необхідними є подальше збільшення розвитку енергозберігальних технологій та пошук альтернативних джерел енергії, котрий тепер не проводить вітчизняна політична еліта [314, с.4]. Існує необхідність нарощування внутрішньоторгівельних цін задля виконання десятирічного контракту щодо закупівлі природного газу [397, с.233].

Згідно з результатами одного з експертних опитувань Фонду «Демократичні ініціативи» Ілька Кучерова, проведеного влітку 2011 р., можливу залежність і несаможиттєвість проведення політики сучасними державними діячами вважають однією із загроз державності більшість вітчизняних експертів у галузі політології (21 особа), так само, як і зростання енергетичної залежності (17 осіб) державних боргів, втрата власної ідентичності (16) економічний занепад (14). Окрім того, деякі експерти вважають серйозною загрозою для державності послаблення впливу національно демократичних партій. Багато з цих фахівців висунуло їх як основні загрози зі свого погляду [271]. Боротьба фінансово-політичних угруповань, соціокультурні і політичні суперечності між регіонами, незацікавленість країн Заходу і Російської Федерації у посиленні президентської влади в Україні, низький рівень політичної культури населення перешкоджатимуть посиленню політичного режиму в країні навіть тоді коли він набуде авторитарніших ознак [153, с.58-60].

3.2. Вплив взаємодії між державним апаратом, сферою місцевого самоврядування, політичними партіями та громадськими організаціями на виникнення кризових процесів у вітчизняній політиці

На основі дослідження особливостей політичного життя України, починаючи від 1991 р., ми виділили певні етапи впливу політичних партій сучасної України на появу чи посилення політичних криз. Зокрема, виокремили такі періоди, як: 1) фаза дії партійної системи атомізованого плюралізму за наявності домінування політичних партій ідеологічного характеру (1991–1993 рр.). Установлено, що на цьому етапі кризові процеси посилювалися конфліктами між великою кількістю політичних угруповань центристського (прагматично-центристського) і правого, національно-демократичного спрямування; 2) період антисистемної діяльності політичних партій лівого спрямування (1994–1999 рр.). Доведено, що саме ліві політичні угруповання, які виступали, зокрема, за відновлення СРСР, становили найбільшу небезпеку для тодішнього політичного режиму (передусім ідеться про КПУ як найчисленнішу та чітко ідеологізовану). Установлено, що посилення позицій лівих антисистемних партій у цей період було зумовлено вже згаданими розбіжностями між правими та центристськими політичними силами, а також пропорційним складником змішаної виборчої системи; 3) етап радикальної опозиційної діяльності центристських партій (2000–2004 рр.). Визначено, що він характеризувався об'єднанням ліво-, право- та прагматично-центристських політичних угруповань проти президента Леоніда Кучми та його оточення; 4) період дії партійної системи атомізованого плюралізму за наявності політичних партій, пов'язаних з фінансово-політичними угрупованнями (2005–2012 рр.) [259, с.55].

Вітчизняний дослідник Ю.Рябой зазначав, що через утворення партій невеликими угрупованнями політичної еліти, а не на основі чинних поділів у суспільстві, багато характеристик політичного процесу в Україні пов'язано зі з'ясуванням «правил гри» як технологій розв'язання конфліктів тільки в середовищі згаданої еліти [208, с.144]. Згадана вище фрагментація партійної системи ставала чинником урядової нестабільності в сусідній з Україною Республіці Польща [17, с.313]. Ухвалення Закону «Про об'єднання

громадян України» 1992 р., який дозволяв утворювати громадську організацію відносно невеликій кількості жителів країни, зумовлювало закріплення в останній атомізованій партійній системі і відсутність стійких парламентських коаліцій у 1990-х рр. [246, с.52]. Українські дослідники Б.Кусмаров та О.Балакай вважали що, запровадження пропорційної виборчої системи 2006 р. за умов нерозвинутого громадянського суспільства також спричинило відсутність парламентської більшості, створювало серйозні проблеми щодо формування та діяльності вищого органу виконавчої влади [130, с.261]. Навіть пропорційна складова змішаної виборчої системи перешкоджала легітимації посткомуністичного політичного режиму в Російській Федерації 1990-х рр., у встановленні п'ятивідсоткового прохідного електорального бар'єра, який, у свою чергу, політичні партії демократичного спрямування, на відміну від лівих, майже не могли подолати [438, с.52]. Мажоритарна система дозволяла оцінювати діяльність своїх депутатів на місцях, і переважно обирали представників некомерційної професії [438, с.63]. Крім того, ця система дозволяла контролювати депутатів через процедуру відкликання. Відсутність такого зв'язку з виборцями в сучасний період призводить, на наш погляд, до посиленого впливу фінансово-політичних угруповань на результати діяльності парламентарів.

Український дослідник О.Омельчук вважав, що парламентарі завжди зацікавлені у збереженні тієї виборчої системи, за допомогою якої вони потрапили у склад парламенту. На нашу думку, це є однією з суттєвих причин неефективності виборчої системи щодо забезпечення урядової стабільності, оскільки навіть запровадження за допомогою правових норм нових електоральних систем у 2000-х рр. могло бути наслідком домовленостей між парламентарями щодо здобуття певної кількості місць у наступному складі законодавчого органу. Однак учений зазначав, що у країнах Заходу є два основні критерії для вибору виборчої системи: 1) традиції, що походять від часу запровадження загального виборчого права; 2) історичні соціокультурні поділи в суспільстві [165, с.166]. Проблеми формування виборчого законодавства, які у свою чергу зумовлюють урядову нестабільність, мають причиною своєї появи неузгодженість і застосування повністю різних виборчих моделей між новим і

попереднім законами, які регулювали цю сферу політичного життя [101, с.32]. Виборче законодавство було нестабільне і призводило до різних результатів, зокрема і до появи урядової нестабільності та відсутності більшості у парламенті у другій половині 2000-х рр. через те, що, незважаючи на існування виборчого закону 2005 р., електоральні кампанії 2006 і 2007 рр. проводили за Законом 2004 р. [9, с.30]. Окрім того, в Україні не існувало справжніх політичних партій, на відміну від фінансово-політичних угруповань, а тому пропорційна виборча система не могла бути застосовувана для такого роду політичних організацій, щоб забезпечити представництво різних груп населення і поліпшити ефективність управлінської діяльності державного апарату. Виборче законодавство України недостатньо пов'язане або не розробляється у взаємоузгодженні з іншими частинами права. Пропорційна система допомагає приходити до влади радикальним політичним силам [9, с.31]. Конституція України, так само як і інші закони, не встановила засади діяльності блоку після проходження у Верховну Раду та наслідки припинення перебування в такому політичному об'єднанні однієї з партій [102, с.131]. Розпад блоку після здобуття місць у законодавчому органі може стати передумовою для появи парламентських та урядових криз.

Вітчизняний дослідник В.Базів зазначав, що члени українських націоналістичних і правих угруповань у 1990-х рр. вважали пропорційну виборчу систему потенційним засобом лівих політичних сил щодо відновлення комуністичного режиму з огляду на тяжкі соціально-економічні умови життя в країні [8, с.7]. Отже, на наш погляд, мажоритарна виборча система в Україні, як і у Франції, починаючи від 1951 р., сприяла закріпленню чинного режиму [103, с.140; 341, с.342]. З одного боку, посилення антисистемних лівих сил було викликано в Україні надмірною фрагментацією національно-демократичних політичних партій та їх неспроможністю належним чином артикулювати потреби мас населення [330, с.951]. Комуністична партія не могла стати опозиційною силою України згідно з ліберально-демократичними критеріями опозиційності не тільки через те, що вона не піддала необхідному рівневі критики діяльність своїх попередників у часи радянського режиму, була зацікавлена майже у повному відновленні останнього, а й переважно не бажала проводити

конструктивну роботу з іншими політичними силами у парламенті [78, с.178].

Окрім труднощів, які походять від діяльності антисистемних політичних партій, роль політико-партійного чинника у кризовому політичному процесі, на наш погляд, пов'язана з недостатнім залученням партій у політичне життя у 1990-х і на початку 2000-х рр., існуванням серйозних конфліктів між ними і недостатнім виконанням політичними об'єднаннями своїх функцій щодо залучення населення до політичної участі і представництва інтересів груп останнього. Одним з основних факторів виникнення таких труднощів є переважання у структурах державного апарату партій, утворених фінансово-промисловими групами. Зокрема, деструктивною стороною останніх є можливість змінити свої початкові політичні цілі та проголошування нечітких ідеологічних засад або порушення їх дотримання [187, с.19]. Необхідність представництва партій у Кабінеті Міністрів України була зумовлена у 1990-х рр. відсутністю зв'язків між громадянським суспільством та згаданими організаціями. А обрання глави держави на партійній основі уможливило вплив політичних партій лише на загальний політичний курс держави [223, с.210]. Відновлення практики позафракційної коаліції 2010 р. робить неможливою для виборців ідентифікацію політичної сили, з якою вони пов'язують полішення чи погіршення соціально-економічної ситуації в країні [146, с.75]. Вітчизняний дослідник О.Рогозін зазначав, що виборче законодавство України сприяло великим партіям і через нехтування індексом пропорційності розподіляло втрачені голоси на користь тих політичних сил, які реально не підтримували групи виборців [199, с.47]. Для всіх посткомуністичних країн, зокрема і центральноєвропейських, характерне низьке партійне членство у відсотковому відношенні до населення, і така ж низька роль цих організацій, а ще – домінування особистісного чинника в політиці [445, с.31]. Така обставина, на наш погляд, зменшує можливість виникнення як урядових, так і загальносистемних політичних криз, з одного боку, але збільшує ймовірність посилення кризи проникнення, з другого.

Слід, вказати на те, що однією з основних причин перебування в опозиції для політичних партій у 2006 - 2009 рр. слугував той фактор, що всі без винятку політичні об'єднання брали на себе неможливі до виконання передвиборчі обіцянки, виконати які не

дозволяв панівним партіям дійсний стан економічного розвитку країни [303, с.6-7]. Отже, з'являлася можливість критикувати панівну політичну силу засобами такого ж популістського характеру, який був присутній у цих обіцянках. Опозиційність ставала своєрідною ідеологією, базувала свою діяльність не на висуненні альтернативної програми діяльності уряду, а на боротьбі тільки за зміну панівного політичного об'єднання нею ж самою. Крім того, її представники нав'язували свої погляди масам населення, роблячи фактично будь-які свої розходження з поглядами панівного угруповання головними суспільно-політичними відносинами [88, с.105-106]. Така ситуація, на наш погляд, шкодила легітимності державної влади і могла посилювати чинники, які сприяли посиленню політичної кризи проникнення. Подібні наслідки мали відсутність конструктивних виборчих програм і зосередження лише на оцінці різних варіантів утворення коаліцій всіма політичними угрупованнями за політичної кризи 2008 р., що створювало, наприклад, відсутність у населення підтримки нових дострокових виборів як шляху подолання цієї кризи [296, с.3]. Український науковець О.Кукуруз вказувала на той факт, що політична опозиція в Польщі формувалася у країні тільки з тих сил, що не мали можливості увійти до урядової більшості або не вважали перебування в її складі достатньо вигідним. Бачення потреб суспільного розвитку у коаліційних партнерів було спільне до того часу, поки їхні члени перебували в персональному складі кабінету міністрів [127, с.126]. Подібна ситуація, на наш погляд, є одним з чинників урядових та парламентських криз у сучасній Україні. В країні не існує політичних партій з консервативною, ліберальною і соціал-демократичною ідеологією, не зважаючи на потребу суспільства в них [73, с.35]. Така обставина сприяє появі політичних криз участі та проникнення. Слід зазначити, що соціал-демократи у країнах Центрально-Східної Європи під час перебування при владі не мають достатньо засобів для усунення кризи легітимності останньої через те, що виконують два протилежні одне одному завдання – соціальний захист населення як основу легітимації їхнього правління і побудову капіталістичної вільної ринкової економіки [181, с.247]. Подібне, на наш погляд, може стосуватися діяльності всіх лівоцентристських партій в Україні.

На думку українського правника В.Федоренка, позачергові парламентські вибори слід було проводити, як це прийнято у Франції та інших країнах конституційної демократії, одразу після президентської електоральної кампанії 2004 р. задля закріплення перемоги об'єднання «помаранчевих» політичних партій та запобігання наявності у парламенті політичних сил, які були в опозиції до президента та нової панівної еліти [109, с.29-30]. Однак через відсутність таких дій не вдалося сформувати двопартійної системи, і це стало однією з найвагоміших причин політичних криз у 2006-2009 рр. Загалом, політичний шантаж, який використовували вітчизняні партіями, переважання в їхньому складі прихильників тих чи тих радикальних дій, наявність саме конфлікту цінностей між політичними угрупованнями є перешкодою для формування в Україні консенсусних, чи базованих на компромісі, партійних систем [7, с.100]. Слід зауважити, що у 1990-х рр. тільки в населення центральних регіонів країни не було домінуючих і таких, які не можуть бути піддані змінам, психологічних установок щодо обов'язкового голосування за визначені політичні партії. Тому електоральний процес там був позбавлений явищ надмірної політичної поляризації, сприяв відносній зміні і справжнішій конкуренції між лівими, правими та центристами, яка, у свою чергу має місце в країнах Заходу [324, с.142]. Як і у випадку Сомалі, на регіональних суперечностях, відмінностях між спільнотами надмірно наголошують різні політичні угруповання задля здобуття і збільшення політичної влади [349, с.13]. Така ситуація, на наш погляд, спершу викликає політичні конфлікти, котрі пізніше призводять до криз у діяльності окремих компонентів політичної системи, а саме – до кризових ситуацій у роботі окремих органів державної влади, а через деякий час – до кризи цілого політичного режиму.

Розвинуті демократії Заходу на основі тривалих розколів у суспільстві виробили прагматичніший та «хитромудрий» електорат і рухаються понад обмеженнями репрезентативної демократії, чого нема у Центрально-Східній Європі [347, с.206]. Це явище пояснює причину відсутності консенсусу щодо політичних та інших цінностей серед українських політичних партій. Американський державознавець Е.Буш вважав причиною того, що політичні партії України можуть спричиняти політичні кризи, діючи за принципом «переможець одержує все», подібну до особливостей політичної

історії країн «першої хвилі» демократизації, зокрема США, ситуацію, за якої політичне об'єднання себе вважає не партією, а урядом, який має змінити інший уряд, котрий у свою чергу політично і морально неприйнятних для суспільства [332]. На наш погляд, така ситуація ускладнюється переважанням уявлення про політичну владу як самоціль у політичній свідомості більшості провідних вітчизняних політиків, на що звертає увагу не тільки публіцистика, а й вітчизняна політична психологія. Це явище згідно з вітчизняним дослідником З.Карпенком, пов'язане з психологічною потребою політичної еліти демонструвати свою велич через наявність відчуття внутрішньої «духовної порожнечі» [96, с.107-108]. Окрім того, таке бачення державної влади поєднується з бажанням здобути по можливості найповніший контроль над економічними благами. Важливе місце у виникненні криз в українській політиці, спричинених впливом політико-партійного чинника займають і міжособистісні конфлікти самих політичних діячів [240, с.54]. Ці конфлікти, на наш погляд, виникають за відсутності у свідомості політичної еліти чіткого розмежування між публічною та приватною сферами життєдіяльності, оскільки колишня державна влада в Радянському Союзі не мала таких розвинутих, як на Заході, рис безособовості (імперсональності). Утворення партії «лови-всіх» яка б об'єднувала великі групи населення у всіх регіонах країни, неможливе через те, що лише соціальні питання об'єднують українське суспільство [73, с.37].

Відсутність організованості у правих політичних силах періоду «помаранчевого правління» призводила до розуміння демократії як анархії, періоду зростання злочинності та втрати довіри до влади [207, с.257]. У 2006 - 2009 рр. політичні партії погано виконували функцію формування громадської думки, ставлячи на перший план малоактуальні питання, зокрема мовне, що завжди було потенційним чинником політичних конфліктів [73, с.38]. Подекуди партії могли бути зацікавлені у дострокових виборах і цим сприяли появі політичних криз, тимчасово підтримуючи законопроекти своїх опонентів, як це було при голосуванні за згаданий проект Закону про Кабінет Міністрів 2007 р. [201, с.11-12]. Одним з основних чинників партійного впливу на появу кризових явищ у політиці України була неможливість одного фінансово-політичного угруповання фінансувати навіть

одну партію [257, с.59]. Фінансування декількома такими групами політичної сили призводить до того, що в результаті конфлікту між останніми відбуваються партійні та коаліційні розколи. В українських політичних колах відсутніми були «групи інтересів», у розумінні англійського соціолога Р.Дарендорфа, які б відображали позиції конфліктних сторін, відсутність юридичних правил політичної боротьби, невизначеність позицій самих лідерів політичних угруповань, парламентських та квазіпарламентських інституцій, що у свою чергу, відігравали б роль посередників у протистоянні. Крім того, існувало ставлення до політичних позицій своїх супротивників як до морально неприйнятних та нереалістичних [65, с.46-47]. Суперництво між політичними елітами загострюється і через скорочення ресурсів, які можуть бути об'єктом перерозподілу, що у свою чергу викликано збільшенням вимог міжнародних фінансових організацій, зарубіжних постачальників енергоносіїв, подорожчанням останніх і відсутністю «інвестиційної привабливості» України [78, с.73].

Певним потенційним чинником виникнення чи посилення політичних криз в Україні, на наш погляд, є відносини між державною владою та органами місцевого самоврядування. Відсутність достатнього рівня повноважень в останніх може призводити до кризи легітимності й участі населення, оскільки громадяни чимраз менше відчують свій безпосередній вплив на політичні рішення [284]. На органи місцевого самоврядування покладено функції соціального забезпечення громадян за одночасної відсутності у них фінансових та організаційних передумов для їх реалізації. У періоди загострення політичних криз 2006 - 2009 рр. регіональні органи були зосереджені переважно на політичних проблемах [66, с.5]. Одними з чинників кризових політичних явищ 2007 р. була наявність «автономних центрів влади», якими були Київська міська рада та самоврядні органи Автономної Республіки Крим з їхніми особливостями здійснення повноважень [27, с.17]. Така ситуація, на наш погляд, сприяла поглибленню кризових процесів у політиці, збільшенню впливу конфліктів між центральними органами влади і вищими структурами керівництва політичних партій на політичну свідомість населення регіонів, його залученню у політичне протистояння. Регіональна політична еліта зацікавлена у забезпеченні правопорядку, створенні умов для легального ведення

бізнесу, існуванні на власній території стійких основ для соціального миру. Ця ситуація зумовлює те, що згадана еліта зацікавлена у зміцненні настроїв, пов'язаних з регіональною ідентичністю, та сприяє їхньому посиленню, адже останні мобілізують прихильників керівних структур регіонів [140, с.100]. Надмірна централізація держави, що полягає, зокрема, у забороні існування регіональних партій, також стала результатом побоювань представників української влади за можливий розпад країни [386, с.43].

Подібну до політичних партій роль у виникненні політичних конфліктів і криз, на наш погляд, відіграють офіційно зареєстровані та неформальні групи інтересів в Україні, представлені професійними, політичними, комерційними, релігійними, етнічними й іншими різновидами об'єднань громадян. Нерозвиненість демократії в Україні, як і брак довіри вітчизняних неурядових організацій до держави спричинила значну політизацію останніх і опозиційне ставлення до державного апарату, що знайшло своє вираження в активній участі цих груп у відомих подіях листопада - грудня 2004 р. [174, с.21-23]. Відомим фактом є вагома роль громадських організацій «Пора» або «Чиста Україна» у забезпеченні перемоги опозиційних політичних партій та мобілізації противників панівної еліти, послабленні підтримки чи лояльності останньої з боку населення [356, с.117]. Однак для діяльності опозиційних організацій у цей час було характерне небажання проводити насильницькі методи боротьби, на що впливав не тільки приклад подібних ситуацій у Югославії в жовтні 2000 р. або у Грузії в листопаді 2003-го, але й історичні традиції відмови українських націоналістів від ставки на нелегальну боротьбу, щоб розширити свою соціальну базу на початку 1960-х рр., або навіть історично ближчий приклад негативного сприйняття населенням сутичок опозиціонерів з поліцією у березні 2001 р. [442, с. 335-337]. Загалом вітчизняні групи тиску в Україні, висуваючи вимоги щодо задоволення інтересів економічних, етнічних, конфесійних, наукових, професійних, інших груп населення, не беруть у той же час на себе відповідальності за політику держави. Їхня діяльність стає не тільки причиною корупції, але й створення екстремістської опозиції. Спонтанні політичні виступи цих угруповань спричиняють емоційну напруженість у суспільстві, посилюють передумови щодо

збільшення кількості суспільних конфліктів. Засобами врегулювання такої ситуації повинно стати ухвалення нормативно-правових актів, які б обмежували негативний вплив цих політичних об'єднань на політичну свідомість і поведінку населення і схиляли їх до законних лобістських дій [180, с.384]. У структурі громадських організацій, від діяльності яких багато в чому залежить політична стабільність у державі, велике місце належить професійно-виробничим групам інтересів, або таким, які тісно і безпосередньо пов'язані з базовими групами населення. Невеликий ступінь залучення профспілок у політичний процес є ймовірною причиною виборчого абсентеїзму і небезпечних для існування державного апарату масових заворушень [236, с.345]. Підтримувані фінансово-промисловими об'єднаннями політичні партії, а також право- чи ліворадикальні організації перешкоджають діяльності, представництву і політичному впливові територіальних громад і трудових колективів як базових груп інтересів. Подібне стосується і організацій ветеранських рухів, створюваних апаратом державної влади разом з представниками вказаних вище об'єднань, які виголошують політичні заяви від імені великого числа громадян, не маючи з ними жодних зв'язків [111, с.398]. Існує, також тенденція перетворення вітчизняних ультраправих політичних організацій на масовий рух, на що вказує зростання ксенофобських настроїв серед населення України [111, с.399].

У зарубіжній політології вказують на такі негативні якості вітчизняних мас-медіа, як використання необ'єктивної інформації та невміння відрізнити саму подачу цієї інформації від її аналізу, що, зокрема, пояснюється впливом недостатнього професійного вишколу журналістів, який у свою чергу було заснований у 1990-х рр. на радянській традиції освіти з її наголосом на посиленому вивченні теорії журналістської діяльності, а не практичних ситуацій [374, с.9-10]. Такі обставини, на нашу думку, можуть призвести до того, що подібні особливості роботи мас-медіа ймовірно сприятимуть виникненню і посиленню політичних криз, зокрема, тих, які спричинені різноманітними політичними скандалами. Одним з найбільших факторів, що може як спричиняти так і послаблювати загострення політичних криз є діяльність організацій етнічних меншин. Вітчизняний науковець О.Музичко зазначав, що Українська православна церква Московського патріархату у період правління помаранчевої політичної еліти була

об'єднувальною структурою всіх проросійських громадських та політичних організацій на Сході і Півдні країни [158, с.46]. Слід вказати й на те, що представники партій та громадських організацій, що представляли ідеології українського радикального націоналізму і національної демократії, перестали застосовувати загальнополітичні пропагандистські технології в полеміці з членами проросійських і лівих сил, як це було у 1990-х рр. У 2005 - 2009 рр. і в сучасний період спостерігаємо постійне вказування представниками націонал-демократичних партій на різні юридичні норми, щоб підтвердити свої погляди чи дії. Це не зменшувало міцності аргументів їх опонентів, бо вони маніпулювали змістом інших подібних норм. Окрім того, останні можна було змінити, наприклад, через законодавчий процес. Іншим досить значним потенційним чинником політичної нестабільності були об'єднання кримських татар. Серед кримськотатарського населення спостерігається досить високий протестний потенціал. У 2010 р. 60% населення були готові брати участь у санкціонованих, а 50% - у несанкціонованих мітингах [123, с.18]. Це є пов'язаним на думку дослідників Українського центру політичних та економічних досліджень з проблемою облаштування репатріантів.

3.3. Вплив політичної свідомості та культури населення країни на появу і посилення кризових процесів у політичній сфері

У результаті дослідження кризового процесу в сучасній Українській державі, можна, на наш погляд, згідно з певними політико-історичними періодами розвитку сучасної України, виокремити особливості ставлення її громадян до чинного політичного режиму як детермінаційної основи їхньої політичної поведінки та фактора провокування політичних криз. Зокрема це: 1) політична пасивність і незацікавленість у політичному житті, пов'язані з надмірними патерналістськими сподіваннями на державу (1991–1993 рр.); 2) пасивна підтримка антисистемних політичних партій лівого ідеологічного спрямування, що було пов'язано з масовим зубожінням народу та розчаруванням в ідеалах демократії й вільного ринку (1993–2000 рр.); 3) пасивна підтримка політичних змін, пропонованих опозиційними центристськими партіями, яка згодом у результаті активної діяльності цих сил переросла в широкий протестний рух, що спричинив кризові ситуації у вітчизняній політиці (2000–2009 рр.); 4) надання переваги та підтримки тим політичним організаціям, які підтримують регіональну ідентичність певних груп населення, що було зумовлено посиленням ролі соціополітичних поділів в Україні, заснованих на етнокультурній і мовній основі (2004–2012 рр.) [73, с.57]. Передусім ідеться про етнокультурне, релігійне, мовне, а отже і політичне розмежування між західними та південно-східними регіонами.

При дослідженні політичної свідомості та культури як явищ, що впливають на політичні кризи легітимності й ідентичності, слід, на наш погляд, звернути увагу на особливості згаданої свідомості та культури еліти і мас. Загалом для представників першої характерним є прихильніше ставлення до української державності, бо вона забезпечила цим представникам не тільки більш ніж належний рівень користування матеріальними благами, але й відчуття себе рівними щодо державних діячів усіх зарубіжних країн [60, с.160]. Українська еліта 1990-х років у переважній більшості походила із сільської місцевості, і, крім позитивних елементів традиційної культури в її свідомості переважають елементи «трайбалізму» [168, с.173]. Цим можна, на наш погляд, пояснити її

здатність до протистояння між собою, формування надмірно великої кількості партій персоналістського характеру та надмірно жорстку конкуренцію між фінансово-промисловими групами.

З іншого боку, помітною у 2006 - 2009 рр. була надмірна ідеологізація державної влади України на всіх рівнях, що у свою чергу посилювала політичну кризу, яка існувала в цей період [181, с.10]. Економічний характер конфлікту між вітчизняними елітами набував назовні ідеологічних ознак, особливо при затвердженні державного бюджету, розподілі різних державних податкових пільг, мита, приватизації об'єктів державної власності [181, с.370]. Слід зазначити, що в цей період основними засобами легітимації були так звані «ідеали Майдану», і їх використовували помаранчеві партії для здобуття прихильності у мас, а їхні противники - для вишукування своєрідних нагод щодо дискредитації керівництва згаданих партій. Однак ці ідеали не були конкретизовані, а крім того, вони були нав'язуванням особистого бачення політичної ситуації політиків-керівників масових акцій протесту 2004 р. у промовах при проведенні останніх. Тільки громадянська партія «Пора» спробувала їх систематизувати, і їх було узагальнено як «Свобода, Моральність, Справедливість, Громадянська Гідність». Однак, навіть у цьому випадку дані ідеали проголошувалися як такі що вже є реалізовані і не має потреби їх подальшого зміцнення [74, с.39-40]. Вказані фактори, на наш погляд, сприяли появі недосконалих рис нового політичного режиму, які зумовлювали зростання кризи легітимності в цей період. Слід відзначити таку вкрай неефективну та шкідливу рису політичної свідомості політичної еліти, як намагання запозичити деякі складники інституційної практики розвинутих зарубіжних та інших країн загалом, тоді як сучасні обставини вимагають перейняття тільки деяких, хоч часто і базових характеристик цих складників, при одночасному ухваленні специфічних саме для української політики юридичних норм.

Вітчизняний політолог М.Іванов зазначав, що стійкість стереотипів значної частини пересічних українців щодо «минулих часів» стає суттєвою перешкодою процесам демократизації та зміцненню політичної системи. Ця проблема виявилася особливо актуальною після приходу до влади у 2005 р. нового політичного угруповання. [88, с.21]. Щодо політичної культури мас, то слід зауважити, що у більшості населення посткомуністичної України

існувало одночасне прагнення перемін поряд з бажанням того, щоб останні не були надмірно різкі. Це знайшло свій вияв у одночасному голосуванні за незалежність України на референдумі 1 грудня 1991 р. і відсутності загальної підтримки кандидатури В.Чорновола на тогочасних президентських виборах [86, с.88]. Згідно з різними соціологічними опитуваннями початку 1990-х рр., демократичний політичний режим в усіх посткомуністичних центральноєвропейських країнах, за винятком Чеської республіки у свідомості громадян уподібнювався із соціально-економічним благополуччям, а не з відповідними громадянськими та політичними свободами [169, с.53]. Така ситуація призводила до суспільного розчарування у середині 1990-х рр., що виявлялося в посиленій підтримці лівих політичних сил під час виборчих кампаній. Слід зазначити, що досить придатними для пояснення причин появи чи посилення політичних криз, пов'язаних з політико-культурним чинником, є такі особливості масової політичної свідомості в Росії, як переважання у громадській думці уявлення про зв'язок усіх труднощів, які переживає країна, винятково з відсутністю моральних якостей у політиків і корупцією. Населення, отже, не відчуває своєї відповідальності за проблеми суспільства [13, с.53-54]. Існує неналежне засвоєння цінностей ліберальної демократії. Зокрема, соціологічне дослідження «Усвідомленість українського вибору», організоване Інститутом Горшеніна у 2009 р., показало, що тільки 46,1% українців вважають такою, що має якусь практичну цінність, свободу слова [126, с.148]. Ще на нижчих позиціях, причому з низхідним характером зниження важливості, перебувають такі правові можливості, як права на відкрите висловлювання своєї думки щодо політиків та влади, можливість голосувати за політичних діячів на свій розсуд, право на судовий захист власних прав, можливість брати участь у політичному житті. Раціональний складник марксистської ідеології досить швидко зник, однак його міфічний елемент надалі має значний вплив на політичну свідомість мас і використовується у технологіях політичної еліти, зокрема в політичній міфотворчості [256, с.49]. Понад 50% респондентів в одному із соціологічних опитувань вважали, що чесні урядовці можуть замінити всі закони. Такі дані вказують на посилений вплив тоталітарних цінностей на політичну свідомість мас, а отже – на загрозу для демократичної стабільності. Серед

несприятливих для цієї стабільності характеристик суспільної свідомості можна вказати і на гедонізм та інфантилізм, поєднання старих радянських цінностей з посткомуністичними [140, с.134].

Базове значення у структурі цінностей українського суспільства мають матеріальні блага. Зокрема, згідно із соціологічним дослідженням Інституту Горшеніна «Мораль та життєві цінності українського суспільства», проведеним 12 - 13. 12. 2009 р., основними цінностями вважали здоров'я і матеріальне забезпечення відповідно, 78,2% і 72,4% респондентів. Така ситуація була домінуюча в 1990-х рр. і залишається незмінною, незважаючи на відносне поліпшення економічної ситуації, починаючи від 2000 р. [126, с.150]. На нашу думку, визначення масами населення матеріальних цінностей як базових може мати двоякий ефект щодо питання політичної кризи та стабільності в Україні. З одного боку, це сприяє застосуванню державною владою технологій щодо розподілу матеріальних та фінансових ресурсів, які у свою чергу спрямовані на задоволення саме вказаних потреб запобігаючи, таким чином виникненню гострих політичних криз. Однак низька прихильність до якихось нематеріальних цінностей перешкоджає збільшенню активної громадянської свідомості, спрямованої на залучення до різного роду діяльності, яка могла б мати своїм результатом укріплення економічної, політичної та іншої могутності політичної системи, так само як і власного соціального благополуччя громадян. Для населення України у період, який передував проголошенню її державної незалежності, характерними були такі типи свідомості, як переважання емоційного компонента над раціональним, розуміння справедливості у вигляді «зрівняйлівки» з одночасним дбанням про задоволення насамперед власних інтересів або потреб родичів, знайомих чи осіб, з якими та чи та людина мала взаємовигідні стосунки. В цей час зникла ефективність вербального й ідеологічного примусу людини до праці, навіть за допомогою погроз. Значно посилювався економічний, меркантильний чинник у мотивації до трудової діяльності, а мотивація діяти задля суспільної користі значно ослабла [86, с.62]. Також для процесу суспільно-політичного розвитку в Україні початку 1990-х рр. була характерна наявність у населення та політичної еліти таких характеристик, як конформізм, неповага до закону, відсутність пріоритету національно орієнтованого розвитку, нехтування громадянськими правами й обов'язками [262, с.287].

Такі чинники, на нашу думку перешкождали стійкості становища нового політичного режиму. Характерною для 1990-х рр. була наявність конфлікту поколінь через сприйняття молодшим поколінням нових цінностей і одночасним відкиданням радянських. Паралельне існування двох систем норм спричиняло дестабілізацію суспільства, появу конфліктів та напруженості [228, с.288]. Деідеологізація у 1990-ті рр. посилювала кризу легітимності й ідентичності [228, с.173]. З одного боку, домінування ірраціональності та зацікавленість саме в матеріальних благах могли стати причиною різкого падіння легітимності влади незалежної України в першій половині 1990-х років. Однак, з другого боку, наявність названих вище індивідуалістських та егоїстичних психологічних установок, на наш погляд, стала своєрідною протипогою появи згаданих конфліктів.

Згідно з даними моніторингу «Українське суспільство-2003», до найвпливовіших у країні соціальних груп громадяни відносили мафію і кримінальні групи (42,7%), а вже потім службовців (24,5%), лідерів політичних партій (22,2%), бізнесменів і підприємців (28,9%) та представників інших суспільних верств [144, с.51]. Подібні оцінки були і в середині 1990-х рр., що свідчило як про труднощі щодо визначення населенням «винуватців» поганого становища в економіці та соціальній політиці, так і про фактичне напівлегальне привласнення певними суспільними групами владних повноважень державного апарату, і на що вказують О.Валевський та А. Ішмуратов [31, с.34]. Патріотичні почуття як основу наявної суспільної єдності в країні вважала мала кількість респондентів. Переважала думка, що цією основою є соціальна й економічна ситуація, в якій опинилася Україна [144, с.50]. Результати соціологічного дослідження виявили неправильне уявлення в більшості населення про базові цінності західної культури, представлені, наприклад, у західних ліберальних вченнях, і були замінені негативними або супутніми цінностями, які за уявленнями більшої частини громадян вважалися основними ознаками західної культури [144, с.50].

Ситуація, яка передувала масштабнішій політичній кризі 2004 р., була досить парадоксальна. Соціологічне опитування, яке проводив центр Разумкова в жовтні 2004 р., засвідчило, що, незважаючи на переважну однозгідність громадян, щодо справедливості такої дії, як захист за допомогою акцій протесту

результатів свого волевиявлення на президентських виборах у цьому році, тільки 17,2 % респондентів висловлювали готовність брати участь у цих акціях у разі фальсифікації цих результатів [239, с.12]. Економічний чинник появи гострих політичних криз, на відміну від Грузії, не грав такої вагомій ролі, як в Україні [114, с.41]. Однак соціально-економічні проблеми, на відміну від мовних та зовнішньополітичних, були досить актуальні для населення, бо 44% респондентів заявили, що вони можуть дозволити собі придбати лише продукти харчування та необхідні недорогі речі, 22,8% заявили, що їм часто бракує коштів на придбання продуктів харчування й інших необхідних товарів [239, с.19].

Незважаючи на відсутність громадянського суспільства, політична поведінка мас значно змінилася у вересні - листопаді 2004 р. під впливом багатьох чинників. Український дослідник Е.Щербенко вказував на те, що існували такі фактори зміни поведінки населення: 1) страх перед втратою екзистенціальних цінностей, викликаний надмірно жорстким характером політичної боротьби, що існував під час президентської виборчої кампанії 2004 р., застосуванням таких, які дуже впливали на емоції, політичних виборчих технологій, котрі у свою чергу межували з так званим «чорним піаром», появою передвиборних рекламних роликів, де вказувалося про «три сорти українців», наданням помітних переваг представникам панівної еліти на телебаченні тощо; 2) феномен появи відчуття солідарності між окремими громадянами – тими, хто був пасивним спостерігачем, і активними учасниками, зокрема під час ймовірності сутичок з міліцією [267, с.195-197]. Деякі з учасників вважали, що ідеологічно спрямованих учасників акцій непокори листопада - грудня 2004 року було мало і люди часом з цікавості та нудьги стежили за тим, що відбувається на майдані Незалежності у Києві, і, отже тут збиралося дуже багато учасників [142, с.42].

Згідно з думкою українського вченого Ю.Висоцького, опозиція напередодні подій Помаранчевої революції використовувала такі важливі технології мобілізації населення щодо її активної підтримки: 1) «відстоювання демократії», що досить приваблива для мас, оскільки обіцяє розширення їх участі в політичному житті країни; 2) «трикутник» С.Карпмана, який полягав у створенні в уявленнях населення образів: а) «жертви», репрезентованої кандидатом, що програв президентські вибори, та

обманути електоратом; б) «переслідувачів» в особі кандидата на пост президента, що став переможцем у згаданій виборчій кампанії, і його оточення; в) «спасителя», представленого учасниками масових акцій протесту та їх організаторами; 3) технологія «бунтівливого кандидата», котра полягала в об'єднанні протестних настроїв населення і їх персоналізації в особі відправленого у відставку під час акції «Україна без Кучми» прем'єр-міністра В.Ющенка [39, с.256-258]. В українській політології звертають посилену увагу саме на використання кандидатом від опозиції задля посилення своєї підтримки серед населення під час президентської виборчої кампанії саме технології демонстрування образу несправедливо ображеного лідера, що була відома в давні часи [113, с.6]. Російські вчені С.Кара-Мурза, А.Александров, М.Мурашкін і С.Телегін особливо вказували на згадану в італійського політичного філософа А.Грамші, важливість агітації і впливу не на ідеологічний, а саме на побутовий рівень політичної свідомості при виникненні «кольорових» революцій та революцій узагалі [283].

Харизматичний образ опозиційного політичного лідера надзвичайно сприяв появі масових акцій протесту на його підтримку, зокрема через те, що цей лідер демонстрував свою здатність близькості до громадян, що у свою чергу було характерним для політиків Заходу в той час як усі пострадянські політики вважали необхідним триматися на «кваліфікованій дистанції від виборців» [389]. Однак пояснення появи масових акцій протесту в листопаді-грудні 2004 р., за допомогою аналізу впливу мобілізаційних політичних технологій чи іноземного втручання не враховувало можливості непередбачуваного і спонтанного зростання громадянської свідомості через попереднє уявлення про населення України як політично пасивне. Проте населення країни після емоційного демонстрування масштабного протестного потенціалу знову стає пасивним, демонструє патерналістські установки та бажає бути керованим [33, с.59-60]. Слід зазначити, що у 2004 р. опозиційні політики використовували витончені маніпулятивні політичні технології, а провладні – частково вишукані, а частково – примітивні [155, с.74]. Застосування інформаційних методів впливу провладних політичних сил на громадян в Інтернеті, щоб одержати перемогу на даних президентських виборах, було слабо виражено порівняно з

подібною діяльністю опозиції [423, с.4]. Згідно з думкою П.Д'Аньєрі, представники панівної у 2004 р. політичної еліти надмірно покладалися на застосування політичних технологій, беручи за зразок своєї діяльності парламентську кампанію 2003 р. в Росії. Однак лідер провладної партії, президент Російської Федерації В.Путін був настільки популярний, що представники «Єдиної Росії» могли не застосовувати ці технології задля своєї підтримки, чого не можна було стверджувати стосовно панівних кіл в Україні [348, с.212].

Постійне наголошування представниками опозиційних партій на потребі політичних змін наприкінці 1990-х рр. не викликало прихильності у виборців, які бажали мати стабільний професійний апарат, представлений президентом Л.Кучмою та його оточенням у підконтрольних йому структурах і провладних політичних об'єднаннях. Однак на 2004 р. за відносного економічного розвитку і деякого підвищення рівня соціальної політики держави пов'язані з певними питаннями заяви основних опозиційних лідерів, які майже не відрізнялися від проголошуваних панівною елітою, зокрема у тому складнику, де вони наголошували на суспільній стабільності, професійності управління, але в той же час пропонували зміни щодо поліпшення соціально-економічного стану мас, могли набути більшої зацікавленості в населення. Політику наявних панівних кіл багато з виборців могли, на наш погляд, вважати такою, що вже не буде далі розвиватися, а отже необхідним у такому випадку стає пошук альтернативи. Слід вказати на те, що методи закріплення влади оточення В.Путіна в Російській Федерації відбувалися в період кризи федералізму, що не тільки проявлялася у війні з Чечнею, але й у послабленні впливу федерального центру на керівні органи регіонів [217, с.76]. Тому подолання згаданих явищ у суспільній свідомості мешканців згаданої країни було чітко пов'язано з політичними силами, які перемогли на парламентських виборах 1999 р. В Україні процес економічного відродження йшов поступовіше, і часто, як було відзначено вище, був пов'язаний у громадській думці з діяльністю прем'єра В.Ющенка у 2000 р. Події відомі під назвою «касетний скандал» і початок акції «Україна без Кучми», згідно з синергетичним підходом, стали початком процесу і стану біфуркації, яка була в той же час і кризою чинної системи. Її наслідком стало, зокрема, завершення домінування двох

альтернативних міфологій у політичній свідомості українців – націоналістичної та комуністичної [16, с.273]. Для цього періоду були характерні, з одного боку, соціальна апатія, а з другого – зростання недовіри до влади, збільшення готовності брати участь в акціях протесту. Вибори 2002 р. засвідчили посилену підтримку опозиційних некомуністичних сил населенням. Однак згідно із соціологічними опитуваннями потенційні протестувальники не брали участі у відповідних діях з двох причин: 1) не бачили приводу щодо такої діяльності (27,7% респондентів); 2) очікували на появу впливового організатора (близько 25%) [38, с.391]. Слід звернути, на наш погляд, увагу на те, що акція «Повстань, Україно!» 2002 р. була не досить масова з тієї причини, що опозиційні політики не оголосили про місце проведення цих мітингів великій кількості населення. З іншого боку, небажання політиків звертати увагу на згадану масовість свідчило про їхнє бажання перевірити можливий рівень масової підтримки під час акцій політичного протесту.

Хоча соціальна напруга у 2002 р. надалі залишалася високою у Східному регіоні країни, однак у Криму вона зменшилася, зокрема через те, що у регіоні зменшилися конфлікти та домінування кримінальних угруповань, розвинувся туристичний бізнес, стали відчуватися переваги завершення економічної рецесії 1990-х рр., посилилася впевненість пересічних громадян впливати на рівень свого соціального благополуччя. Однак згідно з даними Інституту соціальної та політичної психології по всій Україні поряд зі збільшенням упевненості пересічних громадян щодо можливостей власного впливу на ситуацію зросли їхні вимоги щодо належного рівня діяльності державного апарату, що робило неможливим стійке зниження соціальної напруги навіть за відсутності її значного загострення під час політичної акції «Україна без Кучми». Окрім того, такі ж чинники, пов'язані з різними видами відносної соціальної депривації, посилення очікувань від політики, могли сприяти посиленню соціальної напруги серед етнічних українців, а особливо серед населення Галичини, де їхній вплив доповнювався дією ідеологічних факторів [77, с. 94-99]. Саме етнічні українці пізніше демонстрували найбільшу активну і пасивну підтримку масових акцій протесту 2004 р. [222, с.16].

Значний вплив на появу політичної кризи 2004 р. здійснили поява нового покоління, яке не було піддане впливові цінностей

радянської політичної культури, пройшло політичний вишкіл під час акцій протесту опозиції у 2001-2002 рр. Крім того, спостерігалися зміни в передвиборчих установах населення в напрямку від невпевненості, котра була поширена в червні 2004 р. у тому, що провладні політичні сили визнають перемогу опозиційного кандидата у президентській електоральній кампанії, до появи впевненості в перемозі останнього після оголошення результатів першого туру останньої у жовтні того ж року. Ці зміни також супроводжувалися змінами в напрямку від політичної пасивності й уявлення у громадян неможливості їхнього впливу на політику до усвідомлення необхідності своєї особистої участі, у виборчому процесі для перемоги згаданого кандидата. Окрім того, з'явився громадянський націоналізм, який являв собою поєднання основних елементів національної й регіональної ідентичності з проєвропейськими суспільно-політичними орієнтаціями і цінностями громадянського суспільства [389]. Від 1994-го до 2004р. рівень прихильників того, щоб брати участь у акціях протесту замість підтримання суспільно-політичної стабільності зріс відповідно від 23 до 42% [265, с.195]. Маса людей набували досвіду в різних дрібних акціях протесту або навіть таких відносно великих, як «Україна без Кучми» та «Повстань, Україно!», тобто, на наш погляд, відбулося поєднання соціальної напруги з протестною мобілізацією [265, с.194]. Слід звернути увагу на те, що причини поведінки людей напередодні помаранчевої революції не піддаються якісному аналізу. З одного боку, серед людей було поширено ще від 1990-х рр. погляди щодо їхньої неможливості впливати на радикальні зміни в політичному житті, однак на ірраціональному рівні свідомості населення могло сприймати як свою власну ідеологічну установку лозунг кандидата у президенти В.Ющенка «Вірю, Знаю, Можемо». Вибори залишалися методом передачі державної влади, а отже, у населення могли існувати очікування можливості саме з їхньою допомогою змінити суспільно-політичні та економічні відносини. Крім того, відіграв роль той чинник, що відбулася «крадіжка голосу» як чогось особистого на противагу байдужішому ставленню до розкрадання державної і громадської власності [222, с.10].

У період від 2002-го до 2002 р. у багатьох громадян знижувався рівень гордості за належність до громадянства України. Відповідно середній бал такого відчуття гордості зменшився від 3,3

до 3,1, а у 2005 р. знову зріс до 3,5 [15, с.26]. Період від листопада 2000-го по жовтень 2004 р. мав характер як поступового занепаду стійкості та стабільності політичного режиму, так і переломного порівняно із ситуацією 1999 р. періоду щодо застосування чинних методів управління суспільством, наявності багатьох надзвичайних ситуацій у політиці, пов'язаних з політичними скандалами. При цьому саме занепад став сутнісною ознакою кризи. Панівна еліта неадекватно реагувала на деякі зміни умов політичного життя, наприклад, щодо масового застосування Інтернету та нових політичних технологій опозицією, збільшення очікувань від влади та змін у політичному житті у населення, так само як і посилення некомуністичної опозиції, при одночасному послабленні комуністичної, і це стало безпосередньою причиною політичної кризи. Слід зауважити, підкреслюючи роль політичних технологій опозиції в масовій політичній мобілізації в Західній Україні напередодні Помаранчевої революції, що протягом 2004 р. відбувалося багато подій, котрі передували згаданим масовим акціям протесту - масове розклеювання активістами різних молодіжних громадських організацій листівок з написом «Хто нажився на бензині?», акції протесту студентів у Сумах проти об'єднання кількох місцевих вузів, які широко висвітлювали опозиційні ЗМІ, та інші [280; 299]. Значну роль у поглибленні процесу політичної кризи відіграли сутички біля ЦВК 23.10.2004 р., під час яких за допомогою народних депутатів було затримано кількох осіб з групи людей, що нападали на учасників мітингу проти можливої фальсифікації виборів на закордонних дільницях. У двох із затриманих вилучили посвідчення офіцерів міліції, що могло, на наш погляд, ще більше підняти рівень недовіри до влади [293]. Слід зауважити, що самі чутки про можливість присутності російського спецназу на території України дуже мобілізували політичну еліту, як і маси. Під впливом цих чуток Львівська обласна рада навіть проголосила про її контроль над повітряним простором області [4,с.781]. Сам очікуваний результат виборів, котрий полягав у тому, що представники панівної еліти не визнають опозиційного кандидата переможцем, призвів до посиленого прагнення великих мас населення брати участь у акціях непокори [322, с.256].

Помаранчева революція багато в чому вважається революцією середнього класу, оскільки близько 33% підприємців і 27,2%

фахівців із Західної та Центральної України брали активну участь у ній. Значну роль відігравала і відповідна участь 40% студентів з цих регіонів [213, с.62]. Згідно з думкою американського дослідника Дж.Лейна, студенти відігравали роль, подібну до пролетаріату в російській більшовицькій революції [142, с.43]. Також він надавав великого значення відомостям про наявність безробітних серед учасників акції протесту, що підтверджує соціально-економічний чинник протесту. Студенти і підприємці були найбільшими групами серед протестувальників, значна частка котрих брала участь в акціях непокори безпосередньо, становлячи при цьому відповідно 63,4% та 64, 5%, причому підприємці найбільше підтримували згадані акції матеріально – 19, 4% [213, с.63]. Слід наголосити на тому, що податкова система в Україні, яка була в той час і надалі залишається однією з найзаплутаніших і таких, котрі спричиняють проблеми суб'єктам ринкових відносин, особливо дрібним і середнім приватним підприємствам, могла дійсно впливати на бажання саме цих груп бізнесменів посилено підтримувати саме опозиційного кандидата.

38,1% учасників подій листопада – грудня 2004 р. яких опитав Інститутом соціології НАН України, вважали, що економічне життя поліпиться, якщо прийде до влади опозиційний кандидат [213, с.68]. Соціально-економічний характер революції виразився зокрема у прагненні населення країни щодо збільшення своїх споживацьких можливостей [293; 58, с.99]. Приблизно за рік по згаданих подіях пересічні громадяни почали заявляти про зріст, порівняно з 2004 р., споживання ними матеріальних благ [58, с.100]. При цьому, слід відзначити присутність у таких прагненнях старих комуністичних ціннісних установок навіть серед протестувальників із Західної України. Після згаданих подій соціально-економічні реформи ставали, на нашу думку, маломожливими саме через такі установки. Слід зазначити, що у країнах Центрально-Східної Європи наприкінці 1980-х рр. населення чіткіше підтримувало саме збільшення свободи приватної ринкової ініціативи. Однак значну, а подекуди, переважну частину протестувальників становили громадяни, котрі вважали причиною своєї участі у революції саме абстрактні або не пов'язані із задоволенням матеріальних інтересів причини – протест проти влади (54,1%), несприйняття кандидатури на пост президента одного з кандидатів (37,3), емоційний протест проти

несправедливості (34, 5%), пробудження української національної свідомості (38,1%), «турбота про майбутнє своїх дітей» (30,7%), «боротьба добра і зла» (20,2%) [213, с.68]. Слід зауважити, що незважаючи на посилені націоналістичні настрої представників населення західноукраїнських регіонів, поняття політичної нації ще не мало виразного розуміння в учасників згаданих мітингів [142, с.51].

Потенційні чинники кризових явищ політичного режиму продовжували діяти і після політичної кризи 2004 р. Згідно з результатами «Європейського соціологічного дослідження» 2005-2007 рр., серед українців у 2005-му лише 36% погоджувалися, що партії, які виступають проти демократії, потрібно заборонити, а у 2007 – 38%, тоді як у Словаччині ствердну відповідь щодо цього питання дали відповідно 40 % і 56% [59, с.127]. Загалом українські науковці Є.Головаха та А.Горбачик відзначили, що дані цих опитувань засвідчили низьку зацікавленість українців у політиці та залежність останньої від впливу значних політичних подій [59, с.128]. Іншою важливою причиною кризи того конкретно-історичного різновиду політичного режиму який установився після «Помаранчевої революції», була неоднорідність політичних вимог серед учасників цих акцій протесту. Адже масовість останніх спричинялася необхідністю задоволення не тільки потреб у демократії, але й етнополітичних, вимог лібералізації ринкових відносин, соціальної справедливості і навіть особистими симпатіями чи антипатіями протестувальників щодо окремих політиків. Часто особи, які мали одні прагнення, не підтримували, або були байдужі до вимог інших осіб [74, с.34].

Політичний конфлікт в Україні набув деяких нових ознак у 2005-2008 рр., котрі знайшли свій вияв, зокрема, в залученні великої частини громадян до акцій протесту, які переважно організували у своїх цілях політичні сили задля демонстрування прикладу зв'язку політиків і мас, щодо відстоювання спільних цінностей та інтересів [195, с.175]. Після подій «Помаранчевої революції» з'явилися наступні історичні конфлікти помилкової політичної ідентифікації в еліти та населення, що впливали на поглиблення кризових явищ в українській політиці: 1) обумовлені відсутністю усталеної соціально-класової структури; 2) спричинені неадекватністю партійної системи країни реальним, хоч і не досить усвідомленим інтересам українського суспільства; 3) зумовлені

симпатіями до лідерів у населення, а ці симпатії у свою чергу загострювали міжособистісні конфлікти і надавали боротьбі провідних політичних партій за голоси виборців самодостатнього характеру [222, с.167]. Належність кандидата до певного регіону могла, незважаючи навіть на його низькі якості як ефективного політика, зумовлювати надання йому підтримки виборцями під час голосування в період різних виборчих кампаній 2004-2009 рр. [156, с.22]. У часи «помаранчевого правління» посилювалася небезпека послаблення підтримки тогочасного провладного угруповання населенням через вплив на масову свідомість технологій російських мас-медіа, які подавали інформацію про сумнівну легітимність чинної в Україні демократичної політичної системи, пропагували переваги «керованої демократії Росії», збільшували зацікавленість українців з наявністю «сильної руки» серед представників політичної еліти [18, с.4]. Слід зауважити, що згідно з опитуваннями Українського центру економічних і політичних досліджень, проведеними у 2008 р., 51% осіб вважали, що державний апарат має проводити політику саме в інтересах більшості населення [302].

З іншого боку, негативний вплив політиків і громадських організацій держав Заходу на стабільність правління політичної еліти, яка прийшла до влади після президентських виборів 2004 р., виражався у таких діях їх панівних кіл, як: 1) недооцінка міжрегіональних соціокультурних суперечностей, зокрема таких, що стосувалися зовнішньополітичних орієнтацій Української держави. Ця недооцінка зумовлювала надання різних непрактичних, а то й шкідливих порад різними політичними акторами країн Заходу вищим державним посадовцям України. На наш погляд, тут спостерігалось некритичне застосування прикладу Грузії, населення якої мало переважно чітку прозахідну орієнтацію, і в країні не спостерігалось випадків значного повернення в основні органи державної влади представників політичних угруповань, яких усунули в результаті «кольорових революцій». Тоді як в Україні подібне явище існувало у 2006 р. [404, с.9]; 2) Відсутність різних типів посиленої допомоги встановленому у 2005 р. політичному режимові в країні. Особливо такі явища стали відчутними після перемоги кандидата від Демократичної партії Б.Обами на президентських виборах у США в 2008 р.; 3) Тому що політичні діячі й аналітики в західних країнах некритично

порівнювали процеси в українській політиці після 2004 р. з тими, що відбувалися на початку 1990-х рр. у посткомуністичній центральній Європі, часто вживаючи непридатні для політичного життя України терміни, що входять до складу і обсягу поняття західної ліберальної демократії. Все це могло викликати неправильні уявлення про згадані процеси у громадськості цих країн, що мало своїм наслідком як неефективні поради українським громадським і політичним організаціям, так і інші подібні дії представників згаданої громадськості та політиків згаданих держав Заходу. Політична пасивність, викликана розчаруванням у можливостях політичної еліти виконати свої обіцянки, ставала потенційною причиною кризи політичного режиму через неготовність громадян, які толерантно ставилися до правління «помаранчевих» політичних сил, протидіяти зміні таких, що появилися в результаті масових акцій протесту 2004 р., особливостей відносин між державним апаратом, з одного боку, та опозицією і суспільством, з другого. А така зміна могла б бути викликана приходом до влади основних представників тогочасної політичної контреліти [405]. Слід вказати на те, що суспільна свідомість у 2006-2009 рр. була досить амбівалентна, і бажання об'єднаної в особі сильного лідера монолітної влади поєднувалося з одночасним прагненням зберегти різні права та свободи [230, с.59]. Зокрема, значна частина громадян України у 2009 р. була неготова до заміни обмежених можливостей щодо реалізації права на вільні вибори, свободу слова, обговорення політичних подій широким загалом, на появу панування «сильної руки», котре заперечує згадані права [18, с.4]. Для представників політичної еліти, яка прийшла до влади після президентських виборів 2010 р., проблемою для забезпечення стабільності останньої і недопущення зростання протестного потенціалу може стати втілення пенсійної реформи, а також змін до трудового і житлового кодексів з одночасним зменшенням впливу негативних боків останніх щодо соціального забезпечення мешканців різних регіонів [42, с.12].

Як зазначали західні політологи Х.Лінц і А.Шлепас, територіальна близькість місця проживання великих за чисельністю російських етнічних меншин до території Російської Федерації, наявність у їхній політичній свідомості установок «усталеного колоніалізму» перешкоджали розвиткові державного будівництва у країнах Середньої Азії в 1990-х рр. [138, с.679]. Подібне

стосувалося етнополітичних установок етнічних росіян, котрі проживали в Україні, незважаючи на те, що представники цієї меншини становили менший відсоток населення країни порівняно, наприклад, з Казахстаном. Потенційну соціально-політичну базу для політичних конфліктів щодо мовного питання у 2005-2007 рр. становили найактивніші прошарки суспільства: молодь та мешканці міст зрілого віку [120, с.176]. Згідно з думкою західного дослідника Х.Касанови, найбільшу проблему являли собою не етнічні росіяни, а російськомовні українці, які перевищували чисельністю останніх. Однак, на його думку, саме представники цієї групи вважали наявну того чи того громадянина ідентичність справою особистого вибору та об'єднувалися щодо розв'язання одних політичних питань з росіянами, тоді як для досягнення інших завдань – з україномовними [335, с.88]. Малоймовірність можливості появи етнічного конфлікту пояснюється і відсутністю у більшості населення усвідомлення однойменної належності [266, с.33]. Суперечки щодо мовного питання використовують для того, щоб відвернути увагу від інших тяжких проблем, наприклад, під час «касетного скандалу» 2001 р. чи фінансової кризи 2008-2009 рр. [120, с.172]. Посилення місцевих ідентичностей та розколу, на наш погляд, сприяло політичним кризам в Україні. З одного боку, етнополітичний розкол було посилено передвиборчими популістськими лозунгами 2004-2009 рр., котрі, зокрема, були пов'язані з відмінностями в історичній пам'яті, наголошенням на нерівномірностях промислового та інших видів виробництва між регіонами України [230, с.32].

Отже, зміни чи наявний стан політичної свідомості має не можуть бути чинником, а тільки наслідком кризового процесу в політиці країни. Однак політична криза в Україні «помаранчевого» періоду мала не тільки власне політичний, але й соціально-економічний характер регіональних відмінностей, виявляла проросійські настрої частини населення, які замовчували в попередні етапи розвитку політичної системи сучасної України і не розв'язували своєчасно [123, с.63]. Причиною регіонального розколу було і більше звернення уваги населення західних областей на питання, пов'язані з ознаками національної належності через відсутність економічної розвиненості цих регіонів, на противагу Донбасові, мешканці якого надавали перевагу соціально-економічним питанням [123, с.53]. Дані моніторингу «Українське

суспільство 1994-2005 рр.» показують, що найвищий рівень нетолерантності спостерігається в українців західного регіону, які не бажають мати тісних стосунків з більшістю національностей, вказаних в опитуваннях – росіянами, поляками, євреями, поляками, румунами, німцями, американцями, чеченцями. Такі етнопсихологічні установки свідчать про високий ступінь етноцентричності населення Західної України. Серед респондентів-українців відзначено також найвищий рівень особливого зацікавлення такими питаннями, як ставлення до мови та до сучасної західної культури порівняно з опитаними росіянами, які більше уваги приділяють зміцненню сім'ї [121, с.118]. 30% жителів Сходу і 35% - Заходу України ніколи не зустрічалися з представниками цих «протилежних» регіонів, що могло впливати на зростання взаємної недовіри між ними у часи правління «помаранчевої влади» [187, с.58]. З іншого боку, на нашу думку, наявний низький рівень внутрішньої міграції робить низькою можливість політичного конфлікту між мешканцями регіонів.

Слід звернути, зокрема, увагу на введення субтитрів українською мовою при трансляції російських серіалів, а також на досить успішні спроби вдосконалення україномовної наукової термінології за часів правління «помаранчевої» еліти [64, с.90]. Загалом соціально-економічні й політичні характеристики приваблювального іміджу Росії незначно зросли [64, с.94]. Слід зауважити, що в період 2004-2006 рр. не відбулося помітних змін, щодо негативного чи позитивного ставлення до особистостей Й.Сталіна та С.Бандери порівняно з 2002 р. Наприклад, згідно з даними громадської організації «Інституту політики» у грудні 2006 р. 23% респондентів порівняно з 29 % у грудні 2002 р. позитивно ставилися до цього політика. Негативне ставлення зменшилося від 65% у 2002-му до 59% у 2006 р. Однак, кількість тих, хто не мав визначеної думки щодо цього питання, значно збільшилася – від 5% до 17% відповідно. Щодо особистості та діяльності С.Бандери, то тут аналогічні результати були такі: позитивне ставлення зменшилося від 29% до 24%, негативне від 48% до 44%, тих, що не визначилися, зросло від 16 до 22 % [381, с.17]. Це, на наш погляд, вказує на наслідки процесу зменшення прихильності до певного різновиду націоналістичних уявлень, котрі існували на початку 1990-х рр. у молоді, який розпочався всередині і наприкінці згаданого десятиліття. З іншого боку, результати цих соціологічних

опитувань свідчать про те, що Помаранчева революція ще далеко не повністю ідентифікувалася у мешканців Сходу та Півдня України як націоналістична, а відповідні риси етнічної політики влади ще не виявилися.

Слід вказати на часто наголошувану політичними та громадськими діячами тезу про те, що намагання більшості представників політичної еліти західного регіону країни нав'язати власну модель справжньої української нації замість підкреслення унікальності і необхідності збереження власної регіональної ідентичності з особливостями історичної пам'яті викликає настороженість та невеликі, хоч і такі, що можуть зростати у майбутньому, вияви етнорегіональної політичної мобілізації, на Півдні і Сході України. Подібні наслідки мала і відповідна етнічна та зовнішня політика панівного у 2005-2009 р. політичного угруповання. Щоправда, різких змін до таких, що викликають негативні емоційні оцінки населення, осіб та подій не сталося навіть у період найбільшого ослаблення легітимності державної влади. Наприклад, за даними соціологічного опитування «Євразійський монітор», проведеного компанією «Research&Branding Group» навесні 2009 р., загалом позитивне відношення до особи й діяльності Й. Сталіна становило 23%, а загалом негативне – 49%, причому, на Сході і Півдні – 40% [288]. До збройної боротьби ОУН-УПА у 1940-50-х рр. 44% в загалом ставилися негативно по Україні [289]. Вже в жовтні 2010 р. компанія «Українське демократичне коло» на замовлення Інституту політики провела соціологічне опитування «Україні потрібні герої», за результатами якого виявлено, що до особи С.Бандери 51% громадян України ставляться негативно, 28% позитивно, при тому, що до особи Й.Сталіна 64% негативно і 28% позитивно [309]. Таке зростання негативного ставлення до особи Й.Сталіна, у порівнянні з 2009 р., пояснюється зменшенням радикально проросійських емоційних настроїв після перемоги В.Януковича та поліпшенням відносин з Російською Федерацією. Високу ймовірність існування такої ситуації можна довести твердженням засновника компанії «Research&Branding Group» Є.Копатька про те, що бачення Росії як «братньої» країни серед респондентів зменшилося до 47% серед мешканців Донецька в листопаді 2011 р. порівняно з 2009 р., коли воно було вище [315].

У наступні п'ять років після помаранчевої революції, згідно з даними Інституту соціології НАН України, скоротилася кількість прихильників національно-державної ідентичності від 48% у 2005 р. до 42% у 2010-му. на Сході, а прихильників локально-регіональної ідентичності, навпаки, зросла відповідно від 31% до 40% на Сході і від 34% до 40% на Заході [275]. Причому, з 2005-го до 2009 р. збільшилася кількість респондентів, які вважали, що збереження незалежності України є зовсім неважливим питанням – відповідно 2,5% і 7,0, а тих для, котрого незалежність була дуже важливою цінністю, значно скоротилася - від 45,8 до 27, 0% [276]. Порівняно з 2007 р., у 2008 р. згідно з опитуваннями Центру Разумкова, зросла частка тих респондентів, котрі вважали першочерговими проблемами України погіршення стосунків з Російською Федерацією (від 21,7 до 27,3%), загрозу російській культурі та мові (від 12,5 до 16,1), тоді як частка тих, хто вважав наявність загроз суверенітету і територіальній цілісності, не була значна, становлячи 7,4, а щодо таких же загроз витіснення із суспільного життя української мови та культури, регіонального розколу, зростання впливу Росії на суспільно-політичне життя України зменшувалася відповідно від 6,8% до 5,7%, від 14,9 до 14,0%, від 5,0% до 5,5%) [303] . Президентів серед мешканців м. Севастополя у 2009 р. не довіряли 96%, тоді як Верховній Раді, де існувала проросійська опозиція, тільки 93% [26, с.195]. Це відбувалося, незважаючи на те, що, як правило, парламентам в Україні не довіряють більше респондентів. Так само Севастопольській міській раді не довіряв 71%, тоді як пов'язаній з центральними державними структурами і діяльністю Президента України міській державній адміністрації не довіряв 81% населення [26, с.196]. З огляду на це і незважаючи на вказані вище сприятливі передумови послаблення кризових тенденцій у вітчизняній політиці, на нашу думку, можна погодитися з твердженням українського політолога Ф.Рудича про те, що бажання втілювати національну ідею української титульної нації з її етнічними характеристиками замість заснованої переважно на принципах удосконалення правового, політичного та соціально-економічного економічного устрою національної ідеї може призвести до загострення кризи політичної системи та стану територіальної цілісності [206, с.68].

За наявності сильних євроінтеграційних прагнень населення, у 2009-му порівняно з 2008 р. збільшилася кількість громадян, котрі вважали необхідним курс на посилення розвитку різних відносин з Росією. Від 52 по 59,3% збільшилася кількість противників вступу у НАТО, хоча найбільша частка респондентів з такими поглядами була відзначена у 2006 р. – 63,2%. Однак зменшилася порівняно з 2006 р. частка тих, хто вважав США основною загрозою для України. Однак зросла кількість тих, котрі вважали такою загрозою Російську Федерацію – від 18,0 до 27,4% відповідно. При цьому слід відзначити, що такої думки дотримувалися 38, 5% опитаних у Львові і 30,1% у Сімферополі. Однак більшою загрозою громадяни України, порівняно з іншими роками вважали зростання внутрішньополітичної напруги. Наприклад, порівняно з 2006 р. зросла кількість тих, котрі вважали можливим загострення протистояння між регіонами – від 32, 8 до 35,6%. Слід зауважити, що незважаючи на досить негативне ставлення до панівної еліти України, висловлене Президентом Російської Федерації Д.Медведевим у зверненні до В.Ющенка 11.08.2009 р., частка росіян, котрі позитивно ставилися до України, зросла від травня по жовтень 2009 р. від 34 до 46% [304]. Крім того, слід зазначити, що Д.Медведев, говорячи про українське воєнного та післявоєнне минулого розрізняв поняття героїзації осіб, які співпрацювали з нацистами, і націонал-радикалів, отже дещо виявляв відмінне ставлення представників російської політичної еліти відповідно щодо солдатів СС «Галичина» та ОУН-УПА. Економічні конфлікти між обома державами виражалися насамперед, у незахищеності російських підприємців законодавством України. Існували і пропозиції компромісу [301]. У результаті соціологічного дослідження «Регіони України в образах і стереотипах масової свідомості», проведеного Інститутом прав людини і запобігання екстремізму та ксенофобії разом з Київським міжнародним інститутом соціології 12-16.04.2012 р., було виявлено, що в західних та східних областях країни вважають ідеальним стереотипом українця жителя Центру України. Образи жителів Півдня, Сходу, Центру і Криму виявляються зближеними. 52% населення вважають, що саме Західний регіон найбільше відрізняється від усіх інших частин України своїми політичними поглядами. При цьому 16 % респондентів вважають, що погляди західних українців близькі до фашистських. 6,7% опитаних

схиляється до думки, що краще б не було Західного регіону в складі України. Однак, загалом 53,8% опитаних висловилися за те, щоб тих, хто поширює наклепницьку інформацію стосовно жителів регіонів України, притягнути до відповідальності, причому не тільки моральної [286].

В українській суспільній науці існують також твердження про шкідливість пропагування галицької ідентичності, які у свою чергу висловлюють такими громадськими діячами, як О.Хавич. Їх вважають тимчасовим явищем незадоволення недостатньою «українізацією», здійснюваною центральними органами державної влади [3, с.95-99]. Взагалі представникам титульної нації є притаманне відчуття себе етнічною меншиною, яке було успадковано з радянських часів. Така ситуація призводить до того, що поведінка цих представників та їх політичних об'єднань стає значним конфліктогенним чинником [115, с.629]. Мешканці Сходу України сприймали українську ідентичність в етнічному розумінні, і це посилювало кризу легітимності панівної у 2005-2009 рр. політичної еліти [228, с.181]. Деякі політики засуджують весь радянський період історії країни включно з позитивними моментами, що веде до загострення зі значною частиною населення, особливо представниками старшого покоління, котрі мають власне бачення минулого [93, с.206]. В Україні «існує конфлікт не лише справжніх історичних пам'ятей, які передаються і накопичуються навіть на генетичному рівні, але й між квазіісторичними, що є продуктом радянської тоталітарної думки», яка викликала появу певних стереотипних побоювань у людей до якогось явища в новітній історії [93, с.207].

Слід зазначити, що намагання в 2012 р. збільшити статус російської мови як регіональної без чітких і жорстких гарантій фактичної свободи застосування української в регіонах де носії згаданої мови становлять понад 10 % населення, може призвести, щонайменше до відновлення того рівня міжособистісної та міжідеологічної неприязні, який існував на початку 1990-х рр. Особливо це стосується, на нашу думку, рівня згаданих відносин між представниками Заходу і Сходу країни і всередині Центральної України. Загалом мовне й історичне питання дещо ослабли на початку 2000-х рр., хоч вони набували гостроти саме через такі інциденти, як вбивство композитора І.Білозора у Львові 2000 р. Цей фактор сприяв деякому збільшенню прихильності до національно-

демократичних та ультранаціоналістичних партій у 2000-х рр., а це у свою чергу сприяло ще більшому посиленню впливу тогочасного опозиційного лідера В.Ющенка в Західній Україні, бо він обрав останніх своїми союзниками. З іншого боку, він став причиною збільшення сепаратистських і автономістських настроїв частини галицької культурної і політичної еліти [4, с.774]. На початку 2000-х рр. саме через слабкість позицій української мови та захисту національних інтересів посилювалися сепаратистські настрої серед інтелектуальної еліти в Західній Україні. Її представники доказували, що може існувати галицька чи західноукраїнська нація, які були ще очевидно у ХІХ ст. Однак утворення виборчого блоку «Наша Україна» стало однією з важливих причин послаблення цих тенденцій [287]. Виступ лідера західноукраїнських сепаратистів О.Хавича у телевізійному ток-шоу журналіста Л.Кисельова «Велика політика» в січні 2011 р. був, на наш погляд, реакцією на надмірно масові й широко рекламовані дії органів внутрішніх справ проти українських націоналістів, проведені цього ж місяця. Однак загалом міжрегіональні мовні й етнокультурні, зокрема, етноісторичні, суперечності між регіонами посилювалися тільки після 2004 р., бо вважалися символічними, малокорисними, хоч і гідними підтримки у певних регіонах. Загальнополітичний та соціально-економічний аспекти проблем населення були особливо пріоритетні серед населення. Тому це, на наш погляд, є ще одним з доказів того, що поновлення пріоритету цих питань є однією з основних технологій встановлення загальнонаціонального консенсусу.

Висновки до розділу 3

У політиці сучасної України існували такі періоди загострення політичної кризи: 1) 1993–1996 рр. (політична криза виникла в результаті політичного протистояння між президентом та парламентом, зумовленого партійною системою атомізованого плюралізму з посиленою роллю ідеологічних партій, а також пасивною підтримкою значною частиною українського суспільства антисистемних політичних партій лівого політико-ідеологічного спрямування); 2) 2000–2004 рр. (причинами дестабілізації політичної ситуації стали антисистемна партійна діяльність центристського спрямування разом із переорієнтацією українського соціуму на підтримку опозиційних гасел зазначених політичних сил, що в результаті вилилось у широкомасштабні протестні акції («Україна без Кучми», «Помаранчева революція»); 3) 2006–2009 рр. (кризові ситуації було зумовлено ефектами функціонування партійної системи атомізованого плюралізму зі значною роллю партій, пов'язаних з фінансово-політичними групами, а також посиленням соціополітичних поділів в Україні на культурній, релігійній і мовній основі).

Слід відзначити значну відмінність політичної системи України від класичної напівпрезидентської форми державного правління. Зокрема, президент не виступає арбітром у конфлікті між вищим органом виконавчої влади та парламентом і захисником уряду через відсутність ширших повноважень для розпуску Верховної Ради. Також за наявності незвичайно сильного для більшості колишніх радянських республік законодавчого органу інститут президентства не виступає фактором протидії політичним партіям, які утворюють ту чи ту парламентську більшість, щодо можливого порушення інтересів малих чи великих груп населення. Окрім того, органи судової гілки влади та конституційної юрисдикції не є арбітрами між законодавчою і виконавчою гілками. Небажання на конституційному рівні ввести в політичну практику механізми політичного режиму консоціативної демократії призвели до кризи панівного у 2005 - 2009 рр. політичного угруповання. Потребують удосконалення юридичні статуси Кабінету Міністрів та прем'єра.

Основними негативними сторонами діяльності політичних партій і громадських організацій щодо спричинення ними кризи

політичного режиму є певні характеристики діяльності впливових політичних угруповань. Зокрема, слід звернути увагу на наявність антисистемних лівих та ультраправих політичних об'єднань, угруповань етнічних меншин, зокрема проросійських. Крім того, слід відзначити недостатнє представництво політичними партіями інтересів населення, викликане неналежним розвитком ідеологічних засад їхньої діяльності, впливом фінансово-політичних угруповань. Згадані партії і громадські організації збільшували політичну поляризацію в суспільстві, що було викликано, зокрема, ставленням представників політичної еліти до здобуття влади як до самоцілі і це у свою чергу спричиняло урядові кризи та поглиблювало соціокультурні суперечності між регіонами. Деякі наслідки впливу політичної свідомості радянського періоду сприяли усталеності та можливим загостренням кризи ідентичності й легітимності чинного політичного режиму. Подібну роль стосовно зміцнення громадянської ідентичності та наявного політичного режиму виконували і соціокультурні суперечності між регіонами. Недостатня кількість політичних партій, заснованих на ідеологічних засадах захисту соціально-економічних інтересів та політичних прав громадян, перевага соціокультурних відмінностей над згаданими інтересами в політичній культурі населення сприяють утворенню такої соціально-психологічної основи, що сприяє виникненню і поглибленню кризових явищ у вітчизняній політиці.

РОЗДІЛ 4

СПРИЯТЛИВИ ФАКТОРИ І ТЕХНОЛОГІЇ ЗАПОБІГАННЯ ТА ВРЕГУЛЮВАННЯ КРИЗОВИХ ЯВИЩ У ПОЛІТИЦІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

4.1. Роль правових та загальнополітичних основ функціонування вітчизняного державного апарату в подоланні політичної кризи

Згідно з аналізом явищ політичної кризи, котрі існували в різні періоди політичної історії сучасної України, можна, на наш погляд, виокремити такі технології врегулювання кризового процесу у вітчизняній політиці за такими критеріями: 1) ставленням до масштабу антикризових перетворень у структурі та способах функціонування політичного режиму – консервативні й реформістські; 2) ступенем самостійного раціонального планування та раціональності соціальної дії – традиційні, тобто такі, що передаються від одного владного угруповання до другого, і ті, які політики створюють самостійно; 3) мірою узгодження із соціально-політичними факторами підтримки населенням тих чи тих політичних суб'єктів – детерміністські та волюнтаристські; 4) відповідністю зразкам впливу на суспільство й відкритості державної влади до населення – демократичні, маніпулятивні, авторитарно-силові; 5) зв'язком із політичним знанням чи діяльністю влади – інформаційно-пропагандистські та пов'язані з матеріально-перетворювальною діяльністю влади; 6) відношенням щодо їхнього (технологій) походження від державного апарату – державні й недержавні; 7) належністю до підсистем політичної системи – ті, що застосовуються на рівні державного апарату, політичних партій, політичної культури; 8) існуванням у реальному політичному житті – наявні та бажані; 9) часовою протяжністю – короткострокові й довгострокові.

Особливості практики функціонування інституту президентства в початковий період незалежного існування Української держави були передумовами, які перешкождали появі і розвитку політичних криз у відносинах між законодавчою і виконавчою гілками державної влади. Зростання впливу інституту президентства не було дуже важливе для президента Л.Кравчука. Цей політик застосовував неформальні зв'язки з консервативною

більшістю у законодавчому органі задля утримання своєї влади [402, с.122]. Одним із способів діяльності Л.Кравчука у запобіганні виникненню політичних криз та збільшенню впливу на Верховну Раду України була розбудова «партії влади», яка об'єднувала у своєму середовищі представників протилежних за ідеологічним критерієм політичних сил, задля відкритої чи неформальної участі в державному управлінні [96, с.148]. Л.Кравчук вважав опозиційні угруповання необхідними, однак вимагав від їх представників конструктивних альтернативних пропозицій щодо поліпшення політики держави. Крім того, поняття опозиції неоднозначно сприймалося у середовищі еліти і мас населення країни, які часто ототожнювали останню з антидержавницькими силами. Така ситуація, на наш погляд, сприяла відсутності значного впливу опозиційних угруповань у парламенті в період загострення відносин між гілками державної влади.

З іншого боку, Верховна Рада України протидіяла намаганням президента надмірно посилити свій політичний вплив досить нетиповим способом – збільшенням у грудні 1992 р. повноважень Кабінету Міністрів у галузі законодавчого регулювання, предметом якого ставали широкі сфери суспільного життя. Це відбулося в період створення главою держави сильного і розгалуженого апарату президентського управління. Отже, створювалася противага президентові всередині виконавчої влади. У Росії згадана рівновага сил між основним представницьким органом та виконавчою владою і викликана цією обставиною ситуація «політичного пата» в 1992-93 рр., могли стати причиною прагнення цих політичних акторів зберегти існуючий вплив, або змінити стан речей на свою користь [400, с.30]. Подібна ситуація, на наш погляд, існувала і в українській політиці. Однак гострі конфлікти між президентом та Верховною Радою не могли виникнути у 1991-1994 роках, з тієї причини, що депутати займалися переважно «філософськими дебатами», мало цікавлячись проблемами уряду. До 1997 р. не існувало усталеного фракційного поділу парламенту. Крім того, існувала закріплена нормами Основного закону, рівновага в повноваженнях між вищими органами державної влади, яку забезпечували такі правові передумови: 1) відсутність інституцій, які б забезпечували процедуру імпичменту главі держави, наприклад, Конституційного Суду; 2) президент не міг розпустити Верховну Раду [443, с.32].

Крім того, не було навіть чітко визначено засобів парламентського контролю над урядом, наприклад, депутатського запиту. Верховна Рада України сприяла запобіганню появі гострої політичної кризи через відмову від намагання представляти себе як домінуюча державна структура, обмежившись статусом найвищого органу законодавчої влади [119, с.11]. Політико-економічне угруповання «господарників», котре надавало перевагу повільному переходові вітчизняної економіки до ринкових відносин, було домінуюче, а тому наслідки відносно швидких економічних реформ не спричинили такого гострого протікання політичної кризи на початку 1990-х рр., як це було в тогочасній російській політиці. Хоча повільне впровадження згаданих реформ мало негативні наслідки, зокрема і для політичної системи суспільства навіть у цей період. У цей період використовували як короткострокові (демонстрування деструктивних наслідків протистояння між парламентом і президентом у Росії), так і довгострокові (затягування часу в питанні щодо проведення референдуму про довіру главі держави та парламенту) технології врегулювання політичної кризи.

У вересні 1993 р., значно вплинув на рішення Верховної Ради щодо дострокового припинення власних повноважень такий чинник, як однозначно негативне ставлення до неї всіх політичних сил включно з Народним рухом України та Національною профспілкою шахтарів [247, с.43]. В українській політології побутує думка і щодо можливості впливу розпуску російським президентом Б.Єльциним З'їзду народних депутатів у вересні 1993 р. на згоду про майже одночасне призначення дострокових парламентських та президентських виборів в Україні. У згаданий період боротьба між президентською та законодавчою гілками влади була конфліктом двох нерозвинутих інституцій, що не мали належного досвіду щодо методів політичної діяльності [107, с.201]. Слід зауважити, що у Верховній Раді на засіданні 17.06. 1993 р. прямо виявлялося побоювання щодо поширення небезпечних для української стабільності політичних акцій протесту з Донбасу на всі промислові регіони півдня України. Значні труднощі для Верховної Ради України становили вимоги протестувальників надати автономію згаданому регіонові. Щоб усунути цю вимогу, в парламенті було висунуто аргументи щодо можливого більшого зубожіння Донбасу в такому статусі, ніж у його тіснішому

підпорядкуванні центральним органам державної влади. З іншого боку, було наголошено на тому, що Верховна Рада найбільше сприяла загостренню економічної кризи, гіперінфляції, кризи неплатежів, бо вона надала короткострокові надзвичайні повноваження урядові, не продовживши їх пізніше, а також перешкоджала наданню цих повноважень президентові, який перестав відігравати значну роль у політичній боротьбі та формуванні внутрішньополітичного державного курсу [274].

Згідно з твердженнями українських соціологів М.Михальченка і В.Андрущенка, депутати переважно не бажали проведення референдуму про довіру президентові та парламенту у вересні 1993 р., бо рівень останньої був низький стосовно всіх органів державної влади. Затвердивши рішення про цей референдум, вони бажали принаймні продовжити свої повноваження хоча б на кілька місяців. Науковці зазначали, що на противагу подіям в Росії під час політичної кризи 1993 р. широкі верстви населення залучалися в політичний конфлікт, а також існував вплив чинників, що походили від етнополітичного поділу останнього, загострені суперечності всередині виконавчої влади, непопулярність діяльності глави держави та парламенту на місцях [157, с.361]. Все це, на нашу думку, сприяло запобіганню використанню силових методів розв'язання політичного конфлікту. Крім того, сама адміністрація президента зволікала з підготовкою до проведення вказаного референдуму. На засіданні Верховної Ради України 24.09.1993 р. були спроби зробити дострокові вибори тільки президента через наголос на тому, що групи протестувальників критикують Верховну Раду тільки за те, що вона відмовилася від контролю за економічною політикою держави, тоді як виконавчу, зокрема, президентську, владу, протестувальники більш однозначно сприймали як активних винуватців погіршеного становища мас, зокрема і шахтарів, що страйкували [274]. Звертаючи увагу на персоніфіковане ставлення населення України до влади, така ситуація дійсно могла існувати. Однак, беручи до уваги те, що робота Верховної Ради була досить відома населенню через трансляцію її засідань засобами масової інформації, М.Михальченком та О.Андрущенко навели, на наш погляд, такі, що дійсно відображають недовірливе ставлення мас до парламенту, результати соціологічних досліджень серпня 1993 р., де рівень

довіри до Верховної Ради України був нижчий, ніж до Президента [157, с.363].

Слід звернути увагу на те, що на згаданому засіданні вдруге після засідання Верховної Ради 17. 06. 1993 р. пропонували не звертати увагу на протестуючих на території перед приміщенням парламенту, не піддаватися їхньому тискові, бо останні представляють лише частину незадоволеного державною владою населення. Радили дочекатися Президента і разом з ним розвизити ці проблеми. З іншого боку, пропонували зробити вибори президента одночасно з парламентськими. Однак досить часто наголошувалося на тому, що такий спосіб спричинить «вакуум» державної влади, і тому президентські вибори слід призначити на декілька місяців пізніше від виборів до Верховної Ради. Підтримав таку позицію і спікер І.Плющ, наголосивши до того ж, що всі гілки державної влади не мають підтримки серед населення, а президент згодився у телефонній розмові на цей варіант компромісу. Важливо, на наш погляд, звернути увагу на те, що спершу пропозицію щодо варіанта пізніших виборів президента не підтримали парламентарі і Голова Верховної Ради оголосив рейтингове голосування щодо інших пропозицій, щоб з'ясувати, яка найкраща з них. Однак, оголосивши результати згаданої телефонної розмови з Президентом, він знову ініціював голосування, на якому необхідної кількості голосів було досягнуто [274]. Після подій у Москві 3-4 жовтня 1993 р. боротьба між гілками влади ставала дедалі прихованішою і менш радикальною, особливо в період до президентських виборів у липні 1994 р. [157, с.367]. Значну увагу на парламентському засіданні 5 жовтня цього ж року приділяли трактуванню конфлікту між президентом Російської Федерації як з гілками державної влади, через що наголошували на важливості компромісу 24.09.1993 р. між самими депутатами і представниками обох гілок державної влади [274]. Вказували на негативний вплив подій у Росії на почуття політичної стабільності серед пересічних громадян України, необхідність навіть для представників лівих політичних сил підтримувати більш-менш лояльних до парламенту міністрів оборони країни. Під час загострення політичної кризи в Російській Федерації у вересні 1993 р. було помітним недовірливе ставлення військовиків Московського гарнізону до членів вищих представницьких органів Російської Федерації як до таких, що займаються безрезультатними дискусіями [82, с.108]. Слід вказати

на те, що подальші дострокові вибори довели досить відчутну відсутність авторитету Верховної Ради серед населення, що проявилось в неповному обранні складу цього органу в 1994 р., а також у повторному обранні лише 50 членів парламенту попереднього скликання [94, с.56].

У період президентства Л.Кучми виявилася характерна для української політики тенденція щодо появи стихійно утворених, тимчасових, центристських у питанні про парламентські повноваження, угруповань парламентарів. Такою була, наприклад, група народного депутата М.Сироти на прикінцевій стадії ухвалення Конституції 1996 р. [399]. Технологіями подолання політичних криз у 1995-1996 рр. можна назвати такі: 1) створення народним депутатом Л.Кравчуком громадської організації «Порозуміння» та її діяльність. Ця технологія належала до недержавних методів урегулювання політичної кризи [95, с.200]; 2) конституційний договір 1995 р., що був незвичайним у світовій практиці способом подолання політичного конфлікту [176, с.59]. Загалом Л.Кучма використовував для зміцнення свого політичного впливу у відносинах з іншими гілками влади такі легітимізаційні технології: 1) Указ Президента «Про заходи щодо здійснення структурних змін і забезпечення керівництва у сфері державної виконавчої влади» 1994 р., який мав на меті запровадження главою держави керівництва урядом, спрямування його діяльності, участь глави держави у розв'язанні найважливіших питань державного управління; 2) Указ Президента «Про забезпечення керівництва у сфері державної влади на місцях» цього ж року, в якому передбачалася різного роду підзвітність голів органів місцевого самоврядування у питаннях, пов'язаних з виконанням делегованих виконавчій владі повноважень. Досить ефективною була така технологія, як погроза парламенту ініціювати проведення всеукраїнських референдумів у червні 1995 та на початку 2000 р. [39, с.251]. Остання, зокрема, призвела до створення пропрезидентської більшості в законодавчому органі. Слід, що період політичної пасивності в середовищі шахтарів Донбасу у 1995 р., пов'язаний з очікуванням на виконання панівною елітою своїх обіцянок щодо даної галузі, та винятково економічний, часто пов'язаний з акціями протесту проти діяльності Міністерства вугільної промисловості період відповідної активності у 1996 р. збільшував можливості президента

застосовувати згадану технологію погрози референдумом [127, с.15-16; 248, с.23-19]. Однак згадана технологія погрози референдумом у 1996 р. була надмірно волонтаристська, позаяк, рейтинг президента, був досить низьким у вказаному році.

Технологією утримання президентської влади, на наш погляд, було і підпорядкування главою держави Міністерству внутрішніх справ Національної гвардії України ненадрукованим указом в січні 1995 р., пов'язане з можливою готовністю президента застосовувати силові методи щодо розв'язання його конфлікту з парламентом [248, с.4]. З іншого боку, в згаданий період Голова Верховної Ради О.Мороз використовував суперечності між президентом та прем'єром, підтримуючи останнього за допомогою маніпулювання конституційними нормами, які перекладали відповідальність за повільність втілення ринкових реформ, у чому тогочасного голову уряду В.Масола звинувачував Л.Кучма, на першого віце-прем'єра. Російський політолог А.Кинєв уважав однією з основних причин нездатності президентської влади зайняти головну позицію в політичній системі України відсутність у країні навіть двох найбільших підприємств чи корпорацій [285]. У деяких відношеннях український президент одержав більше влади, ніж російський, через те, що він скоріше здобув можливість призначати керівників регіональних органів виконавчої влади. Крім того, через поступовий характер економічних реформи великий бізнес більше підпав під вплив держави [367]. Політична вагомість повноважень президента збільшувалася у 1990-х рр. через те, що жодна політична партія в Україні не могла претендувати на здобуття підтримки більшості населення. Отже, глава держави був єдиним політичним актором, який мав «загальнонаціональний мандат довіри» [441, с.273].

Зміни до Конституції 2004 р., на наш погляд, були, компромісною технологією розв'язання політичної кризи. Слід зауважити, що парламент виступив у ролі установи, котра врегулювала політичну кризу листопада-грудня 2004 р., передусім на засіданні 27 листопада цього ж року. Слід звернути увагу на такі технології, застосовувані тогочасним спікером Верховної Ради В.Литвином: 1) заклик до керування розумом, а не емоціями в ситуації, коли можливе повторення подій у Румунії 1989 р.; 2) вказування на те, що результати президентських виборів слід оголосити необ'єктивними через те, що кожна із сторін конфлікту

вказує на фальсифікації; 3) наголошення на потребах країни а не політичних угруповань, що ворогують; 4) висунення варіантів розв'язання ситуації, згідно з якими наголос тяжкість встановлення результатів народного волевиявлення вважалася найоптимальнішим варіантом; 5) поставлення на голосування саме варіантів щодо ставлення до результатів президентських виборів 2004 р.; 6) Повернення до першого з указаних варіантів, котрий передбачав визнання виборів такими, що не відбулися згідно вимогами Конституції та законів, після того, як голосування за інші варіанти не мало успіху. Поступово народні депутати, котрі були представниками опозиції домоглися відставки прем'єр-міністра, мотивуючи необхідність такої дії саме невиконанням пунктів парламентської постанови 27.11.2004 р. У той же час уже 23.11.2004 р. тривали переговори між оточенням провладного кандидата та лідерами згаданої опозиції [274]. Політична реформа зберігала такі важливі для представників опозиційних політичних сил повноваження президента, як, наприклад, вплив на місцеві державні адміністрації. Політичне протистояння 21.11-8.12. 2004 мало характер «політичного пата», під час існування якого його учасники застосовували технології затягування часу його задля послаблення вимог і здатності своїх політичних супротивників брати участь у конфлікті, а отже задля досягнення процесу, відомого, в західній науці під назвою «реескалації політичної кризи», характеристиками котрого і є послаблення вимог учасників протистояння, а також одержання поступок [380]. Закон «Про внесення змін до Конституції України» 08.12.2004 р., з одного боку, був методом подолання існуючої політичної кризи, однак він викликав появу політичних конфліктів іншого різновиду [233, с.45].

Під час політичної кризи 2007 р., глава держави застосував такі методи утримання політичного впливу свого оточення та політичних сил, які його підтримували: 1) звинувачення проти суддів Конституційного Суду, що зменшувало у представників цього органу бажання підтримувати тогочасного прем'єра; 2) неодноразові звільнення з посади чинного Генерального прокурора, які сприяли послабленню антипрезидентської діяльності цього відомства загалом; 3) посилення діяльності Секретаріату Президента до того рівня, який існував за часів президентства Л.Кучми [98, с.384]. Слід зауважити, що під час політичної кризи

2007 р. парламентарі, які були в конфліктних стосунках з главою держави, застосовували не тільки такі технології, як звернення до загальноєвропейських інституцій, готовність повернути попередній склад коаліції та опозиції, але й проголошували заяви, де вказувалося, що президент В.Ющенко перебуває у залежності від свого оточення та лідерів Блоку Юлії Тимошенко. Депутати наголошували на незаконності складення з себе парламентарями-прихильниками глави держави відповідних повноважень. Вони зверталися у своїх промовах до міністра оборони А.Гриценка та інших представників керівництва Збройних сил з нагадуваннями про відповідальність за ймовірні незаконні дії щодо парламентської більшості. У той же час спікер О.Мороз вважав не тільки рішення Конституційного Суду методом врегулювання кризи, але й засновані на основі цього рішення та норм Основного закону консультації та компроміси [37, с.3-111].

Отже, вже на початковому етапі згаданої політичної кризи, установкою парламентарів було досягнення політичного компромісу і широке застосування технологій затягування часу використовуючи наявну ситуацію «політичного пата». Заступник голови Верховної Ради України наприкінці травня 2007 р. неодноразово наголошував на тому, що ведуться переговори з пропрезидентськими силами. Досить неоднозначною була позиція Компартії. З одного боку, представник однойменної фракції М.Кравченко наголошував на тому, щоб вести переговори з «позиції сили» після проведення всеукраїнського політичного страйку. З другого боку, інший представник згаданої фракції О.Ткаченко наголошував на необхідності досягнення компромісу між гілками влади і політичними силами через загрозу посилення труднощів у сільському господарстві через можливий неврожай. Слід зауважити, що у листопаді 2004 р., на наш погляд українські комуністи сприяли послабленню гостроти політичної кризи через наголошення на тому, що посада президента сама по собі є джерелом конфлікту, і заявою про те, що вони не будуть підтримувати жодну зі сторін останнього через те, що це протистояння є «конфліктом кланів». Своєрідною демонстрацією сили з боку парламентської більшості слід вважати витіснення з території Генеральної прокуратури представників Державної служби охорони, яка підтримувала главу держави спеціальним загоном міліції «Беркут» 24.05.2007 р., який підпорядковувався

Міністерству внутрішніх справ, а отже підтримуваному цією більшістю Кабмінові. До посилення переговорів з пропрезидентськими силами представників Партії Регіонів змусили, на наш погляд, акти Президента В.Ющенка про перепідпорядкування внутрішніх військ України главі держави та включення представників місцевих державних адміністрацій до складу РНБО, а також – недовіра щодо лояльності до Кабміну командування цими військами на чолі з А.Кіхтенком, чутки про підготовку штурму приміщення Генеральної прокуратури загоном спеціального призначення СБУ «Альфою», можливість силових дій керівництва Збройних сил України на користь Президента. З іншого боку керівництво парламентської більшості рахувало важливим способом наближення розв'язання згаданого політичного конфлікту заяви різних керівних і представницьких структур Європейського Союзу.

У жовтні 2008 р. тогочасний спікер Верховної Ради А.Яценюк особливо наголошував на досягненні компромісу між усіма політичними силами, бо це викликано необхідністю подолання економічних труднощів, які на той час надзвичайно загострилися [274]. Ці технології врегулювання політичної кризи у 2007-2008 рр. були детерміністські, оскільки співвідносилися з фактичними настроями громадської думки та наявними ресурсами гілок державної влади і політичних партій. Технологіями врегулювання політичної кризи 2008 р. також стали використання рівноваги сил, яка, зокрема, виявилася у небажанні Партії Регіонів нових позачергових виборів, а також у затягуванні часу за допомогою специфічних політичних дій, наприклад, через відповідну Постанову, видану чинним складом Кабінету Міністрів, очолюваного Ю.Тимошенко, щодо неможливості фінансувати цю виборчу кампанію з Резервного фонду, яку можна було змінити тільки внесенням відповідних законопроектів [201, с.43-44]. З цим рішенням погодився і президент.

Окремий різновид кризового процесу в вітчизняній політиці з відповідними технологіями його врегулювання державним апаратом мав місце у період чергового загострення проблем між центральним урядом та керівними структурами Кримської автономії у 1994 р. Технології демонстрації сили застосовувалися обома сторонами. З боку державного апарату України, серед таких засобів можна відзначити передислокацію національних гвардійців

та пересування військової техніки. Обидві сторони перебували у «казармовому» стані, заявляли про підготовку протилежної сторони до силових дій і спростовували відповідні повідомлення [246, с.88]. Окрім кримськотатарського Меджлісу, центральна влада України використала таку організацію як Українську Громаду Республіки Крим як противагу прихильникам відокремлення півострова від України. Зрештою, чергова сесія Верховної Ради Криму відхилила запропонований Ю.Мешковим особовий склад кабінету міністрів автономії, так само як і пропозицію надати юридичної сили закону не врегульованим законодавством указам згаданого республіканського президента. Такі дії спричинили ослаблення дезінтеграційного політичного руху. Тут, на наш погляд, слід зазначити, що виконавча влада України використала розбіжності між Президентом Криму Ю.Мешковим та головою Верховної Ради цієї автономії Н.Багровим. Пізніше конфлікт цінностей трансформувався у протистояння інтересів і стосувався питання власності та фінансів автономії, набуваючи, таким чином, «кількісного» характеру, що призвело до його швидшого врегулювання у майбутньому. Вже на початку 1995 р., перший віце-прем'єр Є.Марчук зазначив, що не потрібно приймати поспішні рішення щодо існуючого статусу автономії [247, с.10]. Деякі пункти Конституції Республіки Крим 1995 р. були схвалені центральною виконавчою владою. Після прийняття нового Основного закону України 1996 р., президент країни утримує значний контроль над Кримом, зокрема, через наявність свого представника у керівних органах автономної республіки, відсутність посади президента останньої і наявність лояльних прем'єрів у Раді Міністрів автономної Республіки [424, с.66-67]. Районні державні адміністрації на території автономії підпорядковані центральним державним органам [284].

Слід зауважити, що в Україні за 20 років незалежності існувало 23 затверджені парламентом і тимчасові уряди. Особливо показник зміни урядів посилювався від 2000 р. У 1990-х рр. ці показники не відрізнялися від тих, що були у Російській Федерації та Польщі, однак у наступне десятиліття рівень урядової нестабільності численно перевищив відповідний показник у згаданих країнах. Слід вказати, що він наближався до III Французької Республіки з її досить вираженою урядовою нестабільністю і був дещо нижчим ніж у надзвичайно нестабільній

у цьому відношенні IV Французькій республіці. Також відома недовгим існуванням своїх урядів Італія мала вищі показники тривалості урядів, ніж Україна згідно з таким поглядом [413]. За допомогою підрахунків кількості урядів країн, для яких була характерна вказана вище нестабільність у певні історичні періоди, та зіставлення згаданої кількості з часом існування того чи того державного утворення ми встановили, що у III Французькій Республіці кожен прем'єр мав можливість перебувати на посаді в середньому від 0,85 року, у IV Французькій республіці – 0,5, в Італії – 1,3, у Польщі – 1,2-1,3, в Російській Федерації – 1,5, а в Україні – 0,86 року. Цей показник стабільності правління того чи того складу вищого органу виконавчої влади в Україні є значно менший у порівнянні з рівнем урядової стабільності у V Французькій республіці, де тривалість уряду становила приблизно 2,5-2,7 року. Ці результати показують, що для України характерними є риси структури кабінету міністрів у нерозвинутій та фрагментованій з погляду партійно-ідеологічного критерію парламентській республіці. У такій нестабільній державі, як Ліван, політична ситуація у країні теж призводить до частої урядової нестабільності. Починаючи від 1990 р., тобто з часу закінчення громадянської війни, тривалість різних персональних складів кабінетів міністрів, становила в середньому 1,2 року. На наш погляд, можна говорити про збільшення урядової стабільності після політичних реформ і мирних угод 1989 р., наслідком котрих стали збільшені повноваження уряду. Однак, переважно тих самих осіб призначали на місця, котрі вони займали раніше або на інші. Від 1929 по 1963 рр. 333 міністерські посади займало тільки 134 різні особи. Подібні явища існують і в сучасний період. Серед міністрів переважають представники територіальних кланових утворень [392]. Незважаючи на те, що від часу здобуття незалежності Україною стабільність персонального складу центральних виконавчих органів влади була сприятлива для України у період економічної рецесії, однак у теперішній час, на наш погляд, дедалі більше виявляється потреба у зміні осіб на вищих посадах у державному управлінні та демократичному відборі кандидатів на ці пости.

Ми виявили випадки повторного призначення близько 14-ти осіб, на ключові міністерські посади країни – міністрів економіки, фінансів, закордонних і внутрішніх справ, енергетичної та аграрної політики, а також праці та соціальної політики [284]. Однак зрідка

цей міністр перебував на такій посаді двічі, а часто його призначали після тривалої часової перерви. Нерідкими були випадки довгого, понад рік, перебування на цій посаді, принаймні у статусі виконуючого обов'язки міністра. Проте, дані явища чітко співвідносилися зі строками президентського правління. Але в часи правління президента Л.Кучми повторне призначення на міністерські посади тих хто очолював міністерства за часів попереднього глави держави, було частіше, ніж у період президентського правління В.Ющенка та В.Януковича. В останньому випадку переважно повторно призначають тих осіб, які були міністрами за правління президента Л.Кучми. Однак для вітчизняної спадкоємності виконавчої влади характерними, на наш погляд, є такі ознаки: 1) перехід колишніх міністрів у позаурядові органи виконавчої влади; 2) призначення в такому випадку на нижчі посади в міністерствах; 3) перехід на подальшу роботу в президентських структурах; 4) обирання таких осіб народними депутатами; 5) більша, ніж, в Італії, галузева спеціалізація повторного призначення, наприклад, з міністра економіки на міністра фінансів. Це стосується і призначення на позаурядові посади. Окрім того, існує значна політизація ключових постів в уряді, зокрема тих, що пов'язані із зовнішньою політикою, обороною і національною безпекою. Загалом для України були характерні як брак належної політичної спадкоємності перебування на міністерських посадах, що перешкоджало ефективності роботи апарату державного управління в часи економічної нестабільності, так і певний видозмінений варіант цієї спадкоємності, що сприяв досягненню певного рівня політичної стабільності [284]. Деякі подібності до української системи забезпечення портфельної спадкоємності ми виявили при аналізі персональних складів кабінетів міністрів Грузії та Молдови, причому, середня тривалість перебування на посадах цих складів від 1991-го складала, відповідно 0,7 в Грузії та 0,9 у Молдові [336; 337].

Збереження за Президентом України після конституційної реформи 2004 р. таких повноважень, як право вето щодо законів, можливість призупиняти акти Кабінету міністрів, право вводити в дію рішення Ради національної безпеки та оборони, виявилось чинником, який запобіг нестабільності виконавчої влади в умовах підпорядкування уряду Верховній Раді. Роль інституту президентства була вагома в підписанні 2006 р., відомого

Універсалу національної єдності, бо політичні сили погодилися прийняти необхідні умови угоди неюридичного характеру під загрозою розпуску парламенту главою держави [28, с.16-17]. Подолання наслідків політичних криз періоду 2006-2009 рр. і встановлення правил, які б запобігали появі подібних явищ, зумовлювали заходи, введені після президентських виборів 2010 р. – скасування норм про утворення фракцій на основі політичних партій та блоків і Закону про зміни до Конституції України 2004 р. Ці методи часто викликали сумнів щодо своєї фактичної відповідності Конституції та законам. З іншого боку, існувала необхідність щодо таких кроків, оскільки можливість досягти компромісу з більшістю політичних лідерів, які програли у згаданій електоральній кампанії, була досить мала, а регіональні органи центральної виконавчої влади неефективно виконували свою роботу через взаємну суперечливість нормативно-правових актів глави держави та Кабінету Міністрів [42, с.3-5]. Можливість розпуску парламенту президентом не посилилася, і надалі, як це зазначав А.Кинєв щодо особливостей політичної системи України 1996-1999 рр., залишається символічною [285]. Нова редакція Закону про Кабінет Міністрів України від 05.10.2010 р. надалі передбачає погодження складу цього органу виконавчої влади з Верховною Радою щоправда шляхом поіменного голосування, повторним зверненням глави держави щодо надання даної згоди, у випадку її відсутності за результатами цього голосування [282]. У середовищі законодавчого органу, на наш погляд, надалі можуть виникнути значні конфлікти з главою держави.

М.Цвік та Н.Жук зазначали, що визнання інституту президентства окремою гілкою влади і відокремлення його від виконавчої сприяли б уточненню застосування його повноважень, зокрема належному виконанню його функцій арбітра [250, с.38]. Також президент має бути наділений правом звернення до Конституційного Суду щодо неконституційної бездіяльності або неналежної діяльності парламенту у певних випадках, зокрема щодо творення й ухвалення законів [250, с.41]. Н.Жук також вважав, що у проектах конституційних перетворень 2007-2009 рр. основним питанням має бути не розподіл компетенції між органами державної влади задля запобігання політичним конфліктам, а пошук раціональних механізмів їх взаємодії [78, с.43]. Важливою правовою процедурою задля запобігання можливному поглибленню

політичних криз, на думку науковця, є проведення на початковому етапі останніх, реальних, а не формальних, як це було у 2007 р., консультацій зі спікером, його заступниками та керівниками фракцій, на яких, зокрема, має бути досягнуто консенсусу між усіма зацікавленими у належному розв'язанні парламентської кризи сторонами, визнано розпуск парламенту та проведення дострокових виборів як необхідний механізм виходу з кризової ситуації.

Український правник В.Шатіло виокремив такі конституційні повноваження глави держави щодо запобігання та врегулювання політичних конфліктів і криз: 1) видання указів, що мають силу закону; 2) недопущення дій, що порушують єдність державної влади і полягають у припиненні повноважень прем'єр-міністра, окремих членів уряду, керівників центральних органів виконавчої влади, Генерального прокурора та багатьох інших посадових осіб; 3) право скасовувати акти Кабінету Міністрів України, Ради Міністрів Автономної Республіки Крим; 4) звернення до Конституційного Суду України щодо конституційності не тільки законів держави, але й правових актів згаданої автономної республіки; 5) право розпуску парламенту; 6) звернення з позачерговим посланням до парламенту, де пропонуються шляхи подолання конфлікту між Верховною Радою та Кабінетом Міністрів за умови браку достатньої кількості голосів щодо відправлення уряду у відставку; 7) офіційна вимога до Кабінету Міністрів щодо виправлення ситуації у випадку конфлікту останнього з місцевими державними адміністраціями [257, с.120-184]. Досить ефективним засобом щодо посилення президентського впливу на інші гілки влади та утримання балансу політичних сил у період політичної коабітації 2006-2007 рр., була норма Конституції щодо права глави держави призупиняти дію актів Кабінету Міністрів з одночасним відправленням їх на з'ясування їхньої відповідності Основному закону у Конституційний Суд. Це вето уповільнювало діяльність згаданого колегіального органу виконавчої влади. З іншого боку, прем'єр міг підтримувати відповідний баланс через відмову в контрасигнації актів Президента [209, с.63]. Загалом українські президенти у 1991-1995 рр., не належачи до жодної гілки влади, забезпечували політичну стабільність, сприяли конституційному процесові, впливали на поліпшення соціально-економічної ситуації за допомогою різних

методів – від призначення та звільнення керівних осіб органів виконавчої влади до не передбачених жодними нормативно-правовими актами вказівок уряду та іншим центральним органам останньої [212, с.25-26].

У процесі розподілу повноважень, глава держави частково використовував не властиві для його посади повноваження уряду, а подекуди і парламенту, що ставало причиною політичних криз. Однак в Україні немає потреби для посилення президентських повноважень, тому що рівновага серед інститутів державної влади є відносно стабільною і певне протиріччя пов'язано з бажанням різних політичних сил запровадити незначні зміни і доповнення до політичного курсу, який є основним у той чи той період діяльності державного апарату [165, с.25]. Однак президент повинен отримати додаткові можливості для розпуску парламенту, причому тоді, коли він вважає це за необхідне. Проте, для цього необхідним є запровадження юридичних механізмів, які б перешкождали узурпації влади главою держави [43, с.53]. З іншого боку, статус президента як глави держави повинен охоплювати такі повноваження, які здійснює держава як політична цілість, а саме – вони мають бути спрямовані на забезпечення єдності державної влади [148, с.47]. Задля подолання ситуації, пов'язаної з відсутністю точно окреслених установчих функцій народу, Президента та Верховної Ради України, слід забезпечити реальну, а не формальну, як на сьогодні, безпартійність глави держави [68, с.85]. Український правник В.Авер'янов запропонував такі засоби щодо розмежування повноважень Президента України і уряду задля уникнення конфліктів у середовищі виконавчої влади, як: 1) усунення, шляхом ухвалення спеціального закону обов'язку Кабінету Міністрів виконувати рішення глави держави, що не подані у формі указів, доручень, листів, звернень та деяких інших нормативно-правових документів; 2) розв'язання суперечності між двома конституційними нормами, які зобов'язують уряд, з одного боку, керуватися у своїй діяльності лише указами Президента, а з другого - забезпечувати виконання всіх юридичних актів глави держави; 3) надання Президентіві можливості керувати лише сферами зовнішньої політики та оборони, а вплив на сферу національної безпеки обмежити розв'язанням проблем зовнішніх загроз і ризиків, належного функціонування прав людини, проведенням необхідних правових та соціально-економічних

реформ; 4) зменшення переліку питань, що є в спільному віданні глави держави і Кабінету Міністрів [2, с.25-30]. У державній політиці країн світу існує тенденція щодо створення надпарламентських органів, які об'єднують усі вищі державні структури для ухвалення важливих законів, і, навпаки, міні-парламентів для ухвалення законів чи поправок до них, що не мають великого суспільно-політичного значення [44, с.278]. Подібні способи діяльності, на наш погляд, є досить придатними до певної міри щодо їх використання в політичній практиці в Україні. Необхідним є створення спільних робочих груп задля розвитку відносин, заснованих на співпраці між вищими органами державної влади країни, а також запровадження узгоджувальних процедур, правил ведення дебатів, норм депутатської етики тощо [243, с.14].

Згідно з думкою французького науковця Н.Мазіо, в зміненій у 2004 р. Конституції України прем'єр-міністр фактично аналізується як інститут похідний від уряду, так само, як Кабінет Міністрів – від парламентської коаліції [143, с.30]. На думку правника, основну увагу слід приділяти саме повноваженням прем'єра. Крім того, Н.Мазіо вважав за необхідне надати перевагу розглядові прем'єрських законопроектів над відповідними документами народних депутатів Верховної Ради, юридично закріпити більшу частину часу парламентського засідання на ці урядові пропозиції. Оскільки сучасну форму правління в Україні було запозичено у французької моделі організації державного апарату, встановленої у 1958-1962 рр., то, на нашу думку, необхідною є така діяльність гілок державної влади, яка б відповідала розумінню призначення основних елементів згаданої моделі і містила в собі яконайбільше її елементів. Зокрема, основними складниками сучасної напівпрезидентської республіки у Франції, згідно з уявленнями, поширеними в зарубіжній політології, є такі: 1) розуміння глави держави як захисника всього населення від вузьких інтересів політичних партій та як арбітра у суперечках між останніми; 2) уявлення про інститут президентства не тільки як про арбітра між вищим колегіальним органом виконавчої влади та парламенту, але і як першого захисника від необґрунтованих бажань законодавчого органу спричинити шкідливу для суспільства урядову нестабільність. Ця функція виявляється у можливості розпуску парламенту. В українській політиці помітно значно більший зв'язок між главою держави та політичними партіями або подібними до

них угрупованнями. Крім того, помітною є вказана вище слабкість уряду, зокрема і через залежність від президента.

Слід вказати на те, що, Конституція V Французької Республіки надає вищому органу виконавчої влади такі механізми регулювання політичної кризи у відносинах з нижньою палатою парламенту, як: 1) вимога проведення пакетного голосування на весь чи частину будь-якого законопроекту; 2) питання, що не є сферою регуляції законом, стають об'єктами нормотворчої діяльності уряду; 3) Рада Міністрів може просити палати надати їй можливість регулювати своїми нормативними актами ті сторони суспільного життя, які належать до зазначеної вище сфери [373, с.7]. Ці повноваження вищого органу виконавчої влади в Україні, запроваджені через конституційні зміни, можуть, на наш погляд, запобігти надмірно високому рівневі урядової нестабільності. Український дослідник В.Ющик вважав одним із засобів подолання політичної кризи у відносинах між гілками державної влади визначення спеціальним законом органу, який розроблятиме нову Конституцію чи нову редакцію старого Основного закону, та спосіб її розробки й ухвалення. У такому випадку, ця нова установа має розробити нові принципи установчої влади народу. На час, поки такого органу не існує, слід ухвалити закони щодо самого законодавчого процесу, який регулюється поки що винятково Регламентом Верховної Ради, норми якого сприяють тому, що закони ухвалюють у результаті компромісу між президентом і парламентом [268, с.8].

Необхідним є ширше застосування так званого «пактування» як гнучкішого засобу співпраці парламентарів порівняно з письмовими угодами, який у свою чергу базується на згоді щодо питань короткої часової тривалості. Механізмами дотримання умов, укладених таким способом, цей дослідник вважав вироблення публічних та відкритих правил досягнення цих домовленостей [197, с.91]. За відсутності чітких механізмів стримування і противаг між гілками державної влади в Конституції слід застосовувати інші її положення, загальнополітичні норми а також звернення громадян [28, с.17]. З огляду на важливість неоінституційного підходу, що передбачає звертати увагу на наслідки практики застосування норм Основного закону, потрібно впроваджувати спеціальні юридичні норми, які регулюватимуть політичну коабітацію. Політики мають врахувати політиками ймовірність її виникнення при утворенні

урядової коаліції. При цьому необхідно застосовувати у конституційній практиці всі норми французької моделі напівпрезидентського правління, а не деякі з них [204, с.72].. З огляду на це слід, на нашу думку, що під час політичної коабітації 1986-88 рр. у Франції президент Ф.Міттеран не втручався у діяльність уряду, бо вважав, що політичний курс останнього не буде реалізовано і на наступних парламентських виборах партії, що його сформували, зазнають поразки. У той же час глава держави бажав створити собі імідж «охоронця національної єдності», що перебуває «понад політичним процесом» [324, с.176].

Необхідними, на думку експертів Українського незалежного центру політичних досліджень, є такі правові технології: 1) юридичне встановлення зв'язку між призначенням уряду, програмою його діяльності, і неможливість на цій основі необґрунтованого відправлення наявного персонального складу Кабінету Міністрів у відставку; 2) зміна положень щодо наслідків відправлення прем'єра у відставку на цілий уряд як орган державної влади; 4) перегляд повноважень президента ініціювати питання про вотум недовіри уряду в законодавчому органі [108, с.29]. Український правник П.Добродомов пропонував складну процедуру формування уряду, характерною рисою якої, зокрема, є можливість президента самому призначати прем'єра у випадку, коли Верховна Рада не подає кандидатуру на прем'єра протягом 15-ти днів від початку засідання новообраного парламенту [67, с.21].

Вітчизняний політолог О.Клітченко пропонував запровадити модель почергової зміни форм правління, запропоновану Дж.Сарторі, яка потребує, однак, чітко визначеної несумісності депутатського мандату та роботи в інших органах державної влади. Ця модель має такі складники, як : 1) неможливість для президента розпустити парламент; 2) необмежений строк обирання тої чи тої особи на посаду президента; 3) одночасні вибори глави держави та законодавчого органу; 4) президент є формальним главою держави з парламентською формою правління, і час посилення його повноважень припадає на появу значних рис послаблення парламентської форми правління та урядової нестабільності; 5) згадане посилення відбувається під час однієї каденції законодавчого органу; 6) парламент не може ініціювати вотуму недовіри, так само як і довіри під час правління уряду, встановленого президентом, на стадії посилення його повноважень;

7) у той же час глава держави повинен відхиляти законопроекти парламенту з поясненням цих дій і видавати укази, які б регулювали ті сторони суспільних відносин на які було спрямовано відхилений законопроект. [100, с.60-62]. Главі держави у процесі реалізації своїх повноважень слід спиратися на свою партію чи міжпартійну коаліцію у парламенті, а не на владні органи, щоб уникнути політичних конфліктів. Окрім того, існує потреба ліквідувати паралельну урядові та органам місцевого самоврядування «вертикаль» районних і обласних державних адміністрацій у сучасному вигляді [306, с.8]. Також важливим є зменшення «ціни» президентської влади задля зниження рівня політичної напруженості на виборах кандидата на цю посаду [306, с.7]. Існує, на наш погляд, необхідність зацікавити певні впливові політичні партії у забезпеченні незалежності судової влади як арбітра для подолання конфліктів між вищими державними органами, а також між політичними партіями. Зокрема, в політичній історії післявоєнної Італії таку роль відіграла Італійська Соціалістична партія [365 ,с.160]. З огляду на це не такою важливою буде необхідність консенсусу між усіма політичними силами щодо функцій судової гілки державної влади, на чому наголошує у вітчизняна юридична наука [183, с.26]. Слід, також, на наш погляд, подібним чином позбавити певні державні інституції надмірної ідентифікації з певними політичними угрупованнями, навіть тими, що не представляють інтереси певних регіональних чи етнічних спільнот. Це стане досить значною технологією щодо запобігання кризам демократичного політичного режиму і політичної системи України загалом. Окрім такої технології, застосованої в Італії щодо забезпечення автономії судової влади, стало створення у 1990-х рр., автономного від парламенту, президента і уряду Спеціалізованого підрозділу для боротьби з організованою злочинністю [360, с.218; 261, с.112]. Слід використовувати кращі технології впорядкування відносин між органами державної влади в розвинутих західних державах при одночасному максимальному наближенні їх змісту і обсягу до національних особливостей України. Технології сприяння політичному консенсусу закладені у змісті Конституції. Зокрема, це відображено у ст.22 вітчизняного Основного закону, де наголошується на неможливості скасувати декларовані декларованих в цьому документі права і свободи, звузити їх зміст у

разі ухвалення нових законів чи змін до чинного законодавства. У ст. 57. Конституції наголошується на неможливості внесення таких змін до Основного закону, які передбачають скасування вказаних правових можливостей громадян чи спрямовані на ліквідацію незалежності та порушення територіальної цілісності України [53, с.20]

Сприятливим для існування України, як і інших пострадянських держав, котрі належать до категорії «слабких» державних утворень, для яких у свою чергу характерними є посилені відмінності між регіонами та відсутність одностайної позиції щодо державного інституційного устрою, виявився той факт, що вони з'явилися у той час, коли міжнародна спільнота не дозволяє позбавляти їх суверенітету через завоювання, розподіл чи колоніальну політику щодо них [417, с.2; 321, с.13]. Україна мала у 2005 р. подібні щодо ситуації у Сомалі у 2012 р., деякі показники «держав-невдах», зокрема щодо наявності і налаштованих на помсту суспільних груп – 7,4 і 6,94 бала, відповідно, рівня впливу групових і кланових еліт (9,1 і 8,7), і навіть щодо стану делегітимізації та криміналізації державної влади (8,7 і 9,0). Однак рівень впливу апарату державної безпеки як «держави» у державі» значно відрізнявся – 2,0 і 8,0 бала. Був високим рівень порушень прав людини – 8,5 і 7,8. Дещо відрізнявся рівень економічної нестабільності - 6,3 і 8,3, так само як і показники щодо наявності і якості громадських послуг. 5,5 і 7,0 [430]. У 2011 р. всі вісім вказаних показників були статистично відображені відповідно ось як: 1) 6,5 і 9,5; 2) 8,0 і 9,4; 3) 7,4 і 9,8; 4) 4,0 і 10,0; 5) 5,5 і 9,5; 6) 6,0 і 9,3 7) 4,1 і 9,4; 8) 4,1 і 9,4 [355]. В Україні рівень щодо індексу загалом покращився – зі згаданого 44-го місця у 2005-му до 113-го у 2012 р. [430; 431]. Однак дещо знизилося на одну позицію порівняно з 2009 р. місце країни у згаданому індексі «держав, що не відбулися» 2010 р., незважаючи на те, що саме у 2009 р. існувала «газова криза» [355;356]. Тут іде мова про посилення незадоволення суспільних груп, налаштованих на помсту, погіршення показників міграції, економічної нестабільності, незначне збільшення впливу державної служби безпеки і погіршення стану реалізації демократичних свобод. На наш погляд, саме вказаний рівень вияву особливостей групової свідомості фактично, вказував на те, що відбулася криза в україно-російських міждержавних відносинах у другій половині 2009 р.

Однак загалом вона знаходиться у категорії так званих «межових держав», тобто таких, котрі перебувають у певному ризику щодо набуття ознак небезпечного послаблення державності. При цьому показники української державності загалом міцніші за відповідні характеристики в Російській Федерації та Білорусі, які 2012 р. потрапили відповідно на 83-тє і 85-тє місця щодо близькості до найнедієздатніших [431]. В Україні так само, як і в Білорусі та Молдові, ідеологія панівної еліти базується на популізмі і надмірному наголошуванні на проблемах, які важливі у громадській думці, наприклад, у мовному питанні, боротьбі проти корупції та громадянському консенсусі, і це є однією з причин стійкості чинного політичного режиму. Також згадана еліта продумано створює або сприяє надалі розвиватися певним політичним «розколам» у суспільстві задля того, щоб бути арбітром між великими і такими, що до певної міри ворогують між собою, соціальними групами. Крім того, панівні кола використовують у своїх цілях особливості посттоталітарної культури населення [429, с.49-50]. Слід зауважити, що перші два українські президенти, незважаючи на сумнівність їхнього дотримання у проведенні своєї політики демократичних принципів та достроковий відхід від влади або закінчення строку повноважень в умовах акцій протесту проти їхнього правління, домоглися ефективного поєднання таких, котрі перешкоджають один одному, процесів національного та державного будівництва, досягши певного рівня консенсусу серед населення всіх регіонів країни. Відповідні зразки політичної діяльності В.Ющенка та В.Януковича, навпаки, виявляли прихильність національному будівництву на противагу укріпленню держави як суспільного інституту, причому, дотримувалися однієї із взаємовиключних концепцій згаданого будівництва, і така ситуація призводить до посилення можливих факторів кризи держави [361, с.1]. Тому, на наш погляд, Слід посилювати вивчення досвіду втілення певних положень етнічної політики періоду 1991-2004 рр., його переосмислення в новітніх умовах та вдосконалення.

Зовнішньополітичний чинник політичних криз, на нашу думку, є вирішальним у виникненні різних політичних криз. Однак зовнішньополітичні ризики часто перешкоджають появі політичних криз, що мають характер революційної ситуації, через консолідацію політичних еліт і мас населення навколо панівного класу, щоб протидіяти зовнішньополітичній загрозі. З іншого боку, це

викликає блокування необхідних політичних змін чи проведення найефективніших та перевірених світовою практикою способів удосконалення політичної системи, що може викликати небезпечні кризи легітимності. Зокрема, слід звернути увагу на дуже складні відносини України з Російською Федерацією. Окрім досягнення контролю над природними ресурсами та здобуття геополітичних переваг – доступ Чорним морем, як шляхом сполучення з Європейським Союзом, вплив на нього та використання Карпат як природного захисного у військовому значенні бар'єра і кордону, наявність численної російської етнічної меншини, велике значення має ставлення російського панівного класу до України як батьківщини східнослов'янської, а отже російської цивілізації [397, с.223]. Останній чинник є ірраціональним. При цьому порушуються принципи етнологічної науки про розпад етносів протягом історичного часу, відсутність сильної єдиної етнічної самосвідомості населення регіонів згаданої держави. Культурна і ментальна схожість сучасного населення України з росіянами стала з часом порушеною. Подібні відмінності збільшуються залежно від регіону проживання громадян України. Саме такі явища слід враховувати при побудові вітчизняних зовнішньополітичних технологій пропаганди та досягнення компромісу як і наголошувати на одночасних військовій могутності та соціально-економічній відсталості Росії в різні періоди історії. Подібні технології слід застосовувати в державній пропаганді щодо представників етнічних меншин України. Подальша співпраця в рамках ГУАМ є технологією запобігання деструктивному впливові зовнішньополітичного чинника. Важливе значення має демократизація політичного режиму в Російській Федерації.

4.2. Аналіз соціальних передумов і методів взаємодії між державними органами, системою місцевого самоврядування, політичними партіями та громадськими організаціями щодо запобігання порушенням функціонування політичної системи країни.

Щодо запобігання виникненню урядової нестабільності та чинників появи і посилення деяких інших кризових процесів, наприклад, кризи легітимності, слід, на наш погляд, здійснити належні зміни у вітчизняній виборчій системі. Змішана електоральна система має здатність усувати недоліки як мажоритарної, так і пропорційної [129, с.261]. Пропорційна ж електоральна система запобігає проблемам утворення парламентської більшості саме через встановлення високого прохідного бар'єру до парламенту, особливо для виборчих блоків. Однак встановлення надто високого бар'єра за прикладом Польщі та Росії може спричинити електоральний абсентеїзм або навіть суспільно-політичну нестабільність. Також партії етнічних меншин не можуть бути представлені за такими квотами, як це практикується, наприклад, у Польщі, через надмірно високу поліетнічність населення України. Натомість український науковець Г.Зеленько зазначала, що тим політичним силам, утвореним для захисту етнічних меншин, які подолали 1-2-відсотковий бар'єр, слід надати один мандат у законодавчому органі [83, с.42-43].

Слід зауважити, що збільшення кількості місць для мусульманської більшості населення країни, зокрема – для шіїтів, наближення їх до пропорції посилили здатність до запобігання загальносистемним кризам у Лівані, хоча це збільшення, як і подолання різниць між доходами щодо етнічних груп, все ще залишається на низькому рівні. Подібну роль у запобіганні загостренню конфлікту відіграє зменшення повноважень президента країни. Цю посаду від 1940-х рр. займає представник християнської конфесії уніатів-маронітів поряд з прем'єром, який є мусульманином-сунітом та спікером-шіїтом, і такий поділ є ще одним з різновидів міжетнічного компромісу в етнополітично розділеній країні [421, с.43)]. Практику такого закріплення основних політичних посад за основними суспільними групами слід, на наш погляд ввести, і в Україні як і в Лівані, де існують

широкі правові і неформальні можливості політичних партій включно з організацією невеликих масових заворушень, значні фінансові та інші ресурси щодо тиску на основні структури державної влади, що збільшує стійкість режиму консоціативної демократії в цій країні [421,с.49-51].

На нашу думку, існувала велика кількість передумов, які обмежували можливість антисистемних партій спричиняти кризу демократичного політичного режиму в країні у 1990-х рр. Згідно з твердженням українських дослідниць В.Станкевич та А.Бесєдіної, партійний чинник не відігравав значної ролі у політичному житті країни, оскільки інститут президентства здобув усі владні ресурси Комуністичної партії України, маючи подібний рівень легітимності. Отже, він став основним контрольним чинником суспільного життя. [221, с.120]. Тому, на наш погляд, партії не могли виступати значним фактором виникнення політичних криз. Більшість утворених у перші роки незалежності партій мали подібні до ідеологічних принципів Народного руху, програмні положення, які у свою чергу майже повністю підтримувало керівництво держави [110, с.23]. Українські ультраправі політичні сили могли тільки викликати незначні акції протесту, що назовні виглядали як певні масові заворушення, бо, вони навіть більше ніж інші партії, використовували пропагандистські елементи соціально-психологічного характеру на противагу модернізованій націоналістичній ідеології [157, с.383-384]. У період до 1994 р. партійна належність, не відігравала значної ролі для обрання у парламент на противагу якостям та ресурсам кандидатів [10, с.259]. Така обставина могла, на наш погляд, перешкоджати посиленню впливу тих політичних сил, які були противниками незалежності нової держави. Комуністична партія України була основною антисистемною політичною силою, котра могла певним чином різко знижувати засобами пропаганди легітимність чинного режиму і навіть існування незалежної держави. Реєстрація її проходила надто пізно для того щоб Компартія стала важливим політичним актором у політичній кризі червня - вересня 1993 р. Більшість громадян не повністю визначилися у своїх ідеологічних установах під час цих подій, а прихильники правих або лівих були у значній меншості [247, с.14]. Ліві політичні сили, які тією чи тією мірою підтримували комуністичну ідеологію, почали демонструвати відверту опозицію до панівної еліти тільки у січні

1995 р., після того, як Президент Л.Кучма перестав виконувати передвиборчі обіцянки щодо надання російській мові рівноправного з українською статусу. Однак, згадані партії не проголошували у той час гасла щодо боротьби проти будь-якого націоналізму, а лише крайнього, скликаючи форуми з відповідними назвами і запрошуючи до участі у них навіть праві політичні сили [248, с.7].

Слід, вказати на те, що не всі ліві політичні партії, які визнавали себе прихильниками комуністичної ідеології, демонстрували виразні радикальні опозиційні настрої. Соціалістичну Партію заснували переважно ті політики, які визнали незалежність України, хоча у складі партії було багато осіб, які мали «ностальгійні" у щодо Радянського Союзу погляди, а отже, могли перешкоджати керівництву цієї політичної організації застосовувати багато компромісних політичних технологій [440, с.114]. Перемоги на парламентських виборах у період до 1998 р. сприяли посиленню бажання лівих партій продовжувати політичну боротьбу. Однак поразки на президентських виборах приносили протилежний результат. Цей фактор вплинув на бажання більше реформувати партійну програму українських соціалістів на початку 2000-х рр. Іншим чинником була неможливість конкурувати з Компартією щодо голосів виборців [51, с.175]. Комуністи скептично ставилися до керівництва Соцпартії, зокрема через те, що представники останнього не перечекали тяжких часів, які існували у період від заборони Комуністичної партії України 25 серпня 1991 р. до моменту дозволу комуністам легально проводити свою діяльність у 1993 р. [203, с.258]. Селянська Партія була найправіша у політичному відношенні серед лівих політичних сил, що, на наш погляд, ще більше послаблювало їх інтеграцію та створення загроз чинній політичній системі у 1990-ті рр. [203, с.258-259]. У період з 1993 по 2000 рр. чисельність членів Комуністичної партії України збільшилася тільки на 22 тисячі осіб [51, с.176]. Згадану вище відносну політичну пасивність прихильників Комуністичної партії, спричинили, на наш погляд, як переважанням правих політико-ідеологічних установок у свідомості населення, так і відносно прихильне ставлення до існування приватної власності у 1990-х рр. У 1992 році кількість прихильників приватизації землі становила 63,5% [191, с.189].

Відсутність посиленої підтримки більш-менш радикальних лівих політичних сил могла бути пов'язана з реально вищим рівнем розвитку виробництва та життя населення в державах перехідної економіки, зокрема і України. Таку ситуацію спричинило, свідоме зниженням керівниками різних підприємств показників виробництва товарів і послуг, щоб уникнути плати великих податків [168, с.99]. У 1991-1995 рр. праві партії та політики домінували в ідеологічній сфері, а також значною мірою впливали на зовнішню політику, тоді як реальні управлінські функції, зокрема у сфері економіки, виконували представники номенклатури [188, с.186]. На нашу думку, такі відносини між політичними угрупованнями були своєрідними технологіями запобігання появі політичної кризи. У період економічного спаду 2-ї половини 1990-х рр. кількість людей переважно з лівою ідеологічною налаштованістю переважно не змінювалася і в середньому нараховувала 38%, тоді як кількість людей, які підтримували цінності правих політичних ідеологій, мала чисельну перевагу як щодо перших, так і щодо тих, які не визначилися у цьому питанні, становлячи близько 59% опитуваних [191, с.191]. Слід зауважити, що в рейтингу суспільної недовіри у 1994 р. безпосередньо після ультранационалістичних організацій ішла саме Компартія, якій не довіряли близько 70 % опитуваних респондентів [335, с.86]. Дана політична сила на початку 2000-х рр. перебувала у стані занепаду не тільки внаслідок впливу такого фактора, як «старіння електорату», але й через поліпшення економічного розвитку та існування альтернативних щодо комуністів політичних сил, які виразно декларували свою опозиційність щодо «правління олігархів» [389, с.36]. Якщо у 1995-1998 рр. основним політичним поділом у населення було протиставлення «бідних» та багатих, що виражалося у підтримці лівих або «не лівих» партій, рівень якої проте видозмінювала наявність відносно впливової Соціал-демократичної партії України (об'єднаної), то вже з початку 2000-х рр. остаточно закріпилося в суспільній свідомості та партійній системі протиставлення «антипрезидентських» політичних сил пропрезидентським. Це протиставлення почало набувати своєї сили після парламентських виборів 1998 р. і наступного конфлікту між Верховною Радою та главою держави у цьому ж році [172, с.6-8]. Слід зауважити, що всі праві та центристські партії включно з тими

котрі, не потрапили у парламент під час виборів 1998 р., мали підтримку 47,9% населення, тоді як ліві - 41,14% [248, с.221].

Слід зауважити, що однією з причин досить сильної політичної кризи 1992 р. в Італії стало ослаблення впливу Компартії країни після розпаду «комуністичного табору» і самого СРСР. Адже влада домінуючих у той час італійських християнських демократів багато в чому легітимізувалась необхідністю боротьби з «комуністичною загрозою» [186, с.57]. В Україні політична криза 2004 р. також існувала після послаблення впливу основної антисистемної партії, якою була Комуністична у 1999 р. Якщо в Італії фактично панівну Християнсько-Демократичну партію підтримувало населення південної, а також центральної Італії, то провладні центристські партії мали своїх прибічників у західноукраїнських областях, які до того ж підтримували тогочасних українських президентів, незважаючи на тяжкі соціально-економічні умови існування їхніх мешканців [440, с.146]. На початку 2000-х рр. з'явилися сприятливі умови для зростання незадоволення жителів Західної і частково Центральної України панівною елітою.

Слід зазначити, що вже парламентські і президентські вибори 1994 р. показали, що населення Сходу і Півдня України було прихильне не так до комуністичної ідеології, як до збільшення зв'язків з Росією [320, с.67]. У 1990-ті роки, під час зниження рівня життя населення, українське суспільство лояльніше сприймало представників приватних підприємців [191, с.187]. Під час економічного зростання на початку 2000-х рр. кількість лівих збільшилася й становила у 2005 р. 48,8%, тоді як правих – 42,4%. Однак після уповільнення економічного розвитку і подальшої фінансової кризи кількість прибічників правих політичних течій знову збільшилася. Проте зростання прихильників лівих політичних поглядів не супроводжувалося збільшенням акцій протесту, тому що політики відповідного спрямування, незважаючи на їхні антиринкові гасла, загалом уже визнали неможливість заборони приватної власності і класу великих власників у країні [191, с.191]. Наявність пропорційного складника змішаної виборчої системи у 1998 р. дозволяла вітчизняним комуністам тільки зберігати свою сталу присутність у законодавчому органі без можливості формувати уряд, який був самодостатнім стосовно всіх політичних партій [23, с.3-5]. Членські внески не задовольняли всі

потреби Компартії як організації, і її керівництво часто одержувало матеріальну допомогу від впливових бізнесменів, які колись були членами організації-попередника цієї політичної партії. Ці бізнесмени часто робили такі внески з прагматичних міркувань [277, с.7]. Все це, на наш погляд, говорить про неповну можливість становити загрозу наявному політичному режимові у 1990-х рр., зокрема через відсутність у цієї політичної організації матеріальної бази Компартії, яка у неї була до 1991р., що у свою чергу зменшувало її вплив на політику. З іншого боку, згадані вище явища вказують на те, що українські комуністи в 1990-х рр. бажали досягти певного компромісу з представниками нового економічного ладу. Виникли серйозні взаємні суперечки між русофільськими чи панславистськими політичними партіями в Україні [388, с.45].

Роль політичних партій у створенні передумов запобігання виникненню і загостренню різних політичних криз, на наш погляд, була помітна і в період 2006-2009 рр. Наприклад, зацікавленість у нових дострокових виборах Блоку Литвина і Прогресивної соціалістичної партії України, щоб здобути місця у парламенті, змушувала їх чинити тиск на державні органи, щоб примусити останніх легітимізувати цю електоральну кампанію [232, с.102]. Американський політолог Дж.Яворскі вважав розколи у середовищі профспілок одним з чинників, які перешкоджали переростанню масового незадоволення соціально-економічними проблемами у початковий період посткомуністичної трансформації країни в гострі політичні конфлікти та кризи [379, с.16].

Український науковець О.Висоцький виокремлював таку ефективну технологію забезпечення стабільності політичного режиму при можливому деструктивному впливі політико-партійного фактора, як утворення «партії влади» [39, с.253]. Технологію недопущення прийнятної альтернативи, згідно з думкою цього вченого було застосовано під час президентської кампанії 1999 р. Суть її полягала у створенні образу ще більшого «зла», ніж чинна влада. Результатом застосування цієї технології стала повна перемога в цій електоральній кампанії президента Л.Кучми над представником основної антисистемної політичної партії, незважаючи на значне падіння рівня довіри до вказаного глави держави. Технологію недопущення антивладних коаліцій кандидатів на посаду Президента України Л.Кучма застосував у

боротьбі проти політичного об'єднання «Канівська четвірка», до якого входили Є.Марчук, О.Мороз, О.Ткаченко та інші політики [39, с.255]. Однією з найпомітніших технологій щодо послаблення впливу Комуністичної партії України на електорат було «клонування» політичних об'єднань з назвами, подібними до згаданої організації [172, с.6]. Американський вчений П.Кубічек вказував на важливість існування державного корпоративізму як чинника політичної стабільності в Україні у 1990-х рр. Цей корпоративізм був змагального типу, тобто такий, що забезпечував підтримку різних, зокрема таких, які в кожний період з'являлися, нових груп інтересів, угрупованнями політичної еліти, що конкурували. [387, с.219-220]. У 1990-ті рр. Федерація профспілок України була тісно пов'язана з урядом і певним чином сприяла забезпеченню стабільності влади політичної еліти через перешкоджання утворенню інших професійних об'єднань працівників. Це перешкоджання у свою чергу здійснювали за допомогою погроз щодо втрати тими, хто переставав бути членами згаданої Федерації деяких матеріальних благ, дотацій і навіть роботи. Однак, з іншого боку, Федерація профспілок України була противником реформ в економіці, не йдучи при цьому у відкрите протистояння з державним апаратом. Останній також допомагав згаданій організації через створення різного роду перешкод для заснування незалежніших від держави профспілок, які до того ж були нечислені, а часто і роз'єднані через суперечності в політичних поглядах або стосовно особистостей їхніх керівників [386, с.61-71].

На наш погляд, досить сильним засобом протидії впливу антисистемних політичних сил на громадську думку була юридично декларована і фактично втілювана вітчизняним державним апаратом орієнтація на змішану економіку на протигагу установкам російських політиків, які були спрямовані на забезпечення домінування саме приватної власності в економічній сфері [170, с.8]. Слід звернути увагу на те, що налагодження діалогу з певними неурядовими об'єднаннями громадян стало однією з основних технологій врегулювання політичної кризи 1993 р. В липні згаданого року президент Л.Кравчук провів переговори з головами колгоспів і запевнив їх у тому, що колгоспи не буде розпущено і підписав під час згаданої зустрічі документи щодо закупівлі державою сільськогосподарської продукції в цих

господарств та надання їм безвідсоткового кредиту на збирання врожаю, що значно зменшило напруженість ситуації [157, с.360]. Оскільки вітчизняні засоби масової інформації почали вважатися представниками державного апарату, починаючи від 1994 р., чинником порушення чи збереження політичної стабільності, то після створення Національної ради з питань телебачення та радіомовлення, структури прес-служб виконавчої влади, глава держави не тільки посилив контроль згаданого апарату над мас-медіа, але й забезпечив свою перевагу щодо цього контролю порівняно з парламентом, підпорядкувавши собі, зокрема, Міністерство інформації [226, с.179].

Беручи до уваги той факт, що на території Автономної Республіки Крим часто утворювалися різні радикальні політичні партії чи об'єднання громадян на основі етнополітичного критерію, то слід, на нашу думку, зазначити, що поліетнічність населення півострова запобігає проявам кризи державно-територіального устрою, яка може спричинюватися етнічною мобілізацією окремих етнонаціональних спільнот [333, с.3; 231, с.25]. Появі в Україні гострих, зокрема збройних, політичних конфліктів та діяльності в сільській місцевості незаконних збройних формувань перешкоджають такі чинники: 1) наявність на території країни підприємств та інвестицій іноземних громадян і транснаціональних корпорацій, а також атомних електростанцій, що змушує державну владу вже на початкових стадіях регулювати процес загострення різного роду суперечностей, застосовуючи спочатку ненасильницькі, а в разі їхньої неефективності силові методи розв'язання конфлікту; 2) високий рівень урбанізації країни, що викликає небажання в переважній частині населення відмовлятися від побутових зручностей задля збройної боротьби; 3) непридатні для бойових дій за участі незаконних збройних формувань географічні особливості більшої частини території України і досвід малої ефективності такої боротьби у більшості країн світу; 4) особливості слов'янської ментальності, що зумовлюють повільне зростання надзвичайно сильного незадоволення, викликаного погіршенням умов існування; 5) наявність в Україні надійної системи запобігання збройним конфліктам, елементом якої є Антитерористичний центр Служби безпеки України з його регіональними осередками. Ця система дозволяє вчасно проводити моніторинг соціально-політичних умов, які можуть призвести до

збройного конфлікту, і вживати заходи щодо запобігання його ймовірному розвитку [14, с.25-30].

Загалом інституціоналізація політичного конфлікту в Україні, а за її посередництва й інституціоналізація політичної кризи ще недостатньо сформована, що, з одного боку, зменшує ймовірність загострення останнього викликаючи політичну апатію, але з другого боку, може викликати раптову появу загострення останнього. Як і в Росії, важливу роль у згаданій інституціоналізації відіграють безпартійні політики, яких підтримують регіональні і економічно-галузеві групи інтересів. Так само, як і в Російській Федерації, існує велика «еластичність» та різка зміна певних груп політичних уподобань виборців, що робить, на нашу думку, процеси згаданої інституціоналізації політичного конфлікту на основі здійснення партійної консолідації слабкими [361, с.1]. Патерналістські настрої населення поки що роблять, на наш погляд, органи державної та місцевої влади різного рівня основним середовищем цієї інституціоналізації. Однак зі зростанням різних потреб пересічних громадян України, посиленням явищ «відносної депривації», розвиток належно організованих і незалежних політичних партій та громадських організацій стане, на наш погляд, вкрай необхідним суспільно-політичним завданням. Важливу роль у згаданій інституціоналізації та у врегулюванні політичного конфлікту відіграє інститут «паблік рилейшнз», що став популярним особливо у великих містах України, вже у 1990-х рр., і з того часу він поступово набуває, окрім рекламної, інших функцій політичного менеджменту та маркетингу. Однак існує потреба більшого суспільного контролю за згаданим інститутом зв'язків із громадськістю через наявність уявлень населення про невідповідність загальноприйнятим моральним нормам його діяльності. Особливо це стосується так званого «чорного піару» [19, с.7].

Необхідними є такі прямі чи опосередковані способи щодо запобігання та розв'язання політичних криз, пов'язаних з виборчою системою і діяльністю недержавних політичних організацій, як: 1) запровадження на законодавчому рівні кодексу честі суб'єкта виборчого процесу, що, на нашу думку, обмежить використання малоприсаєданих для суспільних умов країни, таких, що надмірно дискредитують будь яку політичну силу, політичних технологій; 2) введення на такому ж рівні кодексу честі засобів масової

інформації; 3) застосування у виборчій кампанії до органів місцевого самоврядування мажоритарної системи, оскільки виборці в такому випадку зорієнтовані на розв'язання прагматичних, а не ідеологічних питань; 4) проведення виборів до Верховної Ради за змішаною системою, що послабить вплив політичних лідерів на виборчий процес з одного боку, а з другого - виборчий блок або політична партія матиме гарантовано просувати у парламент своїх членів, які з різних причин не можуть балотуватися в одномандатних округах, однак в той же час є потрібними цій політичній силі як професіонали [129, с.261].

Можна також застосувати мажоритарну систему голосування у два тури задля забезпечення представництва населення та ефективного державного управління. Окрім того, потрібно включити за прикладом Конституції V Французької республіки норми, що регулюють виборчий процес, в окремий розділ вітчизняного Основного закону [9, с.31]. Значну роль у запобіганні політичним кризам в Угорщині відграють особливості виборчої системи. Через відчутну жорсткість умов першого туру голосування в одномандатному окрузі, мандати отримує небагато з тих осіб, які балотуються таким чином, будучи в той же час членами політичних партій. Тому політичні партії змушені відкликати кандидатів, яких вони висунули у цьому окрузі на користь більш прохідних представників інших політичних сил [253, с.46]. У зв'язку з цим, на наш погляд, прийняття двохтурної мажоритарної системи голосування також може сприяти подоланню явищ урядової нестабільності. У вітчизняній політології існують погляди щодо запровадження регіональних списків виборців в умовах пропорційної виборчої системи закритих списків поряд із загальнонаціональними. Важливим механізмом підтримання політичної стабільності у відносинах між органами державної влади в Республіці Польща є політична традиція формування уряду саме партією, яка набрала на парламентських виборах найбільшу кількість голосів і фактична неможливість перебування її, з огляду на такі установки, в опозиції. В той же час, перебування найбільшої парламентської партії в опозиції є частим явищем в сучасній Україні [128, с.111]. В угорському конституційному законодавстві приділяють увагу якнайбільшому відстороненню партій від впливу на діяльність органів державної влади [25, с.41].

У вітчизняному Законі про політичні партії 2001 р. є вже вказаний засіб політичної відповідальності останніх, який відображається у попередженні про запобігання незаконній діяльності партій та передбаченні відповідальності за порушення політичними силами законодавства, що стосуються діяльності останніх [182, с.140]. Однак існує необхідність запровадити засоби з недопущення висловлювань, спрямованих проти державності, представниками політичних партій [162, с.141]. Досить важливим, на наш погляд, засобом запобігання політичним кризам, викликаним політико-партійним чинником є створення поряд з політичними об'єднаннями-учасниками конфлікту в Україні починаючи від 2004 р., розвинутої та впливової «третьої сили», за зразком сучасних словацьких лівоцентристів [306, с.14]. Згідно з думкою українського науковця О.Швиркова, в умовах існування партій, які поєднані з фінансово-політичними групами, слід змінити свідомість населення, щоб воно нормально сприймало майже не приховані ідеологічними положеннями «бізнес-плани» цих угруповань. Оскільки не всі бажання партій, утворених фінансово-промисловими групами, є шкідливі для суспільства, то «найкраща бізнес-ідея» може стати національною ідеєю [258, с.60]. Дослідник зазначав, що небезпекою є тільки приватизація або руйнування держави, однак цього не може відбутися, тому що політичні партії цього типу користуються старими політичними й соціологічними теоріями. Слід, на нашу думку, правильно застосовувати індекс пропорційності, точніше поділяти втрачені голоси виборців, а саме – на користь ідеологічно та програмно ближчих до поглядів цих виборців політичних сил-переможців виборчої кампанії.

Згідно з думкою українського політолога І.Кресіної, слід проводити такі заходи щодо реформи місцевого самоврядування, щоб посилити стійкість політичної системи, як: 1) введення інституту керівників місцевих органів влади, яких має обирати на цю посаду все здатне голосувати населення і у всіх населених пунктах, а не лише в містах; 2) розширення бюджетних повноважень згаданих органів [118, с.44]. Оскільки саме клани, через вплив на органи влади чи громадські організації захищають інтереси певних соціальних груп, то досить обґрунтованим є погляд экс-президента Л.Кравчука, який вважає, що слід чітко регламентувати відносини законодавчої влади з керівниками бізнесових структур [181, с.371]. Легалізація діяльності іноземних

лобістів, зокрема тих, що мають зв'язок з російською корпорацією «Газпром», зменшить їхній надмірний вплив на ухвалення важливих політичних рішень [225, с.742]. Збільшення впливу профспілок, які навіть можуть виконувати функції політичних партій, на вітчизняну політику є необхідним для розвитку політичної системи України загалом, оскільки, це посилить зв'язок згаданої системи з її середовищем. У зв'язку з цим слід забезпечити постійне представництво інтересів організацій найманих робітників, налагодження взаємодій останніх з органами влади або вироблення чіткої опозиційної платформи та системи дій, встановлення постійних зв'язків з груповою базою політичної мобілізації [236, с.685]. Задля зменшення деструктивного впливу етнополітичного фактора на функціонування політичної системи потрібно ухвалити спеціальні нормативно-правові акти щодо регламентації діяльності проросійських організацій [159, с.46].

Отже, на наш погляд, вплив політико-партійного чинника на політичну кризу в сучасній українській державі проявлявся через сприяння наявної партійної системи урядовій нестабільності, спричинення тривалої ситуації «політичного пату», як стадії політичного конфлікту в середовищі законодавчого органу, діяльність антисистемних політичних сил, які могли використовувати зростання протестного потенціалу населення для зміни чинного політичного режиму, а також через перешкоджання політичній участі населення, що спричиняло кризовий стан останньої, розширювало кризу легітимності з можливістю зростання небезпечного для держави протестного потенціалу. Подібний вплив мала також діяльність багатьох неурядових організацій. З іншого боку, низька участь населення у політичних та громадських організаціях, як це було і в центральноєвропейських посткомуністичних державах, тривалий час була передумовою запобігання появі деструктивних щодо політичної системи наслідків згаданих криз. Мажоритарна та змішана електоральні системи ставали основними способами, що перешкождали загостренню кризових явищ у політиці, спричинених неурядовими організаціями.

4.3. Реформування політичної свідомості та культури населення як засіб врегулювання кризових явищ у вітчизняній політиці

У перших роках після здобуття незалежності велика частина населення України звинувачувала в соціально-економічних труднощах партійну номенклатуру, а мешканці південного та східного регіонів країни були політично пасивні [157, с.351]. Тільки після дуже значного підвищення цін у оптовій та роздрібній торгівлі товарами в 1993 р. почали складатися передумови для повернення до влади прихильників комуністичної ідеології. В Україні були відсутні широкомасштабні конфлікти у 1990-х рр. через вплив таких чинників, як: 1) високий рівень освіченості, професійної кваліфікації громадян, рівень їхньої культури загалом [180, с.166]; 2) вищий рівень законослухняності порівняно з іншими громадянами колишнього Радянського Союзу; 3) сприятливе географічне становище, що давало змогу населенню отримувати додаткові заробітки в таких країнах, як Польща, Туреччина та інших [180, с.165].

Існували також такі стадії звикання населення до погіршення умов свого життя на початку 1990-х рр., кожна з яких містила чинники, що перешкоджали загостренню політичних конфліктів. І це: 1) небажання населення на початкових етапах посткомуністичної трансформації повернення до влади тих політичних сил, які так чи так були пов'язані з політичним режимом, що передував цьому процесові; 2) адаптація більшості представників найорганізованішої частини населення до нових правил гри при одночасній відсутності згуртованості і чіткого усвідомлення своїх інтересів в осіб, не задоволених новим політичним режимом; 3) сприйняття політичними силами і громадянами цих правил навіть у часи відновлення прихильності до режиму, який існував ще до появи згаданої трансформації [196, с.64-65]. Слід зауважити, що, хоч наявна у 1990-ті рр. політична система Росії і втратила посилену підтримку населення, представники останнього все ж таки уявляли такою, що має здатність змінюватися, тоді як попередня політична система Радянського Союзу в масовій політичній свідомості залишилася позбавленою будь-яких шансів на прогресивні зміни [217, с.16]. Подібна ситуація існувала і в Україні. Основою політичної

стабільності згаданої еліти в сучасній Російській Федерації, як і в Україні, є «проміжна» група населення Росії, для якої характерним є поєднання рис як бідного так і середнього суспільних класів, і вона становить 70% від його чисельності [55, с.30].

З одного боку, домінування ірраціональності та зацікавленість саме у матеріальних благах могли стати, на нашу думку, причиною різкого падіння легітимності влади незалежної України у першій половині 1990-х років. Цьому колективістичні установки населення могли сприяти. Однак, з другого боку, наявність індивідуалістських та егоїстичних інтересів ставала своєрідною противагою появи згаданих конфліктів. Можна припустити, що у період соціально-економічної та політичної трансформації в Україні 1990-х рр., як і у випадку тотального процесу в Чеській республіці, ставлення до політико-економічних змін поступово почало визначатися у представників мас населення та політичної еліти не ідеологічними установками, а прагматичними міркуваннями, що виходили з реального соціального становища індивідів. Така ситуація своєрідно заміщала піднесення протестного потенціалу. Окрім того, відбулося відчуження індивідуальних потреб від загальносуспільних [235, с.46]. Такий фактор теж запобігав зростанню протестних настроїв серед населення, хоч збільшував подальшу кризу легітимності, участі та проникнення. Згідно з різними опитуваннями 1995 р., 29,3% громадян України зовсім не цікавилися політикою, а 59,9% цікавилися мало. Тільки 10% були дуже зацікавлені в політиці. Інше соціологічне опитування, проведене в 1996 р., засвідчило, що 47% населення надали перевагу збереженню порядку та згоди у країні за будь-яку ціну. Тільки 31% заявив про те, що готовий протестувати проти умов існування, що погіршувалися [335, с.85]. Слід зауважити, що поряд з бажанням повернути багато практик колишнього радянського періоду в 1990-ті рр. все ж існувала неприхильність населення щодо комуністичних цінностей у прямому вигляді [171, с.339]. Також слід зазначити, що, незважаючи на економічну кризу, населення прихильно ставилося до представників організованої злочинності, як таких що змогли побороти власну фінансову скруту [79, с.178].

Дж.Яворські зазначав, що окрім ефективної етнічної політики держави, за сприяння президента Л.Кучми утворенню ефективного щодо реалізації ринкового інтелектуального об'єднання технократів у складі В.Ющенка, М.Пинзеника, М.Гальчинського та

інших управлінців одним із чинників відсутності гострої політичної нестабільності була наявність історичної пам'яті про надзвичайно тяжкі наслідки подій першої половини ХХ ст. [379, с.16]. Населення на думку політолога, побоювалися не майнової нерівності, а наголошуваної політиками можливості порушення суспільної стабільності, зумовленої цією нерівністю. Певною мірою запобігала появі політичної нестабільності державна економічна політика, що була орієнтована на різні швидкі прибутки для політичної еліти та повільні ринкові реформи, які, у той же час не викликали швидкого короточасного зубожіння населення, державна економічна політика [30, с.335-336]. Французький вчений П'єр Бараль зазначав, що режим ІІІ республіки у Франції здобув політичну підтримку селян як найбільшої суспільної групи через незвичайність змін у політичній сфері та наявність політичних інтриг [439, с.274]. Такі економічні засоби легітимації, як початкові форми соціальної допомоги, разом з розширенням змісту права приватної власності та свободи економічної діяльності, інтенсивна, часто керована державою індустріалізація, які у свою чергу вели до збільшення масового виробництва, з'явилися тільки у 1880-х рр. На нашу думку, подібна ситуація була характерна для України 1990-х рр., і незвичні ситуації політичної боротьби могли тривалий час відволікати громадян від приділення уваги погіршеним соціально-економічним умовам їхнього становища. Слід звернути увагу на думку угорського дослідника А.Кьорьосені, який у результаті дослідження відсутності значних акцій протесту у своїй країні в роки посткомуністичної трансформації дійшов висновку, що зв'язок між зменшенням заробітної плати, безробіттям і зростанням можливості активних протестних дій не завжди існує в соціальній дійсності, як це часто стверджувалося у західних політологічних наукових колах [382, с.24]. Це явище також пояснює подібний низький рівень політичного протесту в Україні 1990-х рр. Цей науковець ще відзначав значну роль у цьому процесі елементів підданської політичної культури, які у всіх країнах Європи існують у доволі сильному зв'язку з елементами культури активістської і вказують саме на готовність суспільства очікувати того чи того результату діяльності державних органів, а не намагатися здобути останній своїми зусиллями. Подібну роль відігравала тут наявність виразних ознак патріархальної політичної культури, які в свою чергу були помітними у радянський період.

Тільки 1,9 % громадян, згідно з опитуваннями Центру Разумкова на початку 2000 р., хвилювали питання з приводу вступу до НАТО, і стільки ж були схвильовані питанням відновлення Радянського Союзу [22, с.11]. Така ситуація, на наш погляд, була черговою передумовою неможливості для антисистемних лівих партій змінити політичний режим. Деякі особливості ставлення населення до політики у 90-х рр. ХХ - на початку ХХІ ст. зокрема, якісні характеристики наявного рівня протестного потенціалу допомагають здійснити аналіз політичної свідомості тогочасної молоді. Вітчизняний науковець Н.Галактіонова відзначала особливу політичну пасивність цієї вікової групи українського суспільства на початку 2000-х рр., що було, на думку дослідниці, спричинено двома явищами: 1) страхом вийти за межі свого внутрішнього світу, який був у свою чергу зумовлений часто наголошуваною у засобах масової інформації загрозою безробіття та інших соціальних труднощів; 2) ставленням до інституцій політичної сфери, зокрема, держави, як до майже «віртуальних» - таких, що існують у реальності, але не виконують належних їм функцій [48, с.75-76].

У період після політичної кризи 2004 р. діяли інші чинники котрі зменшували деструктивні наслідки кризових процесів у політиці. Український соціолог М.Шульга вважав, що тривалість впливу наслідків світової фінансової кризи 2008 р. на українську економіку та стану відносної депривації великих мас людей, який полягає в їхньому усвідомленні наявності нечисленної групи дуже багатих громадян, може призвести до можливості загострення соціальних конфліктів, а отже і до появи загальносистемної політичної кризи. Таке можливе тому, що, на відміну від 1990-х рр., уже не всі суспільні групи так чи інакше мають гострі проблеми щодо матеріального забезпечення та можливостей збагачення. Це у свою чергу призводить до відчуття незадоволеності кращим соціально-економічним становищем інших громадян. Однак цей науковець зазначав, що в ментальності більшості українців вже міцно утвердився такий психологічний комплекс, як «депривація – звикання – виживання», який виступає механізмом зменшення можливості появи вказаних вище гострих конфліктів [264, с.17].

Звичка щодо надмірного придбання товарів та послуг міцно не усталилася в ментальності українців у період економічного зростання та відносної стабільності в однойменній сфері у 2003-

2007 рр. Це мало своїм наслідком звичне повернення під час першого етапу економічної кризи у 2008 р. до тих, що існували в 1990-х рр. установок щодо придбання якнайменшої кількості матеріальних благ, хоч існували проблеми з поверненням кредитів у 17,6% населення [87, с.35]. У 2004-2009 рр. порівняно з такими ж показниками 2002 р., зменшилися звернення громадян не тільки до структур державної влади, правоохоронних органів, але й навіть до представників комунальних служб та керівника організації чи підприємства, де працював той чи той громадянин [192, с.67]. Такі явища, на наш погляд, пояснювали одну з причин відсутності суспільної депривації, кризи очікувань, яка могла виникнути через брак суттєвих змін у соціально-економічному житті країни після приходу до влади, у результаті масових акцій протесту 2004 р. нового угруповання панівної еліти. 50% населення вважали під час політичної кризи вересня-жовтня 2008 р. необхідним збереження політичної стабільності, а 44,5% були прихильниками радикальних змін, зокрема – політичного керівництва. Тоді ж 42,3 % респондентів оцінювали стан політичної ситуації під час цієї кризи як «гостро конфліктний» [297, с.5]. Стабільність правління «помаранчевої» та попередніх панівних еліт забезпечували такі чинники недорозвинутої політичної культури більшої частини мас та еліти, як: 1) вимогання від держави неможливих результатів – високої зарплати, безплатної охорони здоров'я тощо; 2) незасвоєння і слабе знання про індивідуалістичні цінності Заходу; 3) звинувачення держави в соціально-економічних труднощах за одночасної відсутності приділення уваги щодо залежності цих труднощів від інших чинників, як, наприклад напівкримінальних чи мафіозних груп, експлуатації праці тощо [158, с.449]. З іншого боку, остання особливість сприяла послабленню можливості утримання влади і легітимності панівної еліти у 2004-2009 рр.

Важливим, на наш погляд, складником вивчення взаємовпливу політичної свідомості населення і політичної кризи є дослідження суспільних передумов обмеження впливу соціокультурного і регіонального поділу громадян України на кризовий процес у вітчизняній політиці. Зокрема, етнічна ідентичність населення східних регіонів України все ж має певні риси нестійкості, виражені в тому, що представники цього регіону позбавлені характерного для мешканців західних областей бажання зберегти цю ідентичність в умовах проживання у західно- чи

східноєвропейських країнах, працюючи при цьому навіть не на досить престижній роботі. Отже, вказана регіональна ідентичність є досить політизована та міцна в умовах самої України через спільність проживання її носіїв і має виражений ідеологічний, а не культурний характер [141, с.98]. Тому, на наш погляд, ця самоідентифікація є відносно слабка в тих частинах країни, де її найвиразніше підкреслюють і наголошують на ній певні політичні сили та засоби масової інформації. Розходження представників різних регіонів у поглядах щодо однієї проблеми в той же час відсутні щодо іншої [173, с.66]. Намагання регіональних еліт пропагандистськими способами закріпити і посилити регіональну ідентичність багато в чому безуспішні через інші політичні поділи населення того чи іншого регіону [63, с.144]. Відсутності гострого конфлікту між населенням регіонів сприяє і те, що економічні інтереси та соціокультурні відмінності громадян стали незалежними за період існування сучасної Української держави [121, с.118]. Населення як Західної України, так і Донбасу виявляє так чи так виражені патерналістські установки щодо ролі державного апарату і майже не виявляє назовні виразну прихильність до сепаратистських настроїв [228, с.187]. Згідно з думкою українського дослідника Е.Клюєнка, важливе значення для забезпечення основної політики панівної еліти належить особливостям громадської думки населення Центральної України, яка поєднує суперечливі політичні погляди мешканців східного і західного регіонів країни [101, с.50]. На нашу думку, саме цей чинник стає передумовою послаблення деструктивного впливу на вітчизняну політику значних міжрегіональних розбіжностей.

З описаних О.Висоцьким легітимаційних технологій представників державного апарату незалежної України, які забезпечували відносну стійкість її становища щодо деструктивної дії протестного потенціалу та інших особливостей політичної культури мас, слід вказати на такі, як: 1) застосована під час проведення референдуму 1 грудня 1991 р. технологія ідеологізації, яка полягала в ототожненні всіх наявних негативних явищ у соціально-економічному та етнополітичному житті України з наслідками діяльності попереднього радянського режиму, а можливих майбутніх успіхів - з існуванням незалежної держави, демократією та капіталістичною економікою; 2) ухвалення юридичних норм у Декларації прав національностей 16 листопада

1991 р., а пізніше і в Законі про національні меншини України 15 травня 1992 р., щодо переслідування державою актів дискримінації на мовному, етнічному, релігійному ґрунті [39, с.241]. Іншою легітимаційною технологією що впливала саме на політичну свідомість населення, згідно з думкою згаданого вченого, був поміркований популізм Президента Л.Кучми, котрий полягав в обіцянці провести необхідні реформи в інтересах більшості суспільства, оперативно реагувати на запити населення щодо розв'язання поточних проблем [39, с.256]. В.Янукович застосовував у процесі виборчої президентської кампанії 2010 р., згідно з думкою О.Висоцького, спершу спрямовану проти чинної державної влади, а потім і легітимаційну технологію, пов'язану з висвітленням негативних результатів діяльності попередньої панівної еліти, а сьогодні він має можливість застосувати технологію «недопущення прийнятної альтернативи», що передбачає на цей раз демонстрування ультраправих, наприклад, Всеукраїнського об'єднання «Свобода» як більшого «зла» [39, с.259]. Вчений зазначав, що успіх цієї технології залежатиме від позитивних наслідків проголошених теперішніми панівними колами структурних реформ.

Згідно з думкою Л.Харченко, часте використання панівною елітою після президентських виборів 2010 р. певних ідеологічних положень задля легітимації або відвернення уваги населення від інших труднощів суспільного життя може мати успіх, оскільки, наприклад, в Індії у 30-40-х рр. ХХ ст. боротьба з колоніальним гнобленням була заміником класових суперечностей. Подібну роль відіграють міжконфесійні конфлікти в Лівані. Однак високий рівень легітимації, яку одержала нова панівна еліта після згаданих виборів, засновувався саме на факторі зміни системи цінностей і не відрізнявся від такого ж рівня 2005 р., згідно з відповідними опитуваннями Українського Центру економічних та політичних досліджень, а отже має тенденцію до спаду в майбутньому [246, с.84-85]. На нашу думку, давно практикована у світі технологія повторення ідеологічних та програмних засад, повторне наголошення на проблемах реалізації завдань ще не досить поширені в агітаційній діяльності вітчизняних політиків. Найповторюванішими були такі короткі за словесним обсягом теми: 1) голосування за дрібні партії на виборах як причина приходу непопулярної для частини населення політичної сили. Ця

технологія була пов'язана з такими, що чергувалися з періодами коли виборці відповідно демонстрували дуже сильну диференціацію, як, наприклад, під час виборчих кампаній 1998, 2006 рр. так і викликану досвідом і цими технологіями електоральну консолідацію у 2002 та 2007 рр.; 2) нездатність комуністів відвернути економічну кризу в 1980- х рр. як передумову того, що їх обіцянки соціального захисту населення не будуть реалізовані; 3) наголошення на відсутності ущемлення російськомовних громадян, зокрема через вказування на кількість російськомовних шкіл, засобів масової інформації тощо. Доволі часто застосовують технології повторення представники Партії Регіонів щодо міжрегіональних відмінностей, з чого випливає необхідність проведення такої ж різної щодо регіонів політики у трактуванні історичного минулого.

Політичної еліта повинна відігравати особливу роль у творенні такої політичної культури, яка б сприяла стабільності політичного режиму [140, с.135]. Необхідними є розробка та закріплення ефективних демократичних засобів загальнонаціонального громадянського обговорення основних питань культурного, соціально-економічного та політичного розвитку країни як механізму врегулювання політичних криз [306, с.13]. Згідно з думкою Л.Харченко одними з кроків досягнення політичного консенсусу у країні є такі: 1) всебічний аналіз спектра соціальних інтересів суспільства; 2) оцінка рівнів тотожності й розбіжності пріоритетних цінностей всередині суспільства і засновані на ній дії інститутів державної влади та неурядових організацій; 4) застосування положень динамічної моделі переходу до демократії і забезпечення процедурного консенсусу західного вченого Д.Растру. Згідно з цією моделлю слід неухильно дотримуватися як політикам так і пересічним громадянами правових і загальнополітичних норм у процесі діяльності щодо задоволення своїх інтересів, зокрема і за умови політичного конфлікту. Положення концепції Д.Растру вказують на те, що перехід до процедурного консенсусу проходить кілька етапів: 1) підготовчий; 2) прийняття рішень; 3) звикання. Ці періоди займають тривалий час як щодо початку формування виразних результатів проходження тієї чи тієї стадії, так і щодо їх закріплення в політичній свідомості [246, с.87]. Л.Харченко зазначала, що засоби масової інформації повинні виконувати

функцію поширення ідеологічних основ соціальної і політичної інтеграції суспільства. Закріплення норм підтримання суспільного консенсусу в масовій політичній свідомості призведе до того, що ті суспільні групи, які не будуть задоволені своїм становищем, навряд чи виявлятимуть це невдоволення в такому вигляді, який би виходив за межі цих правил [53, с.21-22].

Застосовування такої технології забезпечення тривалості влади, як звернення до народу з одночасним надмірним «вихвалюванням» останнього має виражений недемократичний і необ'єктивний характер, оскільки маси населення далеко не завжди сприяють позитивним змінам у політичній та іншій сферах суспільного життя України [238, с.25]. За В.Васютинським, українській політичній еліті потрібно використовувати обмежений популізм та національну ідею, яку у свою чергу слід подавати поліетнічному населенню у вигляді «єдності у різноманітті» як маніпулятивні технології для забезпечення своєї легітимності. Популізм при цьому не має бути пов'язаний з проголошенням передвиборчих та інших обіцянок, неможливість виконати які досить швидко виявиться на практиці. Тому у виробленні політичних технологій слід звертати основну увагу на наявність здатних до виконання завдань. Окрім того, слід дотримуватися таких правил управлінського й передвиборчого політичного маркетингу, як формулювання текстів, спрямованих до громадськості на основі їх відносної зрозумілості пересічним громадянам, але з одночасною наявністю неординарного бачення проблеми та частим вживанням зрозумілих саме для суспільної еліти термінів [33, с.61]. Іншим питанням, є на наш погляд, наголошення у відповідних текстах на механізмах виконання політичних рішень. Подекуди, знання про ці механізми в опонентів позбавляє переваг у здійсненні урядової політики тим чи тим угрупованням, заздалегідь підготовляє опір контреліти новому політичному курсові, на чому наголошує вітчизняна політологія. З іншого боку, відсутність механізмів реалізації передвиборчих обіцянок в однойменних текстах підтримує скептичне ставлення до цих обіцянок у виборців, заставляє надалі використовувати винятково персоналістський чинник легітимації, який є нестійким засобом останньої, або різні скандали задля дискредитації панівної еліти, які у свою чергу супроводжуються можливістю зростання політичної нестабільності. На наш погляд, слід поділити механізми

на такі, які є більш прийнятні для широкого ознайомлення у виборчих програмах, містячи в собі загальніші поняття, і ті засоби втілення політичного курсу, котрі конкретніші і стосуються так чи інакше таємної стратегії і тактики керівних структур політичного угруповання.

Загальними методами збереження етнополітичної стабільності та поліпшення взаємовідносин між регіонами країни є просвітницька робота в цій галузі, піднесення престижу української мови, пропаганда її унікальних і цінних властивостей, що у свою чергу спонукатиме до її глибшого засвоєння групами населення, що нею не володіють [11, с.32-36]. Слід застосовувати подібну до практикованої у посткомуністичній Словаччині технологію, яка наголошуватиме на такій підставі щодо утримання державного статусу української мови в умовах поліетнічного суспільства, як на тому, що остання є виразником національного суверенітету [317, с.310]. Подолання надмірного впливу регіональної ідентичності полягає в переведенні міжрегіональних відмінностей у конструктивне русло [141, с.99]. Погоджуючись з припущенням, що часте наголошування вітчизняними політиками на наявності міжрегіональних відмінностей перешкоджає не тільки національній інтеграції, зокрема відносинам між західними і східними регіонами України, сприяє надмірному домінуванню етнорегіонального, зокрема етноісторичного чинника над соціально-економічним та політико-ідеологічним, слід, на наш погляд, зауважити, що досить важливою технологією досягнення порозуміння між цими регіональними елітами може стати, наприклад, наголошення на історичних даних щодо сильного відчуття галицькими русинами своєї окремоті, поєданого з певним уявленням про близькість до східних слов'ян, особливо до населення Наддніпрянської України [395, с.105]. На наш погляд, особливості воєнного та післявоєнного історичного розвитку Західної України не можна ні в якому разі розглядати в контексті розвитку інших частин країни із застосуванням радянських історичних підходів, як це вкрай помилково роблять певні політичні сили. Ще більше таке твердження стосується Галичини, Буковини і Закарпаття, чие історичне минуле відмінне навіть від минулого Західної Волині та західних областей сучасної білоруської держави. Подібного специфічного ставлення слід вимагати, і від націоналістичних та

націонал-демократичних сил щодо особливостей розвитку Центральної та Південно-Східної України.

Загалом держава як інститут в Україні розвинута більше, ніж у Грузії, однак нація розвинена менше [403, с.24]. Найкращий розвиток державного будівництва, технологій державного управління і взагалі політичних технологій дозволяв утримувати державні території, де було відчутний вплив, відмінної від тієї, котра наявна в титульній нації, національної ідентичності. Однак на тих територіях, котрі перебувають під контролем грузинського уряду, за наявності понад 80% населення, котре належить до титульної грузинської нації, панівний клас країни і чинний політичний режим, на наш погляд, набагато стійкіші до політичних криз. Ця відмінність вказує на згадану вище необхідність пріоритетного розвитку технологій державного, а не національного будівництва як засобу недопущення появи криз державності та політичного режиму. Державне будівництво має, на наш погляд, бути основним чинником посилення формування політичної нації. Подібні технології було застосовано в Молдові, де більша у порівнянні з Україною частка громадян, що не належать до титульної нації, демонструє почуття гордості за наявності у них громадянства саме цієї країни. [414, с.3-4]. З одного боку, уряд цієї країни, сформований з членів місцевої Компартії, під час його перебування при владі у 2001-2009 рр. зробив наголос на європейській зовнішньополітичній орієнтації та зменшенні економічних проблем, а з другого – відмовився від проголошення російської мови другою державною через побоювання масових протестів орієнтованої на державно-політичну інтеграцію з Румунією політичної еліти. Такими кроками було одержано підтримку молдавського варіанта етнонаціональної та державної ідентичності, незважаючи на відсутність посиленої інтеграції місцевих українців і росіян у молдовську етнічну націю. Такі результати показали зв'язок політики ідентичності з іншими складниками політико-ідеологічної сфери [414, с. 4,9-11]. З іншого боку, представникам української культурної та політичної еліти слід проводити обґрунтовану і базовану на принципі історизму критику окремих сторін діяльності політичних сил, які діяли у вказані вище історичні періоди на території всіх згаданих регіонів, щоб не допустити згадані тяжкі військові і політичні помилки в майбутньому, відродження і некритичне сприйняття впливу певних

цінностей застарілих ідеологій. Також необхідно шукати спільні як етнокультурні, так і соціально-політичні та економічні загальнонаціональні цінності, зокрема такі, що базуються на принципах ліберальної-демократії, пристосовані до сучасних умов політичного життя в Україні.

Отже, наявний рівень політичної свідомості населення України не сприяв удосконаленню такої форми державного правління, яка перешкоджала б появі локальних політичних криз. Можливості політико-психологічних факторів спричинення криз політичного режиму і територіально-адміністративного устрою були обмежені значним рівнем політичної пасивності громадян. Такі технології державної влади, як створення уявлення про пов'язаність наявних соціально-економічних проблем з діяльністю попередньої панівної еліти, демонстрування неприпустимої альтернативи вибору, виявилися досить ефективними для недопущення кризових процесів у політиці. Регіональний розкол переважно був результатом використання технологій задля утримання політичною елітою влади, однак він пов'язаний з іншими чинниками і впливає на посилення і навіть появу політичних криз. Це явище потребує таких технологій щодо його усунення, які б базувалися на підкресленні конкретно-історичних закономірностей розвитку регіонів, з одного боку та наголошенні на спільних цінностях і інтересах, з другого.

Висновки до розділу 4

Основні технології, котрі панівна еліта України застосовувала щоб подолати політичні кризи на рівні державного апарату, полягали в запобіганні представників однієї з гілок державної влади та вищих державних посадовців збільшенню повноважень іншої гілки останньої за одночасного намагання значно посилити свій власний політичний вплив. Ці завдання вони реалізували за допомогою трактування на власну користь норм Конституції та законів, створення різними державними органами додаткових нормативно-правових актів, неформальних засобів впливу на інші гілки згаданої вище влади. Значну роль у подоланні кризогенних наслідків урядової нестабільності відігравала портфельна та політична міністерська спадкоємність.

Однак, ці методи мають переважно авторитарно-маніпулятивний характер. Слід, отже, застосовувати механізми консоціативної демократії, знаходити баланс між згаданими повноваженням, поєднувати принципи якнайширшої автономії кожної з владних структур з базовими правилами, котрі уможливають співпрацю цих елементів політичної системи. Згадані правила необхідні задля подолання невідповідності загальнополітичних та юридичних засад функціонування окремих державних органів і гілок влади та державного апарату загалом, оскільки усувають досить застаріле бачення системи стримувань та противаг як незалежності вказаних вище гілок, заміняючи його розумінням автономності і взаємозалежності. Необхідним є також і належне застосування юридичних і загальнополітичних механізмів функціонування класичної напівпрезидентської форми правління в узгодженості з вітчизняними політичними умовами. Усунення деяких надмірних функцій держави в галузі регулювання економіки та суспільних відносин, як і невідповідностей між конституційними приписами щодо рівного права займати посади державних службовців для всіх громадян з приписуванням цього права певним державним установам, чіткий розподіл установчої влади між громадянами, президентом і парламентом можуть стати засобом усунення суперечностей між правовими та загальнополітичними основами функціонування державної влади як цілісності, з одного боку, й іншими юридичними нормами та фактичними суспільними відносинами з другого.

У політичній історії сучасної України застосовувалися різні види технологій щодо запобігання і врегулювання кризового процесу зумовленого чи посиленого діяльністю політичних, зокрема антисистемних партій. Серед них можна назвати відомі технології «недопущення прийнятної альтернативи», котра полягала у висуненні в ролі опонента наявному президентові представника надмірної радикальної політичної сили задля забезпечення поразки інших представників опозиції, «клонування» партій, заборона утворення політичних партій на регіональному рівні. На рівні органів місцевого самоврядування громадських організацій та ЗМІ застосовувалися відповідно державний контроль засобами системи місцевих державних адміністрацій і шляхом скасування актів керівних органів адміністративно-територіальних складників країни, змагальний корпоративізм, що полягав у підтримці найсильніших, тих що конкурували, нових і старих, бізнесових груп, створення законодавства й державних інституцій у сфері мас-медіа. Однак слід втілювати в життя справді демократичні технології юридичного і ресурсного забезпечення розширених прав органів місцевого самоврядування та різних норм, які б забезпечували функціонування наголошеної у вітчизняній політології системи «Суспільні групи-громадські організації-політичні партії-державний апарат. На рівні політичної та етнополітичної свідомості необхідним є подальше вдосконалення етнополітичного законодавства та принципу пріоритету державобудівництва на протигагу етнонаціобудівництва.

ВИСНОВКИ

Відповідно до сформульованої мети та завдань дослідження одержано такі результати:

1. Визначено головні етапи еволюції теоретичних підходів щодо концептуалізації явища політичної кризи та її наслідків для функціонування політичної системи. Зокрема, виявлено, що в політичній думці Античності політичну кризу вважали процесом занепаду державно-політичного режиму та суспільно-політичного ладу загалом, елементом історичного циклу. Розуміння політичної кризи як складника прямолінійного історичного процесу було помітне у часи Середньовіччя. В епоху Відродження та Нового часу відроджується циклічний підхід щодо розуміння сутності політичної кризи. Як передумову суспільної революції кризовий процес у політиці трактують представники марксистської та немарксистської соціальної філософії. У ХХ ст. це явище розуміють переважно як нездатність панівної еліти подолати загрозливі для її панування явища політичної нестабільності та раптову небезпечну ситуацію в політиці. На базі аналізу сучасного стану розвитку західних і вітчизняних концепцій установлено відсутність у науковому середовищі комплексного дослідження політичної кризи, зокрема, визначення особливостей кризових ситуацій у функціонуванні політичної системи України та на цій основі вироблення ефективних технологій стосовно їхнього запобігання та врегулювання. Окрім цього, доведено, що загальним положенням розглянутих теорій західних науковців є те, що вони стосуються суспільств з високим ступенем стабільності та стійкою системою цінностей громадян. У теоретичних підходах науковців з пострадянського простору, у тому числі й України, ураховано той факт, що в тих суспільствах, які перебувають у стані трансформації, досить частими є різноманітні кризові ситуації. Це змушує громадян переглядати сформовані в них норми та цінності. Виходячи із цього, констатовано необхідність застосування такого теоретико-методологічного підходу до дослідження суспільно-політичних криз у сучасній Україні, який би давав змогу охопити широкий комплекс кризогенних факторів, серед інших, високий рівень нестабільності перехідних суспільств.

2. Обґрунтовано тезу про те, що політичну кризу загалом та особливості перебігу й урегулювання кризових процесів в Україні

зокрема потрібно досліджувати на підставі застосування такої системи теоретико-методологічних засад, яка включає в себе комплекс підходів: історичний, соціологічний, конфліктологічний і синергетичний. Перший з них вказує на наявність притаманних саме певній країні та цьому періодові особливостей розвитку кризового процесу в політиці. Також, згідно з цим методом дослідження, важливе місце належить виявленню соціально-політичних чинників, котрі перешкоджають посиленню політичної кризи. Соціологічний підхід пов'язано з дослідженням впливу на кризові процеси в українській політиці інших сфер суспільного життя, тоді як конфліктологічний полягає у виявленні причинно-наслідкових зв'язків між політичною кризою й однойменним конфліктом. Особливістю синергетичного підходу є виявлення малопомітних і випадкових чинників загострення кризового процесу в політиці. Базове місце в цьому комплексі посідає системний структурний функціоналізм, оскільки цей підхід дозволяє дослідити специфіку взаємодії між різними гілками влади, розкрити ознаки функціонування політичних партій та громадських організацій, визначити роль міжетнічних відносин й етнокультурних особливостей України у виникненні, посиленні та врегулюванні політичних конфліктів, які викликають кризові ситуації у вітчизняній політиці. Політичну кризу визначено як нездатність органів державної влади оперативно й ефективно реагувати на запити суспільства, розв'язувати ті, що існують, та запобігати появі нових політичних конфліктів, що призводить до стану напруги між політичною системою та її навколишнім середовищем і, як наслідок, зумовлює політичну нестабільність, приводячи в дію механізм делегітимізації й занепаду політичного режиму. Класифіковано дві категорії чинників, які зумовлюють виникнення політичних криз: безпосередні (відносна невідповідність державно-політичного утворення до реагування на незвичні ситуації, надмірна впевненість його представників у відсутності слабких сторін функціонування чи структури інституції, стійкості впливу чинних цінностей та принципів функціонування політичного режиму або, навпаки, небажання усунути вже відомі з цих недосконалостей) і опосередковані (протистояння між гілками державної влади, спричинене проблемами застосування принципу поділу останньої, системи стримувань і противаг у кожному конкретному суспільстві, боротьба політичних партій за владу,

зокрема за наявності партійних систем атомізованого й поляризованого плюралізму, без усталених і демократичних правил гри, наявність соціокультурних суперечностей між регіонами, базована, зокрема, на наявності посиленних міжетнічних суперечностей, напруга між новими та старими елементами політичної культури й свідомості населення, котра також передбачає наявність дисбалансу між патріархальним, підданським типами політичної культури мас, з одного боку, та активістським її різновидом, з другого.

Слід, на нашу думку, визначити суть таких понять, як «політичний конфлікт», «політична нестабільність», «політичний пат», «політичний занепад». Ми узагальнили, що сутність політичного конфлікту полягає у виникненні ускладнених суперечностей між суб'єктами політичного процесу. Вияви політичної кризи можуть посилюватися через одночасне загострення політичних конфліктів. З іншого боку, загострення політичного конфлікту у політиці робить можливими появу нових або загострення тих існують, політичних конфліктів. Політична нестабільність є процесом, котрий полягає в надмірно частій зміні персоналу основних органів та посад виконавчої влади, економічних труднощах, посиленні процесів делегітимізації влади та юридичних і загальнополітичних механізмів функціонування політичного режиму серед громадян. Політичний занепад трактовано як тривалий процес послаблення політичного режиму та політичної системи загалом, котрий передуює появі політичної кризи. Політичний пат визначено як різновид політичної кризи, що зумовлений як рівновагою політичних сил, залучених у конфлікт, так і надмірною ускладненістю причин та характеристик перебігу самого політичного конфлікту. Узагальнено класифікацію політичних криз, беручи до уваги погляди, поширені у вітчизняній та зарубіжній політичній науці, зокрема такі, що стосуються виникнення різних політичних конфліктів у процесі розвитку, модернізації й інституціоналізації політичної системи загалом та її окремих елементів. При цьому аналіз різних кризових процесів і ситуацій у вітчизняній та зарубіжній політиці згідно з указаними вище поглядами дає можливість класифікувати всі прояви порушень функціонування політичної системи в такі їх різновиди: кризи ідентичності, пов'язані з переглядом базових політичних цінностей, змінами національних пріоритетів та орієнтацій у

державній політиці, посиленням зацікавленості мас у загальнонаціональних інтересах на противагу вузькогруповим та місцевим, що у свою чергу може збільшувати вплив відповідних загальнонаціональних протестних рухів ; кризи проникнення, зумовлені неефективністю політичних інститутів у здійсненні своїх функцій у межах певного соціального простору, наявністю сильних суспільних груп, чиї політичні установки та цінності перебувають у суперечності щодо тих, якими керується панівна державна еліта; кризи розподілу, спричинені дефіцитом колективних ресурсів і несправедливим способом забезпечення ними різних груп населення, суперечностями між усталеним способом групового розподілу благ і таким, котрий залежить від особистих заслуг і професійних навиків громадянина; кризи участі, які виникають через невідповідність «сильного» суспільства та «слабких» інститутів, що нездатні адаптувати посилену активність людей і регулювати рівень їхньої чимраз більшої мобілізації, а також через загальне посилення ролі мас у політиці на противагу значному впливові на цю сферу еліти.

Загальний спосіб і принципи застосування технологій із запобігання та врегулювання кризових ситуацій у зарубіжній і вітчизняній політиці полягають у наступній системі дій: 1) періодичне інформування громадян про діяльність державних структур; 2) залучення громадян до участі в державних програмах; 3) заохочення підтримки громадянами політиків і цих програм; 4) визначення об'єкта чи процесу, який може набути дисфункціональних ознак та увійти в кризу; 5) створення переліку найпріоритетніших завдань організації та найбільш імовірних кризових ситуацій у діяльності тієї чи тієї структури; 6) створення сукупності питань, відповідей і рішень для кожного можливого кризового явища; 7) розробка стратегії стримування розвитку кризового процесу, а не лише реагування на нього; 8) уникання помилок, типових для кризового управління: нерішучості під час відповідей на запитання про кризову ситуацію та її причини, ухиляння від цих запитань;

3. Основними кризогенними чинниками у функціонуванні сучасної політичної системи України в контексті діяльності органів державної влади визначені: відсутність повного й ефективного застосування всіх елементів інституційної побудови класичної напівпрезидентської держави; функціональна залежність від глави

держави та, як наслідок, політична слабкість Кабінету Міністрів загалом і прем'єр-міністра зокрема; слабка конституційно зумовлена та закріплена можливість президента впливати на парламент за одночасного фактичного тиску глави держави на законодавчий орган засобом реалізації ним трактованих на свою користь норм Основного закону, а також формування штучної пропрезидентської більшості; недосконала система формування органів судової влади та конституційної юстиції, що позбавляє їх політичної й функціональної незалежності, а отже, і функцій арбітра в конфліктах між різними органами державної влади. Зокрема встановлено, що президент, будучи главою держави, не виконує функції державного утворення загалом, як на це вказує вітчизняна політична наука. Ці функції, зокрема, полягають у підпорядкуванні інтересам держави як цілісності особливостей та наслідків діяльності всіх гілок державної влади, врегулюванні конфліктів між ними. Натомість він бажає розширити свої повноваження, насамперед у галузі функціонування виконавчої влади, надмірно втручається у діяльність її законодавчої гілки, а також судової. Установчі повноваження Президента України нечітко розмежовані між парламентом та громадянами країни, що у свою чергу робить нечіткими відносини між юридичними основами функціонування державного апарату й відповідними нормами котрі регулюють інші суспільні відносини, бо функції державної влади і сфера життєдіяльності інших галузей суспільства країни належним чином не розмежовані. Політична відповідальність уряду нечітко розмежована між главою держави і Верховною Радою України, а норм, які б забезпечували послаблення надмірного втручання у діяльність Кабінету Міністрів цих двох інших згаданих суб'єктів державної влади, не існує. Прем'єр-міністр змушений керувати новим складом уряду без визначеного нового стратегічного курсу діяльності цього складу і не має посиленого юридичного впливу на діяльність інших посадових осіб останнього. Судова влада, окрім юридично та фактично встановленої залежності від Президента України та парламенту не має матеріальних передумов щодо забезпечення своєї автономності, змушена врегульовувати надмірну кількість суспільних відносин, зокрема політичних, що у свою чергу послаблює ефективність її функціонування. Подібне стосується і діяльності Конституційного суду. Органи судової системи України інші гілки державної влади та політичні партії

використовують задля боротьби зі своїми опонентами, зокрема через відсутність чіткої правової субординації між різними установами судової гілки вказаної влади. Встановлено, що урядова нестабільність, затяжні конфлікти між парламентськими фракціями та гілками державної влади є одними з основних чинників дестабілізації політичної ситуації в Україні.

Установлено, що специфічним саме для України чинником, який здатний загострювати політичну ситуацію в країні та зумовлювати політичну кризу, є проблема партійної дисципліни всередині парламентських фракцій. З одного боку, це можна пояснити значною роллю в Україні порівняно з іншими країнами СНД законодавчого органу і розстановкою політичних сил у ньому, а з другого – наявністю сильних антисистемних політичних партій, базованих на регіональній належності з її соціокультурними й етнополітичними відмінностями. У цьому контексті доведено, що каталізаторами політичних криз у країні є соціокультурні суперечності між регіонами, складне економічне становище значної частини українського суспільства, а також прагнення вітчизняних політиків використовувати у своїх вузькогрупових цілях недосконалість та прогалини в нормативно-правовій підсистемі політичної системи, що призводить до зниження рівня легітимності політичного режиму серед населення. Виокремлено часові періоди, а також причини виникнення політичної нестабільності та криз в історії незалежної України: 1) 1993–1996 рр. (політична криза виникла в результаті політичного протистояння між президентом та парламентом, зумовленого партійною системою атомізованого плюралізму з посиленою роллю ідеологічних партій, а також пасивною підтримкою значною частиною українського суспільства антисистемних політичних партій лівого політико-ідеологічного спрямування); 2) 2000-2004 рр. (причинами дестабілізації політичної ситуації стали антисистемна партійна діяльність центристського спрямування разом із переорієнтацією українського соціуму на підтримку опозиційних гасел зазначених політичних сил, що в результаті вилилось у широкомасштабні протестні акції («Україна без Кучми», «Помаранчева революція»); 3) 2006–2009 рр. (кризові ситуації було зумовлено ефектами функціонування партійної системи атомізованого плюралізму зі значною роллю партій, пов'язаних з фінансово-політичними групами, а також посиленням соціополітичних поділів в Україні на культурній,

релігійній і мовній основі);

4. З'ясовано, що головні політичні технології з урегулювання кризових ситуацій, які використовуються під час загострення відносин між органами державної влади України, переважно спрямовані, з одного боку, на недопущення збільшення повноважень тієї чи іншої гілки влади, а з іншого, – на ухвалення додаткових норм з посилення політичної ваги тих органів державної влади, до яких належать домінуючі актори політичного процесу. Серед таких засобів можна виділити, зокрема, відмову прем'єр-міністра у контрасигнації нормативно-правових актів глави держави, відміна постанов Кабінету Міністрів України Президентом, з одночасним зверненням до Конституційного Суду, щоб установити відповідність цих постанов Конституції, створення главою держави додаткових норм або вишукування прогалін у законодавстві задля посилення свого впливу на законодавчу владу, здійснення впливу на створення пропрезидентської більшості в парламенті, ініціювання або попередження про ініціювання референдуму щодо підтримки конституційних пропозицій Президента України, підтримку більшістю Верховної Ради лояльного до політичних установок її представників уряду чи прем'єр-міністра, використання норм щодо погодження висунутої главою держави кандидатури прем'єра із законодавчим органом на свою користь, намагання зменшити контроль президента над силовими структурами державного апарату, встановити свій вплив на них, затягування часу ухвалення рішення щодо виходу з політичної кризи, вказування на певні юридичні норми, прагнення ухвалення таких нормативно-правових актів котрі б фактично зменшували повноваження президента тощо.

Слід, зауважити, що в політичній історії сучасної України теж було застосування прем'єром вигідного йому змісту правових норм задля розв'язання політичної кризи з урахуванням його владних інтересів. Важливим засобом запобігання політичним кризам у галузі конституційно-інституційного складника політичної системи було і залишається повторне призначення на посади у наступному персональному складі Кабінету Міністрів України багатьох членів відповідного складу, відправлених у відставку. Однак ці технології мають в основному недемократичний зміст, а тому констатовано необхідність урегулювання кризових процесів у конституційно-інституційній сфері України за допомогою застосування

ефективного досвіду функціонування формальних і неформальних інституцій держав зі схожою формою правління, норм консоціативної демократії, а також передачі деяких функцій держави неурядовим структурам.

5. Установлено, що роль політичних партій та інших, тісно пов'язаних із політичною сферою громадських утворень, у виникненні та посиленні політичних криз має свої відмінності залежно від різних етапів у політичному розвитку сучасної України. У цьому контексті доведено, що партії та громадські організації набувають характеру детермінуючих факторів політичної кризи в тому разі, якщо вони: ставлять за мету (явно чи приховано) змінити існуючий стан державності в Україні чи наявний політичний режим; здійснюють недостатнє представництво або спотворюють інтереси суспільства через вплив на них фінансово-політичних угруповань, що, своєю чергою, зумовлено недорозвиненістю самих партій і громадських організацій, пропорційною виборчою системою із закритими списками, відсутністю ідеологічних засад в їхній діяльності; посилюють політичну й етнорегіональну поляризацію суспільства через небажання досягати компромісів та узгоджувати розбіжності в деяких політико-ідеологічних цінностях. Труднощі суспільно-економічної та політичної модернізації, наявність негативних уявлень щодо наслідків суспільно-економічних реформ серед представників мас населення країни, уявлення останніх про демократичний режим як систему влади, котра викликає негайне зростання благополуччя, слабкість цінності свободи серед пересічних громадян, розколи між правими і центристськими політичними партіями посилили вплив антисистемних лівих та проросійських політичних сили в початковий період незалежності, і наслідки цього поділу відчутні і в сучасний період. Особливим видом антисистемної діяльності політичних партій була посилена опозиційна активність центристських політичних партій, котрі були в опозиції до тогочасного президента України, у 2000-2004 рр. Ріст такої активності був спричинений насамперед відсутністю відносно виразних проявів бажання панівної еліти посилено здійснювати політичні й соціально-економічні реформи, ретельно розробленими технологіями опозиціонерів, набуттям громадянами досвіду протестної активності через їхню участь у протестних акціях, ініційованих чи підтримуваних опозиціонерами, слабкістю і

застарілістю антикризових політичних технологій влади. Послаблення впливу антисистемних лівих партій сприяло автоматичному зростанню можливостей діяльності антисистемних центристських. Кризогенний вплив партій та політичних блоків, котрих фінансували бізнесові угруповання, полягав, окрім позбавлення політичної діяльності притаманних для неї ідеологічних цілей, у спричиненні надмірно частоті урядової нестабільності, партійних розколів, котрі у свою чергу зумовлювали негативну оцінку діяльності панівним партіям і політикам з боку громадян, а також уявленню про демократичний режим як політичний лад, де немає єдності і порядку. Серед причин нездатності досягнення політичними партіями компромісів існують такі особливості політичної культури їхнього керівництва, як бачення державної влади самоціллю, ставлення до політичних установок своїх опонентів як не вартих уваги або таких, котрі неможливо реалізувати, відсутність інституцій, котрі б виконували роль посередників у політичному конфлікті. Обґрунтовано, що відсутність достатнього рівня повноважень у місцевого самоврядування та надмірна централізація влади зумовлюють кризу легітимності й участі населення, оскільки громадяни все менше відчують свій вплив на ухвалення політичних рішень, а отже, призводять до виникнення політичних криз. Окрім цього, ще одним важливим кризогенним чинником в Україні визнано залежність переважної більшості вітчизняних ЗМІ від політико-бізнесових груп, які можуть докладатися до спричинення криз засобом ініціювання політичних скандалів унаслідок маніпулятивного використання необ'єктивної інформації.

б. Серед основних технологій попередження та врегулювання політичних криз, спровокованих партіями, громадськими організаціями, мас-медіа чи недоліками в системі взаємодії між державним апаратом та органами місцевого самоврядування, визначено: а) засоби перешкоджання спричиненню політичних криз політичними партіями (технологія «неможливості прийнятної альтернативи», недопущення «антивладних» коаліцій кандидатів на посаду Президента України, «клонування» партій, застосування мажоритарної та змішаної виборчої системи, заборона утворення політичних партій на регіональному рівні); б) методи утримання впливу державної влади в регіонах засобами системи місцевих державних адміністрацій та шляхом скасування актів керівних

органів адміністративно-територіальних складових країни; в) методи перешкоджання появі політичної нестабільності через вплив на громадські організації (застосування технології «змагального корпоративізму» і використання зв'язків з Федерацією профспілок України); г) проведення широкого реформування системи взаємодії між державним апаратом та органами місцевого самоврядування, яке б, зокрема, полягало у впровадженні інституту глави територіальної громади та розширенні бюджетних повноважень згаданих органів; д) затвердження на законодавчому рівні системи етичних норм щодо діяльності суб'єктів політичного процесу та ЗМІ з метою недопущення переростання політичних скандалів у політичну кризу.

7. Доведено, що вплив політичної культури громадян України на посилення кризових процесів у функціонуванні політичної системи країни мав свої відмінні вияви в різні періоди існування незалежної України: у 1991–1993 рр. переважаючими були явища політичної пасивності та перекладання відповідальності за реалізацію економічних і політичних реформ на правлячу еліту; у 1993–1999 рр. суспільна свідомість продукувала виклики існуючому режимові засобом підтримки лівих антисистемних сил; у 2000–2004 рр. домінувала політична пасивність з одночасним бажанням швидких соціально-економічних та політичних змін, що згодом набуло форм протестної участі; починаючи з 2005 року, відбулося посилення підтримки населенням тих політичних сил, які акцентують увагу на соціокультурних та етнонаціональних відмінностях між регіонами України й наголошують на їхньому приматі порівняно з матеріальними цінностями. Таку ситуацію часто спричиняли негативні наслідки втілення у практику панівними елітами певних етнополітичних курсів у різні періоди. Як наслідок - тільки порівняно з 2007 р., у 2008-му, згідно з опитуваннями Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, зросла частка тих респондентів, котрі вважали першочерговими проблемами України погіршення стосунків з Російською Федерацією (від 21,7 до 27,3%), загрозу російській культурі та мові (з 12,5 до 16,1%). Така ситуація, на наш погляд, стала чинником кризи політичного режиму, що існував у 2005 - 2009 рр.

8. З'ясовано, що ефективними засобами недопущення кризових процесів у вітчизняній політиці, зумовлених особливостями політичної культури громадян України, є технології, спрямовані на зростання їхньої соціально-економічної та політичної ідентифікації з одночасним послабленням ідентифікації соціокультурної та регіональної. Це перешкоджатиме використанню мовно-історичних відмінностей серед населення задля загострення політичних конфліктів, особливо у виборчий період. Визначальним кроком у цьому напрямі є створення та звикання до чітких правил досягнення компромісу й консенсусу серед населення й політиків, а також подолання негативних наслідків радянської політичної культури мас та еліти. Важливим засобом щодо збільшення зростання ролі юридичних, політичних та соціально-економічних цінностей у суспільстві на противагу соціокультурним та регіональним, а також етнічним, є збільшення ролі груп інтересів громадян базованих на професійному та соціально-класовому чи соціально-стратовому критеріях. Окрім того, необхідними є пропагандистські технології, базовані на поясненні існування історичних відмінностей між розвитком регіонів з одночасним пошуком спільних загальнонаціональних цінностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авер'янов В. Організація виконавчої влади необхідність усунення внутрішніх суперечностей / В.Авер'янов // Право України. – 2009. – №5. – С.30-35.
2. Авер'янов В.Б. Подвійний Центр виконавчої влади: особливості взаємовідносин глави держави та уряду в Україні / В.Б. Авер'янов // Бюлетень міністерства юстиції України. – 2010. – №4-5. – С.21-32.
3. Адамович С. ЗУНР у маніпулятивних технологіях сучасних громадсько-політичних організацій / С.Адамович // Україна: культурна спадщина, свідомість державність. – 2009. – Вип.19. – С.93-98.
4. Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України: монографія / Сергій Васильович Адамович / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Міністерство освіти і науки України; Галицький історико-політологічний центр – Івано-Франківськ: Місто НВ. – 884 с.
5. Андрушків Б.М. Про кризу взаємовідносин у загальній теорії криз / Б.М.Андрушків, Н.Б. Кирич, І.П.Сівчук // Регіональна економіка. – 2008. – №1. – С.206-210.
6. Аристотель. Політика // Аристотель. Сочинения: в 4 т. / Аристотель. – М.: Изд-во «Мысль», 1983. – Т.4 –С.376-644.
7. Афонін Е. Двопартійна система як політичний ризик для України / Е.Афонін, О.Радченко // Сучасна Українська політика. Політики та політологи про неї. – К.: Український центр політичного менеджменту. – 2008. – Вип.12. – С.96-104.
8. Базів В.А. Парламент української держави: проблеми структуралізації / Василь Андрійович Базів. – Львів: Світ, 1999. – 68 .
9. Баймуратов М. Парламентська виборча система України: систематичний аналіз та шляхи вирішення проблеми / Михайло Баймуратов, Ігор Сліденко // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2008. – №4. – С.29-33.
10. Балабан Р. Перспективи розвитку сучасних політичних сил в Україні / Р.Балабан // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Київ ; Миколаїв: Вид-во «Український центр політичного менеджменту», 2007. – Вип.10. – С.257-270.
11. Балл Г. Методологічні засади формуванні і реалізації мовної політики в Україні / Гергій Балл, Валерій Зливков // Соціальна психологія. – 2008. – №2. – С.26-41.
12. Барабаш Ю. Установча влада українського народу як установчий феномен / Ю.Барабаш // Право України – 2009. – Вип.11. – С.73-99.

13. Баранов Н.А. Эволюция современной российской демократии: тенденции и перспективы / Николай Андреевич Баранов. – СПб.: Балтийский государственный технический университет, 2008. – 276 с.
14. Бацамут В.М. Аналіз чинників, що зумовлюють низький рівень імовірності створення й існування на території сучасної України незаконних збройних формувань / В.М.Бацамут, Ю.П.Бабков // Честь і закон. – 2001. – №1. – С.24-31.
15. Бевзенко Л. Помаранчева революція як соціальна біфуркація/ Л.Бевзенко // Українське суспільство 1994-2004: динаміка соціальних змін / за ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги / Інститут соціології ; Національна Академія Наук України – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – С.22-32.
16. Бевзенко Л.Д Социальная самоорганизация Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Бевзенко Любовь Дмитриевна / Институт социологии; Национальная Академия Наук Украины. – К. : ИС НАНУ, 2002. – 457 с.
17. Безпалько У. Особливості суспільно-політичного розвитку Польщі (1989-2004) / У.Безпалько // Україна-Європа-Світ: Міжнар. зб. наук. праць. – Тернопіль: Терноп. нац. пед. ун-т, 2008. – Вип.1. – С.308-315.
18. Безпека України у ХХІ столітті: виклики та потреби у колективних заходах // Національна безпека і оборона. – 2009. – №2. – С.3-6.
19. Березенко В.В. Інституціоналізація зв'язків з громадськістю в Україні / В.В.Березенко // Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації. – 2011. – №2. – С.4-8.
20. Берк Е. Тривалість держави: Збереження та зміни / Е.Берк // Консерватизм: антологія. – 2-ге вид. / упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: Смолоскип, 2008. – С.510-528.
21. Бертон Дж.В. Конфликт и коммуникации: использование контролируемой коммуникации в международных отношениях / Дж.В.Бертон // Теория международных отношений : хрестоматия. – М.: Гардарики, 2002. – С.353-361.
22. Биченко І. Соціологічне опитування УЦЕПД. Народ, влада, референдум / Андрій Биченко, Ігор Жуков // Національна безпека і оборона. – 2000. – №2. – С.2-16.
23. Білоус А. Виборче законодавство та партійна система України в порівнянні з деякими країнами ЄС та Східної Європи / А.Білоус // Нова політика. – 1999. – №1. – С.2-5.
24. Бойко-Бойчук Л.Методика синергетичного аналізу соціально-політичних систем (теоретичний аспект) / Л.Бойко-Бойчук // Людина і політика. – 2004. – № 4. – С.94-105.
25. Брусиловська О.І. Посткомуністична Східна Європа: зовнішні впливи, внутрішні зміни: монографія / О.І.Брусиловська / Одеський

національний ун-т ім.І.І.Мечникова. Кафедра міжнародних відносин. – Одеса: Астропринт, 2007. – 352 с.

26. Бунецький Л. Криза та політичний транзит в Україні: інституційний аспект / Л.Бунецький // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Філософія, політологія. – К. : КНУ ім. Т.Шевченка, 2009 – Вип.91-93. – С.192-197.

27. Бурковський П. А. Інститут Президента України в умовах дедемократизації (січень 2008- вересень 2009 рр.) / П.А.Бурковський // Стратегічні пріоритети. – 2009. – №4. – С.14-20.

28. Бурковський П.А. Роль Інституту Президента України у подоланні політичної кризи 2006-2007 рр.: аналіз за положеннями концепції парламентського правління Ж.Бурдо / П.А.Бурковський // Стратегічні пріоритети. – 2009. – №1. – С.14-21.

29. Бусленко В.В. Досягнення консенсусу між владою і політичною опозицією в контексті процесу євроінтеграції (зарубіжний досвід та українські реалії) / В.В.Бусленко // Наукові праці Чорноморського державного університету ім.Петра Могили. Серія політологія. – 2010. – Вип.118. – С. 88-92.

30. Вайнтфілд.С. Політична економія соціального забезпечення і зменшення рівня бідності в Україні / С.Вайнтфілд // Українське суспільство на шляху перетворень за ред. проф. В.Ісаєва ; пер. з англ. А.Щенка. – К.: Видавн. дім «КМ Академія», 2004. – С.334-355.

31. Валевський О.Л. Політичний конфлікт у сучасній Україні : культурні виміри, структура, принципи аналізу: монографія / О.Л.Валевський, А.Т.Ішмуратов / Рада національної безпеки і оборони, Національний інститут стратегічних досліджень. – К.: НІСД, 1997. – 110 с. – (Серія «Стратегія політики і політичний аналіз; Вип. 3)

32. Василенко В.О. Антикризове управління підприємством / Валентин Олександрович Василенко – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 504 с.

33. Васютинський В. Масова політична свідомість, як простір для популістських маніпуляцій / В.Васютинський // Сучасна країнська політика. Політики і політологи про неї. Спецвипуск: Політичні технології. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2008. – С. 55-63.

34. Венгеров А.Б. Синергетика и политика / А.Б. Венгеров // Общественные науки и современность. – 1993. – №4. – С.55-69.

35. Веніславський Ф. В. Взаємовідносини державно-владних інституцій в аспекті забезпечення стабільності конституційного ладу України / Ф.В.Веніславський // Проблеми законності. – Х.: Харк. нац. юрид. академія України, 2008. – Вип.93. – С.38-44.

36. Веніславський Ф.В. Конституційна реформа в аспекті забезпечення стабільності конституційного ладу України / Ф.В.Веніславський // Бюлетень Міністерства Юстиції України. – № 2010. – №4-5. – С.33-41.
37. Верховна Рада України п'ятого скликання. Третя сесія. 19 квітня – 30 травня 2007 р. Стенографічний звіт. Т. 8. . – К.: Парламентське вид-во ; Верховна Рада України, 2008. – 856 с.
38. Виговська Т.В. «Помаранчева революція» та її вплив на громадянську зрілість українського суспільства / Т.В.Виговська // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права Хмельницький університет управління та права ; Національна академія державного управління при Президентові України. – Хмельницький: ХУУП, 2012. – №1-2. – С.388-394.
39. Висоцький О.Ю. Технології легітимації політичної влади: теорія та практика / Олександр Юрійович Висоцький. – Дніпропетровськ: Пороги, 2010. – 318 с.
40. Відносини ЄС-Україна-Росія: проблеми і перспективи (аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2012. – №4-5. – С.2-54.
41. Вітер О. Послідовними бувають і міністри // О.Вітер Нова політика. – 1999. – №1. – С.57.
42. Внутрішня політика // Національна безпека і оборона. – 2011. – №3. – С.3-12.
43. Вовк Ю. Розмежування сфери компетенції між Президентом і Прем'єр-міністром в Україні / Ю.Вовк // Право України. – 2009. – № 5. – С.51-54.
44. Волощук О.Т. Поняття і особливості інституту президента як форми глави держави в зарубіжних країнах / О.Т.Волощук // Проблеми законності. – Х.: Національна академія юридичних наук України, 2009. – Вип.104. – С.271-280.
45. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові / Богдан Гаврилишин / ; упоряд В.Рубцов. – Вид.3-тє доп. – К. : Унів.вид-во «Пульсари», 2009. – 248 с.
46. Гаврилюк Д.Ю. Публічність та ефективність як ознаки легітимності політичної влади в Україні / Д.Ю Гаврилюк // Наукові праці МАУП – К. : ДП «Видавничий дім «Персонал», 2010. – Вип.3. – С.138-141.
47. Галай Ю. Історичні передумови переходу до парламентсько-президентської республіки в Україні / Ю.Галай // Персонал. – 2006. – № 6. – С.35-38.
48. Галактіонова Н. Фактори впливу на політичну культуру молоді, 90-ті рр. ХХ ст. / Н.Галактіонова // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія». Політичні науки. – 2001. – Т.19. – С.72-79.

49. Галигіна Ж.В. Місце і роль коаліційних урядів у політичній системі суспільства / Ж.В.Галигіна // Держава і право: зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права НАН України ім.В.Н.Корецького, 2007. – Вип.35. – С.246-251.
50. Гаман-Голутвина О.В. Российский парламентаризм в исторической перспективе / О.В.Гаман-Голутвина // Политические исследования. – 2006. – №2. – С.27-39.
51. Гарань О.В. КПУ та СПУ після виборів 1999 р. Поглиблення розмежування в стані лівих / О.В.Гарань / Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія». – К.: Вид-во КМ «Academia», 2001. – Спецвип.: у 2 ч. – Ч. 1.– Т.19. – С.173–179.
52. Гельман В.Я. Уроки українського / В.Я.Гельман // Политические исследования. – 2005. – №1. – С.36-49.
53. Герасіна Л.М. Консенсус як стратегія примирення в політико-правових конфліктах / Л.М.Герасіна // Український соціум. – 2006. – №6. – С.17-24.
54. Гідденс Е. Соціологія / Ентоні Гідденс ; [пер. з англ. В.Шевчук, А.Олійник.] – К.: Основи, 1999. – 726 с.
55. Глебова І.І. Политическая культура современной России: облик новой русской власти и социальные расколы / И.И.Глебова // Политические исследования. – 2006. – №1. – С.33-44.
56. Глотов Б. Аналіз форм державного правління в Україні / Б.Глотов // Грані. – 2009. – №6. – С.173-176.
57. Глухова А.В. Политические конфликты и кризисы / А.В.Глухова // Государство и право. – 1993. – №6. – С.3-16.
58. Головаха Є. Соціальне самопочуття населення України до і після Помаранчевої революції / Євген Головаха, Наталія Паніна / Українське суспільство 1994-2004 Динаміка соціальних змін / за ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги / Інститут соціології ; Національна Академія Наук України – К. : Інститут соціології НАН України, 2005. – С.95-106
59. Головаха Є. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007 роки / Євген Головаха Андрій Горбачик. – К.: Ін-т соціології; Національна Академія Наук України. – 2008 – 133 с.
60. Головаха Е.И. Трансформация постсоветских обществ: тупиковая консолидация и перспективные кризисы / Е.И. Головаха // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. пр. – Х. : ХНУ ім.В.Н.Каразіна, 2008. – С.157-161.
61. Гончарова Т. Особливості процесу формування парламентських коаліцій / Т.Гончарова // Віче. – 2009. – №3. – С.2-4.

62. Горбулін В.П. Стратегічне планування. Вирішення проблем національної безпеки: [монографія] / В.П.Горбулін, А.Б.Качинський. – К.: НІСД, 2010. – 288 с.
63. Горло Н.В. Політика регіональної ідентичності та її ролі у формуванні громадянської культури / Н.В.Горло // Грані. – 2011. – С.145-150.
64. Городяненко В.Г. Положение русских в Украине и проблемы их идентичности / В.Г. Городяненко // Социологические исследования. – 2009. – №1. – С.89-95.
65. Денисенко І.Д. Перспективи розвитку українського суспільства в контексті розвитку конфліктологічного підходу / І.Д.Денисенко // Публічне управління: теорія та практика. – 2010. – №1. – С.43-47.
66. Держава і регіони: від патерналізму до партнерства : аналітична доповідь / (С.О.Біла, О.В.Шевченко, В.І.Жук) [та ін.] ; за ред.С.О.Білої. – К. : НІСД, – 64 с.
67. Добродомов П. Про реформу політичної системи в Україні / П.Добродомов // Право України. – 2003. – №5. – С.19-33.
68. Дородний П.Г. Правовий статус парламенту у державах з парламентською формою правління / П.Г.Дородний // Бюлетень міністерства Юстиції України. – 2009. – №3. – С.80-87.
69. Древаль Ю.Д. Теорія конфліктів і організація роботи парламенту / Ю.Д.Древаль // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К.: ІШЕНД, 2008 – Вип. 42. – С.40-48.
70. Древаль Ю. Широка коаліція і політична стабільність: досвід європейських країн / Ю.Древаль // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К.,2008. – Вип.40 – С. 455-462.
71. Друк Ю.Я. Політичний вибір України: трансформація, модернізація, розвиток?: монографія / Юрій Ярославович Друк. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – 172 с.
72. Дюверже М. Политические партии / Морис Дюверже ; [пер. с. фр. Л.А.Зиминой] – М. : Академический проект ; Королев, Парадигма, 2005. – 544с. – (Серия «Концепции»)
73. Еволюція, сучасний стан і майбутнє політичних партій в Україні: позиції фахівців // Національна безпека і оборона. – 2010 – № 5. – С.34-57.
74. Етнополітична культура в Україні. Реалії та виклики часу: монографія / (Бушанський В., Кирюшко М., Кривицька О.) [та ін.] ; за заг.ред Ю.Шаповала / Національна Академія Наук України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса. – К. : ІШЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2010. – 431 с.

75. Єзеров А. Конституційний конфлікт як феномен та процес в Україні: [монографія] / Альберт Єзеров. – Одеса: Юридична література ; Одеська юридична академія, 2008. – 240 с.
76. Єрбоменко В. Колізії між Конституцією та іншими актами трудового права / В.Єрбоменко // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – №4. – С.144-153.
77. Жовтянська В.В. Динаміка соціальної напруженості в Україні : Основні тенденції / В.В.Жовтянська // Наукові студії із соціальної та політичної психології : збірник статей. – К.: Ін-т соціальної та політичної психології АПН України. – 2003 – Вип.7. – С.90-101.
78. Жук Н.А. Достроковий розпуск парламенту, як складова «хрестоматійної рівноваги» між гілками влади / Н.А.Жук // Вісник Харківського Національного Університету імені В.Н.Каразіна. Серія «Право». – 2008 – №2. – С.42-50.
79. Журавський В.С. Політична еліта України: теорія і практика трансформації / В.С.Журавський, О.Ю.Кучеренко, М.І. Михальченко – К.: Логос, 1998. – 264 с.
80. Занюк С.С. Психологія мотивації [навчальний посібник] / Сергій Степанович Занюк – К. : Либідь, 2002. – 304 с.
81. Заяць Н. Теоретико-правові проблеми інституту президентства в механізмі реалізації державної влади в Україні / Н.Заяць // Бюлетень Міністерства Юстиції України. – №4-5. – С.29-37.
82. Зевелев А. Расколота власть. 14 дней и ночей гражданской войны в Москве в осенью 1993 года / А.Зевелев, Ю Павлов. – М.: РОССПЭН, 1995. – 120 с.
83. Зеленько Г. Без пропорційного представництва важкі суспільства стали б неможливими суспільствами / Г.Зеленько // Науковий часопис Національного інституту ім. М.П.Драгоманова. Серія 22. Політичні наук та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – К.: Вид-во НПУ ім. Драгоманова, 2009. – Вип.1. – С.39-43.
84. Зеленько Г.І Політична модернізація Польщі : досвід для України ? / Г.І.Зеленько // Збірник наукових праць міжнародної конференції «Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбутнє» – К. : Ін-т Українознавства ім. І.П.Крип'якевича ; Національна Академія Наук України, 2009. – С.122-125.
85. Зелінська М. Можливі моделі розвитку інституту президентства в Україні / М.Зелінська // Політичний менеджмент. – 2007. – №3. – С.69-77.
86. Землюк В. Мотиви політичної самоідентифікації українців 1991р. / В.Землюк // Сучасна українська держава: історичні імперативи становлення тенденції та проблеми розвитку : збірник / ред. кол.

- Ю.А.Левенець та ін. – К.: ІПЕНД ім.І.Ф. Кураса ,НАН України – С.61-84.
87. Зоткін А. Внутрішня національна безпека в Україні : випробовування перманентною кризою / А. Зоткін // Криза в Україні : зони ураження. Погляд соціологів. – К.: ТОВ «Друкарня Бізнесполіграф», 2010 – С.29-43.
88. Іванов М.С. Законодавче забезпечення функціонування парламентсько-президентської форми правління та проблеми подолання протистояння гілок влади в сучасній Україні / М.С.Іванов // Наукові праці Чорноморського державного університету. Серія Політичні науки, правознавство. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім.П.Могили, 2007. – Вип.56 – С.19-22.
89. Ірха К.О. Класифікація функцій політичної опозиції в демократичному суспільстві / К.О.Ірха // Грані. – 2010. – №3. – С.103-106.
90. Іскакова Г. Політичні процеси на пострадянському просторі : тенденції, протиріччя, перспективи / Г.Іскакова // Політичний менеджмент. – 2007. – №3. – С.128-134.
91. Кальниш Ю.Г. Формування консолідованої демократії як ключова передумова успішної чи європейської інтеграції України / Ю.Г.Кальниш, Л.М Усаченко, С.О. Сибіряков // Стратегічні пріоритети. – 2010. – №2. – С.90-95.
92. Карасев В. Метаморфози и антиномии политического режима Украины-2006 / Вадим Карасев, Ульяна Кириленко // Международная Экономика и международные отношения. – 2008. – №9. – С.58-74.
93. Карлова В. Особливість відновлення історичної пам'яті українського народу у контексті досвіду постсоціалістичних країн / В.Карлова // Наукові праці Чорноморського державного університету. Серія: Політичні науки. Миколаїв : Вид-во ЧДУ, 2008. – Вип.31. – С.203-214.
94. Кармазіна М. Демократи, соціалісти й «третя сила» у боротьбі за владу (1991-1994 рр.) // М.Кармазіна // Політичний менеджмент. – 2005. – №6. – С.49-57.
95. Кармазіна М. Кланова конкуренція у після помаранчевий період / М.Кармазіна // Політичний менеджмент. – 2008. – №4. – С.22-47.
96. Кармазіна М.С. Президентство: український варіант / Марія Степанівна Кармазіна. – К. : Національна Академія Наук України ; Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса, 2007. – 365 с.
97. Карпенко З.С. Аксіопсихологічні чинники формування політичної еліти в Україні / З.С. Карпенко Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць. – К. : Міленіум, 2008. – Вип.7 – С.107-113.

98. Касьянов Г. Україна в 1991-2007: нариси новітньої історії / Георгій Касьянов ; [переклад з рос. О.Гейко] – К.: Наш час, 2008. – 432 с. – (Наукове видання).
99. Кафарський В.І. Імперативний мандат у системі місцевого самоврядування / В.І.Кафарський // Держава і право: зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького, 2008. – Вип.41. – С.178-744.
100. Клітченко О. Ефективність влади і політична реформа / О.Клітченко // Політика і час. – 2004. – №6. – С.55-64.
101. Ключенко Е. Події помаранчевої революції: сутність і впливи в уявленнях громадян (на прикладі м.Кіровограда) / Е. Ключенко // Наукові праці Серія «Політичні науки» – Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька Академія», 2008. – С.49-62.
102. Коваленко В.Г. Трансформація виборчої системи України (на прикладі парламентських виборів) / В.Г.Коваленко // Вісник Донбаської академії будівництва і архітектури. Проблеми соціо-гуманітарних наук. – 2011. – Вип.2. – С.31-34.
103. Ковтунець В. Демократія в Україні : декларування та реальність / В.Ковтунець // Конституція і конституціоналізм в Україні: вибіркові проблеми. Зб. наук. пр. членів Тов-ва Конституційного права з нагоди десятої річниці Конституції України. Конституційного Суду України та самого товариства (Сліденко І.Д., Швчук С.В., Федоренко В.Л., [та ін.] / відпов. ред. Мартиненко П.Ф., Кампо В.М. – К. : Купріянови, 2007. – С.96-139.
104. Козинець О.В. Парламентська республіка: досвід Франції / Козинець О.В. // Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні та політичні науки.– К. : Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. – 2009. – Вип.45. – С.135-140.
105. Колісніченко А. Актуальні проблеми розвитку українського парламентаризму / А.Колісніченко // Сучасна українська політика. Політики та політологи про неї. – 2009. – Вип.16. – С.14-18.
106. Коліушко І.Б. Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні : монографія / Ігор Борисович Коліушко. – К. : Факт, 2002. – 260 с.
107. Коляструк О.П. Діяльність Верховної Ради України в оцінці зарубіжних дослідників / О.П.Коляструк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Серія : Історія. – Вінниця : Видавн. відділ Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського, 2008. – Вип.13. – С.199-202.
108. Кононенко Н. Механізм формування та шляхи інституціоналізації сучасної політичної еліти України / Н.Кононенко // Наукові записки інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса

НАН України. – К.: ІПЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2007. – Вип. 36. – С. 317-323.

109. Конституційна автономія уряду : шляхи вирішення проблеми / Шк. політ. аналіт. при НаУКМА ; Ком.виборців України; Укр.незалеж.центр політ.дослідж. ; [за заг ред. С.Конончук, С. Балана] – К.: Лікей, 2010. – 36 с.

110. Конституційна конфліктологія (конституційні механізми подолання політичних криз) посібник (Г.М. Волянська, М.В.Оніщук, М.В. Савчин) [та ін.] / за заг.ред. М.В.Савчина В.Л. Федоренка – К.: Ін-т громадянського суспільства ; Академія муніципального управління, 2008. – 188 с.

111. Корнєєв А. Конституційний процес в Україні : від запровадження до прийняття Конституції України / А.Корнєєв // Верховна Рада України дванадцятого скликання 1990-1994 роки / [Асоціація народних депутатів України попередніх скликань; відп. ред. Я.Зойко та ін.] – К.: Кий, 1998. – С.37-48.

112. Корнієвський О.А. Квазігромадські об'єднання : деякі особливості та механізми запобігання деструктивній діяльності / О.А.Корнієвський // Гілея : науковий вісник: зб. наук. пр. – К. : ВІР УАН, 2010. – Вип. 31. – С.394-401.

113. Корнієнко В.О. Імідж політичного лідера : проблеми формування та практичної реалізації : монографія / В.О.Корнієнко, С.Г.Денисюк / Вінниц. нац. техн. ун-т, Міністерство освіти і науки України. – Вінниця: Універсум-Вінниця, 2009. – 144 с.

114. Корякина А.А. Политические кризисы на постсоветском пространстве : факторы возникновения и развития: на примере современной Украины : дис. на соиск. науч. степени канд. полит. наук : 23.00.02. / Александрова Александровна Корякина. – Уфа: Башкирский гос. ун-т, 2007 – 164 с.

115. Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні : політологічний концепт: монографія / Віктор Олексійович Котигоренко ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса, Національна Академія Наук України. – К. : ІПЕНД ім.І.Ф.Кураса, 2004. –722 с.

116. Кремень В.Г. Політична безпека України : Концептуальні засади та система забезпечення: монографія / В.Г.Кремень, І.Ф.Бінько, С.І.Головащенко – К. : МАУП, 1998. – 92 с. – (Серія «Стратегія політики і політичний аналіз»).

117. Кресіна І.О. Парламентські вибори в Україні : правові і політичні проблеми: монографія / І.О.Кресіна, Є.В.Переґуда ; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. – К.: Ін-т держави і права, 2003. – 367 с.

118. Кресіна І. Удосконалення Конституції України : політична доцільність чи правова необхідність / І.Кресіна // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Спецвипуск. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2007. – С.42-45.
119. Кривенко Л.Т. Верховна Рада України / Л.Т. Кривенко. – К. : Ін Юре, 1997. – 47 с. – (Бібліотечка «Нова Конституція України»).
120. Кривицька О. Деякі аспекти етнополітичного дистанціювання українського суспільства / О.Кривицька // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Київ ; Миколаїв : Укр. центр політ. менеджменту. – 2009. – Вип.18. – С.160–177.
121. Кривицька О. Етнокультурні відмінності як чинник дезінтеграції в Україні / О.Кривицька / Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України: зб. наук. пр. – К. : ІПЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2007. – Вип.34. – С.111-119.
122. Кривицька О. Міжрегіональний розкол України : чинники поглиблення / О.Кривицька // Політичний менеджмент. – 2008. – №2. – С.51-65.
123. Кривицька О. Регіональні особливості ціннісно-ідеологічної ідентифікації українського суспільства / О.Кривицька // Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К.: ІПЕНД, 2008 – Вип. 40 – С.58-71.
124. Крим. Україна, Чорноморський регіон : безпека і розвиток // Національна безпека і оборона. – 2011. – №4-5. – С.2-20.
125. Кузык Б.Н. Теория, история, диалог, будущее : в 4 т. / Б.Н.Кузык, Ю.В.Яковец – М. : Институт экономических стратегий, 2008. – Т.IV. Истоки и вершины восточнославянской цивилизации. – М., 2008. – 520 с.
126. Кузьменко Т.В. Особливості легітимації політичної влади в Україні: ціннісний вимір / Т.В. Кузьменко // Вісник Севастопольського наукового технічного університету: зб. наук. пр. Серія : політологія. – Севастополь : Вид-во Севастоп. нац. техн. ун-ту, 2010. – Вип..112. – С.147–151.
127. Кузьміна С.В. Шахтарський страйковий рух України в 1989–1999 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. політ. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / С. В. Кузьміна. – Донецьк, 2007 – 21 с.
128. Кукуруз О.В. Політична опозиція в Україні та Польщі : порівняльний аналіз / Оксана Володимирівна Кукуруз ; Національна Академія наук України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К. : Наукова думка. – 199 с. – (Проект «Наукова книга-2010 (молоді вчені)).

129. Кусмаров Б.В. Про деякі проблеми виборчого процесу у сучасному українському суспільстві / Б.В.Кусмаров, О.А.Балакай // Наука, релігія, суспільство. – 2009. – №3. – С.259-263.
130. Лапкин В.В. Освоение институтов и ценностей демократии украинским и российским массовым сознанием: предварительные итоги / В.В.Лапкин В.И.Пантин // Политические исследования. – 2005. – №1. – С.50-52.
131. Лапкин В.В. Россия и Украина Факторы социально- политической поляризации / В.В.Лапкин, В.И.Пантин // Политические исследования. – 2009. – №1. – С. 96-107.
132. Ленин В.И. Уроки кризиса / В.И. Ленин // Ленин В.И. Полное собрание сочинений : в 50 т. / В.И.Ленин. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1972. – Т.5. – С.81-86.
133. Ленін В.І. Крах II Інтернаціоналу / В.І. Ленін // Повне зібрання творів : в 50 т. / В.І.Ленін; – К.: Вид-во політ. літ-ри України, 1972. – Т.26. – С.197-250.
134. Ленін В.І. Перше травня і війна / В.І. Ленін // Повне зібрання творів : в 50 т. / В.І.Ленін. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1972. – Т.26. – С.352-359
135. Ленін В.І. Соціалізм і війна / В.І.Ленін // Повне зібрання творів : в 50 т. В.І.Ленін; – К.: Вид-во політичної літератури України, 1972. – Т.26. – С.289-330.
136. Липа Ю. Розподіл Росії / Юрій Липа. – Нью-Йорк : «Hower 12» Bookstore, 1954. – 116 с.
137. Литвин В. Урядова стабільність: теоретико-методологічні засади дослідження / В.Литвин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : зб. наук. пр. – Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2009 – Вип.21. – С.117-121.
138. Лінц Х.Х. «Державність», націоналізм і демократизація / Хуан Хосе Лінц, Альфред Шплеас // Демократія : антологія / упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С.662-684
139. Лінц Х.Х. Президентська система і парламентаризм / Х.Х.Лінц // Демократія: антологія / упоряд. О.Проценко К. : Смолоскип, 2005. – С.802–826.
140. Ліщинська О. Протиріччя між політичною культурою української спільноти та сучасними політичними реаліями / О.Ліщинська // Сучасна українська політика. – К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2008. – Вип.12. – С.133–137.
141. Лукач У. Р. Регіональна диференціація України : проблеми та шлях подолання / У.Р.Лукач // Науково-інформаційний вісник. – 2010. – № 2. – С.96-102.

142. Лэйн Д. Оранжевая революция: народная революция или Революционный переворот? / Д.Лэйн // Политические исследования. – 2010. – №2. – С.31-53.
143. Мазіо Н. Реформа Конституції України – в напрямку до якої парламентської республіки / Н.Мазіо / Бюлетень Міністерства Юстиції України. – 2008. – №11/12. – С.28-73.
144. Майборода О. Громадянська відповідальність і патріотизм : особливості формування національної психології в сучасній Україні / О.Майборода // Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шлях модернізації, врахування міжнародного досвіду / за ред. Ю.Тищенко – К. : УНЦПД, 2004. – С.38-51.
145. Макьявелли Никколо. История Флоренции. / Никколо Макьявелли ; [пер. с итал.Н.Я. Рыковой] – М.: Наука, 1987. – 307 с. – (Памятники исторической мысли).
146. Маляренко В. Про роль суду в розв'язанні політичної кризи в Україні / В.Маляренко // Політика і час. – 2007 – №7. – С.34-36.
147. Мартинюк Р. Інститут парламентської відповідальності більшості у вітчизняній політико-правовій практиці / Р.Мартинюк // Вибори та демократія. – 2010. – №2-3. – С.69-77.
148. Мартинюк Р. Проблеми визначення конституційно-правового статусу Президента України в умовах змішаної форми правління / Р.Мартинюк // Право України. – 2009. – №5. – С.44-50.
149. Мацієвський Ю. Деякі аспекти вивчення феномену кризи у політичних дослідженнях / Ю.Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2008. – №6. – С.16-29.
150. Мацієвський Ю. Між нормативізмом та функціоналізмом : академічна політологія в Україні на початку 21 ст. / Ю.Мацієвський // Людина і політика. – 2004. – №5. – С.61-69.
151. Мацієвський Ю. Політична криза : теоретичний аналіз / Ю.Мацієвський // Наукові записки. Серія « Політичні науки». «Демократичний транзит в Україні : підсумки електорального циклу 2004-2007 рр.». – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька Академія». – 2008. – Вип.3. – С.146-161.
152. Мацієвський Ю. Помаранчева революція крізь призму міждисциплінарних політичних досліджень / Ю.Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2005. – №6. – С.7-22.
153. Мацієвський Ю. Чи можливе відродження авторитаризму в Україні? / Ю.Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2011. – №1. – С.51-63.
154. Местр, Ж.де. Принцип походження політичних конституцій та інших людських інституцій / Жозеф де Местр // Консерватизм:

антологія – 2-ге вид. упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К. : Смолоскип, 2008. – С.529-537.

155. Миклащук І. Політичне маніпулювання як чинник української політики / І.Миклащук // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Спецвипуск: Політичні технології. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2008. – С.69-78.

156. Михальченко М.І. Суспільна свідомість і реформістська політика в Україні / М.І. Михальченко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Київ ; Миколаїв : Укр. центр політ. менеджменту, 2009. – Вип.17 – С.20-22.

157. Михальченко М. Україна розділена в собі : від Леонідії до Вікторії : у 2 т. / Микола Михальченко, Віктор Андрущенко ; Національна академія Наук України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса. – К. : ІПЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2009. – Т.1 – 490 с.

158. Михальченко М. Україна розділена в собі: від Леонідії до Вікторії : у 2 т. / Микола Михальченко, Віктор Андрущенко ; Національна академія Наук України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса. – К.: ІПЕНД ім.І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – Т.2. – 458 с.

159. Музичко О.Є.Проросійські суспільно-політичні організації як фактор дестабілізації в регіон : сучасний стан проблеми та шляхи її вирішення / О.Є. Музичко // Стратегічні пріоритети. – 2006. – №1. – С.42-47.

160. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність : український контекст / Лариса Панасівна Нагорна ; Національна Академія Наук України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К.: ІПЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 405 с.

161. Новакова О. Форми державного правління у перехідних суспільствах / О.Новакова // Публічне управління: теорія та практика. – 2011. – №1. – С.96-101.

162. Новосад О.А. Теоретичні підходи до аналізу політичної відповідальності політичних партій / О.А.Новосад // Грані. – 2010. – №3. – С.139-141.

163. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Даглас Норт ; [пер. з англ. І.Дзюб]. – К.: Основи, 2000. – 198 с.

164. Овчинников В.С. Политические конфликты и кризисные ситуации / В.С. Овчинников // Социально-политические науки. – 1990. – №10. – С.54-59.

165. Олеськів І. Становлення в Україні інституту президентства / І.Олеськів // Юридична Україна. – 2006. – №3. – С.23-26.

166. Омельчук О.А. Виборча система України : перспективи розвитку / О.А. Омельчук // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Спецвипуск. – К.: Видавн. дім «Academia», 2001. – С.162-167.
167. Осауленко С.В. Стан наукового розроблення проблематики правового статусу Кабінету міністрів України / С.В.Осауленко // Південно-український науковий часопис. – 2008. – №1-2. – С.131-134.
168. Офіцинський Р. Політичний розвиток незалежної України (1991-2004) в аспекті європейської ідентичності (на матеріалах періодики Заходу) / Роман Офіцинський. – К.: Ін-т історії України Національної академії наук України, – Ужгород: Гражда, 2005. – 468 с.
169. Очерк трансформации в Венгрии / Шредер Ж., Элкеш Ж., Гарча И., Роберт П. // Социологические исследования. – 2002. – №5. – С.37-59.
170. Павловський М. Конфлікт та консенсус в українській політиці / М.Павловський // Нова політика. – 1999. – №1. – С.6-9.
171. Панина Н.В. Аномия в посткоммунистическом обществе (на материалах исследований в Украине) / Н.В.Панина // Куда идет Россия?.. Социальная трансформация постсоветского пространства: Материалы междунар. симпозиума 12–14 января 1996 г. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – С.334-340.
172. Партійна система України: особливості становлення, проблеми функціонування, тенденції еволюції // Національна безпека і оборона. – 2010. – № 5. – С.2-33.
173. Пивоваров Ю. Чинники суспільно-політичної активності громадян України в дискурсі «розкол / розмежування» / Ю.Пивоваров // Політичний менеджмент. – 2009. – №4. – С.67-70.
174. Платон. Законы : пер. с древнегр. // Платон. Сочинения : в 3 т. / Платон ; под.общ ред. А.Ф.Лосева и В.Ф.Асмуса /. – М.: Изд-во социально-экономической литературы «Мысль», 1972 – Т.3. – Ч.2. – С.83-478.
175. Пожидаєв В.О. Неурядові організації у суспільно-політичному житті суспільства: межі участі й пріоритети діяльності / Є.О.Пожидаєв // Стратегічні пріоритети. – 2007. – №4. – С.19-26.
176. Покотило О. Історія прийняття Конституції України 1996 р. та суть політичної реформи / О.Покотило // Історичний журнал. 2009. – №1. – С.54-64.
177. Полибий. Всеобщая история / Полибий ; [пер. с древнегреч. Ф.Г.Мищенко]. – СПб.: Наука, Ювента, 1994 – 496 с. – (Историческая библиотека).
178. Политическая конфликтология : учебное пособие / под ред. С.Ланцова]. – СПб.: Питер, 2008 – 319 с. – (Серия «Учебное пособие»).

179. Политическая энциклопедия : в 2 т. / Нац. обществ. науч. фонд; рук. проекта Г.Ю.Семигин ; науч. ред. совет : пред. совета Г.Ю.Семигин. – М.: Мысль, 2000 – Т.1. – 750 с.
180. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку : навч. посіб. для студентів вищих закладів освіти (І.Ф.Курас, Р.В. Балабан, О.В.Крисаченко) [та ін.] / за ред. Ф.М.Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – 327 с.
181. Політична система України: проблеми становлення і розвитку : монографія / В.С.Великочій, М.А.Геник, Г.О.Дичковська [та ін.] / за ред. В.І.Кафарського – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 456 с.
182. Пономарева Е.Г. Институт парламентаризма в странах Центральной и Восточной Европы (Венгрия, Польша, Чехия) / Е.Г.Пономарева // Политические системы и политические культуры : сб. учебн. материалов / [И.М.Бусыгина, М.В.Ильин, И.В. Кудрявцева и др.]. – М.: МГИМО(У), МИД России, 2008. – 424 с.
183. Похил О.М. Суд і прокуратура в механізмі реалізації права людини на захист своїх прав і свобод / О.М.Похил // Науковий вісник Чернівецького інституту правознавства. – Чернівці: Чернів. нац. ун-т, 2009. – Вип.522. – С.24-28.
184. Почепцов Г. Г. Паблик Рилейшнз для професіоналов / Георгий Георгиевич Почепцов. – М.: «Рефл-бук»; К. : «Ваклер», 2000. – 624 с.
185. Преториус Р. Теория конфликта / Р.Преториус // Политические исследования. 1991. – №5. – С.139-142.
186. Примуш М. Через шторми до влади. Італійська партійно-політична система в період між першою та другою республіками / М.Примуш // Політика і час. – 2001. – №5. – С.56-67.
187. Приходько Н.Анатомія українського кризиса / Н.Приходько // Свободная Мысль XXI. – 2007. – №112. – С.57-66.
188. Проблеми української політики : аналітичні доповіді Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. Кураса НАН України (ЛевенецьЮ.А., Войналович В.А., Дергачов О.П.) [та ін.] / заг. ред. Ю.А. Левенець. – К.: Нац. Академія Наук України ; Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф.Кураса, 2010. – 410 с.
189. Простова О.І. Опортуністична поведінка суб'єктів політики в умовах виборчого процесу : технологічний аспект / О.І.Простова / Наукові Праці : наук.-метод. журнал. – Т.131, Вип. 118. Політологія. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім.П.Могилы, 2010. – С.60-63.
190. Работяжев Н.В. Украина между Россией и Западом : опыт геополитического анализа / Н.В.Работяжев // Международная экономика и международные отношения. – 2008. – №9. – С.75-83.
191. Рахманов О.А. Динаміка громадської думки щодо формування приватного капіталу в Україні / О.А. Рахманов // Вісник Харківського

національного університету. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства : методологія, теорія, методи» – Х.: Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна, 2011. – №941. – С.186-192.

192. Резнін О. Громадянські практики українців за умов кризи / О.Резнін // Криза в Україні: зони ураження. Погляд соціологів. – К.: ТОВ «Друкарня Бізнесполіграф», 2010 – С.62-75.

193. Резнін О. Легітимація влади у слабо інтегрованому суспільстві : регіональні особливості / О.Резнін // Інститут соціології, Національна Академія Наук України – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – С.87-94.

194. Революционная ситуация в России в середине 19 века / Барабой А.З., Баренбаум И.Е., Герасимова Ю.И. [и др.] ; под ред. М.В. Нечкиной. – М.: наука, 1978. – 440 с.

195. Рибак А. Особливості політичних конфліктів у «постпомаранчевий період» в Україні / А.Рибак // Наукові праці: Серія «Політичні науки». «Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004-2008 рр.» – Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька Академія» , 2008. – Вип.3. – С.171-181.

196. Рихард А. Источники политической стабильности и нестабильности в Польше / Анджей Рихард, Эдмунд Внук-Липиньский // Социологические исследования. – 2002. – №7. – С.62-73.

197. Рихлік В.А. Політична еліта України: проблеми консолідації / В.А.Рихлік // Вісник Севастопольського державного технічного університету. Політологія. – Севастополь: Вид-во Севастоп. нац. техн. ун-ту, 2008. – Вип. 91. – С.90-93.

198. Рішення Конституційного Суду від 6 квітня 2010 р. №11-рп /2010 у справі за конституційним поданням 8 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення частини шостої статті 59 Регламенту Верховної Ради України стосовно можливості окремих народних депутатів України брати безпосередню участь у формуванні коаліції депутатських фракцій У Верховній Раді України // Конституційний Суд України : рішення, висновки Конституційного суду України п.10 :2010. – К.: Логос, 2011 – С.205-211.

199. Роберт Г.М. Правила парламентской процедуры / Генри М. Роберт ; [пер. с. англ. А.Левин]. – Вашингтон: Проблемы Восточной Европы, 1992. – 273 с.

200. Рогозін М.П. Розвиток партійної системи в Україні : кількісний аналіз / М.П. Рогозін // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія». – К.: Видавн. дім «Academia», 2003. – Т.21: Політичні науки. – С.45-52.

201. Розвиток публічного права в Україні (доповідь за 2007-2008 роки) (Тимошук В.П., Куйбіда Р.О., Демкова М.С.) [та ін.] / за заг. ред. Н.

В.Александрової, І.Б. Коліушка ; Центр політико-правових реформ. – К.: Конус-Ю, 2009. – 584 с.

202. Розумний М. Розвиток політичної системи України : виклики і загрози / М.Розумний // Політичний менеджмент. – 2008. – №1. – С.9-13.

203. Романюк А. Партії та електоральна політика / Анатолій Романюк, Юрій Шведа. – Львів: «Астролябія» ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, Центр політичних досліджень, 2005. – 348 с.

204. Романюк А.С. Інститут когабітації та політичні наслідки його реалізації в Україні / А.С. Романюк, В.П. Мельник // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Київ ; Миколаїв: Вид-во «Український центр політичного менеджменту», 2009. – Вип.17 – С.69-73.

205. Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти : Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы / Феликс Михайлович Рудич / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, Національна Академія Наук України. – К. : Наукова думка, 2010. – 301 с.

206. Рябов С.Г. Державна влада: проблеми авторитету і легітимності : [монографія] / Сергій Геннадійович Рябов ; Нац. ін-т стратегічних досліджень. – К.: НІСД, 1996. – 124 с. – (Серія «Стратегії політики і політичний аналіз». Вип. I)

207. Рябой Ю. Формування потужних політичних партій як елементу впливу на розвиток політичної свідомості суспільства / Ю.Рябой // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2011. – Вип.22 – С.143-150.

208. Савойська С. Політико-ідеологічне протиріччя як головний фактор виникнення мовно-політичного сепаратизму / С.Савойська // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Київ ; Миколаїв: Український центр політичного менеджменту, 2009. – Вип.17. – С.248-263.

209. Сало І. С. Шляхи забезпечення балансу влад в Україні у межах чинної конституційної моделі / І.С.Сало // Стратегічні пріоритети. – 2010. – №1. – С.60-65.

210. Сапа Н.В. Компаративний аналіз світового та вітчизняного досвіду антикризового державного управління / Н.В.Сапа // Держава та регіони. Серія: Державне управління. – 2011. – №1. – С.115-119.

211. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія. Дослідження структур мотивів і результатів / Джованні Сарторі ; [пер. з англ. О.І. Мороз]. – К: АртЕк, 2001. – 224 с.

212. Серьогіна С. Оптимізація статусу президента як ключова ланка конституційної реформи в Україні / С. Серьогіна // Право України. - 2009. – №6. – С.23-28.

213. Симончук О. Помаранчева революція : Повстання середнього класу? Так! / О.Симончук // Українське суспільство 1994-2004: динаміка соціальних змін за ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги Інститут соціології ; Національна Академія Наук України – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – С.62-71.
214. Сироткин В.Г. История Франции. Пятая республика : учеб.пособие для вузов по спец. «История» / В.Г.Сироткин – М.: Высш. шк., 1989. – 99 с.
215. Слюсаревський М.М. Про деякі гносеологічні умови достовірності й прогностичної значущості соціально-психологічних досліджень (на прикладі зв'язку соціальної напруженості із соціальним протестом) / М.М.Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : збірник статей. – К.: Ін-т соц. та політ. психології АПН України. – 2003 – Вип.7. – С.3-22.
216. Согрин В.В. Противоречивые итоги президентства Путина / В.В.Согрин // Общественные науки и современность. – 2009. – №1. – С.69-87.
217. Согрин В.В. Революция и термидор. К исторической типологии общественно-политического процесса России 90-х годов / В.В.Согрин // Вопросы философии. – 1998. – №1. – С.3-16.
218. Сорокин П.А. Обзор циклических концепций социально-исторического процесса / П.А.Сорокин // Социологические исследования. – 1998. – №12. – С.3-14.
219. Сорокин П. Социология революции / Питирим Александрович Сорокин // Человек, Цивилизация, общество – М.: Политиздат, 1992 – С.266-294.
220. Ставлення громадян до принципів формування системи державної влади // Національна безпека і оборона. – 2007. – №10 – С.14-16.
221. Станкевич В. Багатопартійність у сучасній Україні: короткий короткий огляд становлення та оцінка перспектив / Вікторія Станкевич, Аліна Бесєдіна // Схід. – №2. – С.118-123.
222. Степаненко В. Революція як констеляція: національні особливості громадянської акції В.Степаненко // Українське суспільство 1994-2004: динаміка соціальних змін / за ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги Інститут соціології ; Національна Академія Наук України – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – С. 4-21.
223. Степанова Н. Політична конфліктність і кризовість у сучасному українському суспільстві / Н.Степанова // Наукові записки. Серія «Політичні науки». «Демократичний транзит в Україні : підсумки електорального циклу 2004- 2007 рр.». – Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька Академія», 2008. – Вип.3 – С.162-170.

224. Стратегії розвитку України: теорія і практика / Барков, В.Ю., Крисаченко В.С., Степико М.Т.) [та ін.] ; під ред. О.С.Власюка. – К.: Адміністрація президента України ; Нац. Ін-т стратегічних досліджень, 2002 – 864 с.
225. Стрижакова Н.А.Реалії українського лобіювання / Н.А.Стрижакова // Держава і право: зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права імені В.М. Корецького. 2008. – Вип.44 – С.739-744.
226. Стулова Д. Ю. Політична діяльність мас-медіа: основні підходи та проблеми / Д.Ю.Стулова // Вісник Севастопольського національного технічного університету. Серія: Політичні науки. – Севастополь : СевНТУ, 2010. – Вип.112. – С.178-180.
227. Суспільно-політичні процеси в Україні у дзеркалі у дзеркалі громадянськості // Національна безпека і оборона. – 2007. – №10. – С.3-8.
228. Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України (Левенець Ю.А., Войналович В.А., Дергачов О.П.) [та ін.] / за ред.. Ю.А.Левенця. – К.: інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса ; Національна академія НАН України, 2009. – 448 с.
229. Титаренко О. Технології публічної політики та управління / О.Титаренко // Сучасна Українська політика. Політики та політологи про неї. Спецвипуск : Політичні технології. – К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2008. – С.26-33.
230. Тищенко Ю.А. Громадянське суспільство в Україні та політика ідентичності / Ю.Тищенко, С.Горобчишина. – К.: Укр..незалежний центр політ. досліджень ; [Агенство України], 2010. – 76 с.
231. Тищенко Ю. Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції / Ю.Тищенко, Р.Халіпов, М.Капустін. – К.: УНЦПД, 2008. – 84 с.
232. Тітар І.О. Розпуск Верховної Ради на дострокові вибори 2007 року в світлі концепції рееквілібрації демократії Х.Лінца / І.О.Тітар // Наукові праці Харк. нац. ун-ту ім. В.Н.Каразіна. Серія політологія. – Х.: Хну ім. В.Н.Каразіна, 2011. – № 948. – С.98-103.
233. Томенко М.В.Зміни до Конституції як засіб розв'язання політичних конфліктів в Україн / М.В.Томенко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К.: ІПЕНД ім І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – Вип.41. – С.45-52.
234. Томенко М.В. Конституційний процес як пошук стратегічних пріоритетів України : монографія / Микола Володимирович Томенко ;

- Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К.: Видавн.-полігр. центр «Київський Університет», 2010. – 299 с.
235. Трансформация и модернизация чешского общества / П.Махонин, П.Кухарж, К.Мюллер и др. // Социологические исследования. – 2002. – №7. – С.32-48.
236. Тупиця О.Л. Модель оптимального політичного статусу профспілки в сучасній Україні / О.Л.Тупиця // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки – К.: Ін-т держави і права імені В.Л. Корецького. – Вип.44. – С.63-68.
237. Тупиця О. Порофспілки як чинник забезпечення політичної стабільності в сучасній Україні / О.Тупиця // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К.: Укр. центр політичного менеджменту. 2007. – Вип. 10. – С.343–352.
238. Тупчієнко Л. Політичні технології: «за» і «проти» / Л.Тупчієнко / Сучасна українська політика.Політики і політологи про неї. Спецвипуск. – К.: Укр.. центр політ. менеджменту, 2007. – С.20-26
239. Україна, 2004 р.: перебіг президентської виборчої кампанії очима громадян // Національна безпека і оборона. – 2004. – №10. – С.2-20.
240. Україна в 2005–2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного розвитку : [монографія] / Грицяк Н.В., Кальниш Ю.Г, Кременець О.В. [та ін.] / за заг. ред. Ю.В.Рубана – К.: НІСД 2009. – 655 с.
241. Україна в 2007 р.: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально економічного розвитку / [Грицяк Н.В., Кальниш Ю.Г., Кременець О.В.] ; за заг. ред. Ю. Г.Рубана. – К.: НІСД, 2007. – 538 с.
242. Україна в 2010 р.: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: [монографія] / Янішевський С.О., Авксентьев О.А., Баталов О.А.) [та ін.] ; за заг. ред. А.В.Єрмолаєва. – К.: НІСД,2008. – 528 с.
243. Федоренко Г. Поділ та єдність влади: інтеграційні механізми на парламентському рівні. / Г.Федоренко. // Право України. – 2002. – №11. – С.13-15.
244. Федяшин А. Італійці наступають на те же граблі / А.Федяшин // Эхо планеты. – 2008. – №7. – С.14-15.
245. Формування парламентської більшості: стан, проблеми, перспективи. Матеріали круглого столу. – К.: Видавн. Дім Юридична книга, 2000. – 112 с.
246. Харченко Л. Консолідація політичних еліт як фактор розвитку політичної системи України / Л.Харченко // Вибори і демократія. – 2010. – № 4. – С. 82-88.
247. Хроники современной Украины : в 3 т. / Киевский центр политических исследований и конфликтологии. – К.: Основные ценности, 2001. – Т.1 – 172 с.

248. Хроники современной Украины: в 3 т. / Киевский центр политических исследований и конфликтологии. – К.: Основные ценности, 2001. – Т.2 – 315 с.
249. Хроники современной Украины: в 3 т. / Киевский центр политических исследований и конфликтологии Т.3. 1997–1998. – К. : Основные ценности, 2002. – Т.3. – 380 с.
250. Цвік М. Динаміка президентської влади в Україні / М.Цвік, Н.Жук // Вісник Державної академії правових наук України. – 2006. – №3. – С.33-44
251. Целевич В. Нарід, нація, держава / Володимир Целевич – Вінниця: СМК «Наш час», 1993. – 111с.
252. Чемшит Д.О. Політичні кризи в умовах модернізації: синергетичний підхід / Д.О. Чемшит // Грані. – 2012.- №4. – С.143-26.
253. Черленяк І.П. Особливості виборчої системи Угорщини / І.П.Черленяк // Стратегічні пріоритети. – 2007. – №4. – С.41-47.
254. Черній А.Л. Чинник кризовості у трансформуванні суспільно-політичних систем перехідного періоду : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ.наук : спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародної системи та глобального розвитку» / А.Л.Черній. – К., 2004. – 18 с.
255. Чижевский А.Л. Земное эхо солнечных бур / Александр Леонидович Чижевский / Предисловие О.Г.Газенко. – М.: Мысль, 1976. – 367 с.
256. Шайгородський Ю. Ідеологія і міфологія у символічному світі політики / Ю.Шайгородський // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Спецвипуск: Політичні технології. – К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2008. – С.46-55.
257. Шатіло В.А. Інститут президентства в системі державної влади України / В.А.Шатіло. – К.: Укр. центр політ. менеджменту ; Національна Академія Наук України, 2004. – 159 с.
258. Швирков О. Ідеологічні партії і партії ФПГ / О.Швирков // Політичний менеджмент. – 2009. – №5. – С.55-62.
259. Шиловреова И.В. Взаимоотношения глобального гражданского общества и государства (на примере России конца XX –начала XXI в.) / И.В.Шиловреова // Вестник МГУ: Социология и политология. – 2009. – №3. – С.204-207.
260. Шинкаренко Е.А. Социальная революция в концепции цивилизации А.Тойнби / Е.А.Шинкаренко // Социальная революция: вопросы теории : сб. ст. – Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1989. – С.143-148.
261. Шостко О.Ю. Аналіз ефективності діяльності політичної системи кримінальної юстиції у сфері протидії організованій злочинності

- окремих європейських країнах / О.Ю.Шостко // Проблеми законності. – 2010. – №2. – С.176-186.
262. Штука І. Формування демократичної політичної культури в Україні / І.Штука // Слов'янський Вісник. – Рівне: Рівенський держ. гуман. ун-т. – 2011 – Вип.11. – С.286-289.
263. Шубарт В. Европа и душа Востока / В.Шубарт // Общественные науки и современность. – 1993. – №4. – С.167-176.
264. Шульга М. Криза як загроза суспільній безпеці / М.Шульга // Криза в Україні: зони ураження. Погляд соціологів. – К.: ТОВ «Друкарня Бізнесполіграф», 2010 – С.7-27.
265. Шульга М. Точка повороту чи ситуативне відхилення / М.Шульга // Українське суспільство 1994-2004: Динаміка соціальних змін / за ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги Інститут соціології ; Національна Академія Наук України – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – С.193-200.
266. Шумлянський С.В. До питання відносин між мовними групами у двомовних суспільствах (на прикладі України) / С.В.Шумлянський // Наукові записки Національного університету, «Києво-Могилянська Академія». Серія Політологія. – К.: Науковий дім «Academia», 2006. – Вип.57. – С.30-36.
267. Щербенко Е.В. Ключовий момент концептуальної схеми трактування феномену помаранчевої революції / Е.В.Щербенко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Київ ; Миколаїв: Вид-во «Український центр політичного менеджменту», 2009. – Вип. 17. – С.193-200.
268. Ющик О.І. Актуальні проблеми законодавчого процесу / О.І.Ющик // Віче. – 2007. – №12. – С.7-8.
269. Palmer M. Comparative politics: political economy, political culture and political interdependence / Monte Palmer. – Itasca: F.E.Peacock Publishers. – 1997. – 647 p.
270. 20-річчя Декларації про державний суверенітет України: чи існує сьогодні загроза державності. Круглий стіл [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. – Режим доступу: <http://2008.dif.org.ua/ua/press/pkghptkrehrpkr>– Назва з титул. екрану
271. Августин Аврелий. О граде Божьем [Електронний ресурс] /Аврелий Августин / Минск : Харвест, М. : АСТ, 2000. – 1296 с. – («Класическая философская мысль»). – Режим доступу: <http://philosophyhisoric.ru/books/item/f00/s00/z0000081.shtml> – Назва з титул. екрану.
272. Баранов Н. Курс Политические отношения и политический процесс в современной России [Електронний ресурс] / Н.Баранов. – Режим

доступу: <http://www.nicbar.narod.ru/lekziya.26.htm> – Назва з титул. екрану.

273. Бунин И. Кризис в России: Социально-политическое измерение [Електронний ресурс] / И.Бунин. – Режим доступу: <http://politcom.ru/7573html> – Назва з титул. екрану.

274. Верховна Рада України. Офіційний веб-сайт. Стенограми засідань Верховної Ради України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://static.rada.gov.ua/zakon/new/STENOGR/index.htm> – Назва з титул. екрану.

275. Вишняк О.І. Дослідження історичної свідомості та національної пам'яті в українській соціології: підсумки та пріоритети (аналітична доповідь) [Електронний ресурс] / О.І.Вишняк // Український інститут національної пам'яті. – Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/1607.htm> – Назва з титул. екрану

276. Вишняк О.І. Дослідження історичної свідомості та національної пам'яті в українській соціології: підсумки та пріоритети (аналітична доповідь) [Електронний ресурс] / О.І.Вишняк // Український інститут національної пам'яті. – Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/1607.htm> - vishnyaktabldoc. – Назва з титул. екрану

277. Гарань О. Ліві та лівоцентристські партії в Україні [Електронний ресурс] / Олексій Гарань, Василь Бельмега / Фонд Фрідріха Еберта, листопад 2010 р. – 31 с. – Режим доступу: http://www.spa.ukma.kiev.ua/pdfs/Ukr_haran22-71_2010_end.pdf – Назва з титул. екрану.

278. Гнаткевич Ю. Про причини поразки Помаранчевої революції [Електронний ресурс] / Ю.Гнаткевич. – Режим доступу: <http://ua-for-ua.com/authornews/2010/03/23/070432.html> – Назва з титул. екрану

279. Дегтярев А.А. Основы политической теории [Електронний ресурс] / Андрей Алексеевич Дегтярев. – М. : Высшая школа, 1998. – 239 с. – («Институт : «Открытое общество») – Режим доступу: http://www//.gumer.info/bibliotek_books/polit/Degt/_15.php – Назва з титул. екрану.

280. Діденко Ю. Хто нажився на бензині? [Електронний ресурс] / Ю.Діденко / Український південь. Загальноукраїнський тижневик. – Режим доступу: <http://www.mnru.mk.ua/viewstory.php?sid=4091> – Назва з титул. екрану

281. Экспорт промышленных товаров з України до Російської Федерації (2007-2008, 8 місяців 2009 р.) [Електронний ресурс] // Державна підтримка українського експорту. – Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. – Режим доступу:

http://ukrexport.gov.ua/ukr/tovaroobig_za_stat/rus/3737.html– Назва з титул. екрану

282. Закон України «Про Кабінет Міністрів України» (2591-17). Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, №9, ст.58) (Із змінами внесеними, згідно із Законами N 2756-VI (2756-17) від 02.12.2010, ВВР, 2011, N 23, ст.160, N 3165-VI (3165-17) від 17.03.2011, ВВР, 2011, N 38, ст.384, N 3610-VI (3610-17) від 07.07.2011) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2591-17> – Назва з титул екрану.

283. Кара-Мурза С.Г. На пороге «Оранжевой» революции [Електронний ресурс] / С.Г. Кара-Мурза, А.А.Александров, М.А.Мурашкин, С.А.Телегин. – Режим доступу: <http://lib.rus.ec/b/68236/read> – Назва з титул. екрану

284. Категорія – Списки Міністрів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://u.k.wikipedia.org/wiki/Категорія_списки_міністрів_України. – Назва з титул.екрану.

285. Кынев А. Парадоксы и перспективы политической системы Украины в свете президентских выборов 2004 [Електронний ресурс] / А.Кынев. – Режим доступу: <http://wwwdemocracy.ru/articlephp?id=692>. – Назва з титул. екрану.

286. Краткий отчет о социологическом опросе «Регионы Украины в образах и стереотипах массового сознания [Електронний ресурс] // Институт прав человека и предотвращения экстремизма и ксенофобии, 22 мая 2012 г. – Режим доступу: http://www.ihrpex.org/ru/article/3026/kratkyj_otchet_o_sotsyologicheskome_oprose_regyony_ukrayny_v_obrazah_y_stereotypah_massovogo_soznaniya– Назва з титул. екрану

287. Лозинський Р. Хто такі галичани і чому вони стають сепаратистами [Електронний ресурс] / Р.Лозинський. – Режим доступу: <http://www.jl.lviv.ua/n23/texts/lozynskyj.htm>

288. Ляшенко О. Історична пам'ять українців : точки зближення та розриву. Ч. 1. Історичні особистості [Електронний ресурс] / О.Ляшенко // Research&Branding Group. – Режим доступу: <http://www.rb.com.ua/ukr/analitics/socym/7285/>. – Назва з титул. Екрану

289. Ляшенко О. Історична пам'ять українців : точки зближення та розриву. Частина 2. Події [Електронний ресурс] / О.Ляшенко // Research&Branding Group. – Режим доступу: <http://www.rb.com.ua/ukr/analitics/socym/7299/>– Назва з титул. екрану

290. Малинкович В. О причинах «Оранжевой революции в Украине» [Електронний ресурс] / В.Малинкович. – Режим доступу:

igpi.ru/monitoring/Ukraine/new_ukr/revolution/1118840376.html– Назва з титул. екрану

291. Малиновський В.Я. Державне управління : навчальний посібник [Електронний ресурс] / Малиновський Володимир Ярославович. – Луцьк: Ред.-вид. від. «Вежа» Вол. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 558 с. – Режим доступу: http://www.pravo.vuzlib.org/book_z1181_page_64.html

292. Мацієвський Ю. Феномен політичної кризи : сутність, ознаки, та наслідки [Електронний ресурс] / Ю.Мацієвський // Інституційна криза в системі демократичного врядування: альтернативні шляхи виходу з неї. Матеріали круглого столу. – С.1-3. – Режим доступу: <http://www.lvivacademy.com/download!/Materialy-kruhl-stolu.kolodiy.doc?libreofficewriten> – Назва з титул. екрану.

293. Міфи та антиміфи Помаранчевої революції [Електронний ресурс] // Главком11.2010. – Режим доступу: http://Glavkom.ua/articles/2231_html– Назва з титул. екрану

294. Напад на демонстрантів під ЦВК [Електронний ресурс] // Народний оглядач. Щоденна Газета неофіційної інформації і громадської думки. 24.10.2011. – Режим доступу: <http://Sd.org.ua./news.php??in=5171>– Назва з титул. екрану

295. Оцінки політичного життя України в 2010 р. (Результати опитування громадської думки з 16 по 22 грудня 2010 р. [Електронний ресурс] / Центр соціологічних досліджень «Софія» – 9 с. – Режим доступу: <http://www.sofia.com.ua.assets/file/attaches/2010/20101227.pdf> – Назва з титул. екрану.

296. Пахомова Т.І. Щодо механізмів управління кризами суспільного розвитку в системі державного управління Т.І. [Електронний ресурс] / Т.І.Пахомова // Теоретичні та прикладні питання державотворення. – 2008. – № 4. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/tppd/2008-4/R_2/0ptisdu.pdf– Назва з титул. екрану

297. Петренко О.В. Политический кризис : генезис и эволюция теории : автореф. дис. на соиск. научн. степ. канд. полит. наук : спец. 23.00.01 «Теория, история, методология политической науки [Електронний ресурс] / О.В. Петренко. – М., 2009. – 20 с. – Режим доступу: www.mil.ru/files/autoreferatpetrenko.com – Назва з титул. екрану.

298. Політична криза у дзеркалі громадської думки (Результати опитування 9-17.09.2008) [Електронний ресурс] / Центр соціальних досліджень «Софія» – 9 с. – Режим доступу: <http://www.sofia.com.ua/assets/files/attaches2008//09/sofia20080922.pdf> – Назва з титул. екрану.

299. Положий Є. Сила протесту. Сумська студентська революція на траві-2004 / Є.Положий [Електронний ресурс] // Тиждень. – 2010. – 7

травня. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Publication/2182>– Назва з титул. екрану

300. Послание президента РФ президенту Украины. Полный текст [Електронний ресурс] // РИА Новости – Режим доступу: <http://ria.ru/politics/20090811/180447883.html>– Назва з титул. екрану

301. Рогозян О. Политический кризис : анализ и технологии урегулирования (на примере Краснодарского края) : автореф. дисерт. на соиск. научн. степ. канд. полит. наук : спец.23.00.02 "Политические институты и процессы" [Електронний ресурс] / О.В.Рогозян – Краснодар. – 2006. – 11 с. – Режим доступу: http://www.bestreferat.ru/referat_96813.html – Назва з титул. екрану.

302. Соціологічне опитування: Виберіть твердження з якою Ви більшою мірою згодні (врахування прав меншості) [Електронний ресурс]. – Центр Разумкова, 19–25 червня 2008 р. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=343– Назва з титул. Екрану

303. Соціологічне опитування: назвіть найбільш серйозні суспільно-політичні проблеми країни, що потребують першочергового вирішення [Електронний ресурс] / Центр Разумкова з 7 по 19 жовтня 2008 р. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=152– Назва з титул. екрану

304. Ставлення громадян до основних напрямів зовнішньої політики України. Аналітичні записки [Електронний ресурс] // Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/257>. – Назва з титул. екрану

305. Стан і умови діяльності опозиції в Україні [Електронний ресурс] // Український центр економічних і політичних досліджень, Червень 2011 – 90 с. – Режим доступу: http://www.ucers.org/upload/Przh_June_2011_Opozytsiya.pdf – Назва з титул. екрану.

306. Сучасна політична криза : причини і шляхи подолання [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://dif.org.ua/... сучасна %20 політична%20 кр...](http://dif.org.ua/...%20сучасна%20політична%20кр...)– Назва з титул. екрану.

307. Танчин И. От Кравчука до Ющенко [Електронний ресурс] / И.Танчин // Апология №8 (8) 2005. – Режим доступу: Polite.com.ua./digest/2779/-htm. – Назва з титул. екрану.

308. Тарасова А.Е. Политические кризисы в России начала 1990-х гг. : Проблемы изучения [Електронний ресурс] / А.Е.Тарасова / [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.it.n.ru – Назва з титул. екрану.

309. Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка – найпопулярніші для українців серед діячів культури [Електронний ресурс] // Релігія в Україні – Режим доступу: www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/6136-

taras-shevchenko-ivan-franko-i-lesya-ukrayinka-najpopulyarnishi-dlya-ukrayinciv-sered-diyachiv-kulturi.html– Назва з титул. екрану

310. Феен Г. Розвиток партійних систем у посткомуністичних країнах ЄС [Електронний ресурс] / Ганс Йоахім Фен / Фонд Конрада Аденауера – 15 с. – Режим доступу: www.kas.de/wf/doc/kas_10201-1522-2-30.pdf?070302141356 – Назва з титул. екрану.

311. Френсіс Фукуяма: помаранчева революція була попередженням для всього світу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [life.pravda.com.ua./person/2012/07/24/107466/](http://life.pravda.com.ua/person/2012/07/24/107466/)– Назва з титул. Екрану

312. Хіцян В. Криза жанру, або урядовий PR по українськи [Електронний ресурс] / В.Хіцян // Поступ. – 24 серпня 2005 р. – Режим доступу: [Postup.brama.com / usual /.php?what=4354](http://Postup.brama.com/usual/.php?what=4354)– Назва з титул. екрану

313. Цветные революции на постсоветском пространстве [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.memoid.ru/node/Cvetnye_revolyucii_na_postsovetskom_prostranstve– Назва з титул. екрану

314. Шинкарук К. Україна у міжнародних відносинах : Цілі, інструменти перспективи. Україна-Росія: сценарій Розвитку відносин до 2020 р. [Електронний ресурс] / К.Шинкарук // Compass 2020 / Фонд ім..Фрідріха. – Еберта: Представництво в Україні 12 с. – Режим доступу: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/07748.pdf>– Назва з титул. екрану

315. Що думають донеччани про Бандеру, «совок» та братню державу, – результати соціологічного дослідження [Електронний ресурс] // NGO. DONETSK.UA. Портал неполітичних новин. – Режим доступу: ngo.donetsk.ua/articles/scho-dumayut-donetchany-pro-banderu-sovok-ta-bratnyu-derzhavu-rezultaty-sociologichnogo– Назва з титул. екрану

316. Alesina A. Political instability, and economic growth [Електронний ресурс] / Alberto Alesina, Sule Ozler, Nouriel Roubini, Phillip Swagel / National Bureau of Economic Research – Cambridge, MA, September 1993. –35 р. – Режим доступу: http://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/4553024/alesina_instability_growth.pdf?sequence=2 – Назва з титул. екрану.

317. Alexander, J.G. Slovakia [Електронний ресурс] / J.G. Alexander // Eastern Europe: an introduction to the people, lands and culture / Ed. by Richard C.Frucht. Vol.2, Santa Barbara. – California: ABC-CLIO, 2005. – P.283-328. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул екрану.

318. Almond G.A. Civic culture : political attitudes and democracy in five nations [Електронний ресурс] / Gabriel Abraham Almond, Sidney Verba. – SAGE, 1989. – 379 р. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул екрану.

319. Almond G.A. Crisis, choice and change: historical studies of political development [Електронний ресурс] / Gabriel Abraham Almond, Scott C. Flanagan, Robert, J. Mundt – Little, Brown, 1973. – 717 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.
320. Aoki M. Toward a comparative institutional analysis [Електронний ресурс] / Masahiko Aoki / MIT Press, 2001. – 467 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.
321. Aslund A. How Ukraine became a market economy and democracy [Електронний ресурс] / Anders Aslund / Peterson Institute. – 2009. – 345 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.
322. Baev P.K. “Reexamining” of the Color revolutions: The turn of the tide from Belgrade to Ulan Bator [Електронний ресурс] / P.H.Baev // Troubled regions and the Failing states: The clastering and contagion of Armed Conflicts / ed. by K.B.Harpviken. – Emerald Group Publishing, 2010. – P.249–276. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану
323. Baumann E.E. Between Politics & a Hard Government Structure and Weak State : Foreign Policy behavior – Belarus and Ukraine compared [Електронний ресурс] / E.E.Baumann // The 6th ECPR General Conference University of Iceland Reykjavik, Iceland, 25-27 August 2011 – 28 p. – Режим доступу: <http://www.ecprnet.eu/MyECPR/proposals/reykjavik/uploads/papers/3757.pdf> – Назва з титул. екрану
324. Bell D. S. Presidential Power in Fifth Republic France [Електронний ресурс] / David S. Bell. – Bery Publishers, 2000. – 286 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.
325. Bercovitch J. Conflict resolution in the twenty first century : principles, methods and approaches [Електронний ресурс] / Jacob Bercovitch, Richard Jackson. – Michigan: University of Michigan Press, 2009.- 226 p. – Режим доступу : <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.
326. Birch S. Party system and voting behavior in the Ukrainian Parliamentary elections of 1994 [Електронний ресурс] / S.Birch // Contemporary Ukraine : dynamics of Post-Soviet transformations / Ed. by T. Kuzio ; M.E.Sharpe, 1998 – P. 138-160. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.
327. Voin A. Institutional crises and reforms in policy sectors [Електронний ресурс] / Arjen Voin, Paul’t Hart // Government institutions : effects, changes and normative foundations / ed. by H.Wagenaar. – Springer, 2000. – P.9-29. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

328. Boin A. The Politics of Crisis Management : Public Leadership under pressure [Електронний ресурс] / Arjen Boin. – Cambridge : Cambridge University Press. – 2005. – 182 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

329. Boulding K. E. A Pure theory of conflict applied to organizations [Електронний ресурс] / Kenneth E. Boulding // Power and conflict in organizations / ed.by R.Kahn, Elise Boulding – Francis&Taylor, 1964. – P. 136-145. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

330. Brecher M. A Study of Crisis [Електронний ресурс] / Michel Brecher, Jonathan Wilkenfeld. – Michigan : University of Michigan Press, 1987. – 1064 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

331. Brundage, J. A. Law, Sex and the Christian society in medieval Europe [Електронний ресурс] / James A. Brundage. – Chicago : University of Chicago Press, 1990. – 698 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

332. Bugaisky J. Political parties of Eastern Europe : a guide to politics in the Post-Communist era [Електронний ресурс] / Janusz Bugaisky. – M.E.Sharpe, 2002. – 1055 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

333. Bugaisky J. Ukraine: a net assessment 16 years of independence [Електронний ресурс] / J.Bugajsky, S.Pifer, C. A.Wallander, Center for Strategic and International Studies (Washington D.C.). – CSIS, 2008. – 34 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

334. Busch A.E. The Ukrainian Crisis in perspective. June 2007 [Електронний ресурс] / A.E. Busch // Ashbrook. Strengthening Constitutional Self-government. Ashland University. Editorial June 2007. – Режим доступу: <http://www.ashbrook.org/publicat/oped/busch/07/perspective.html> – Назва з титул. екрану.

335. Casanova J. Ethnolinguistic and religious pluralism and Democratic Construction in Ukraine [Електронний ресурс] / J. Casanova // Post-Soviet political order: conflict and state-building / ed. By B.R.Rubin, J.L.Snaider. – Routledge, 1998. – P.81-103. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

336. Category : Georgian (country) politician stubs – Wikipedia- the Free Encyclopedia [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://en.wikipedia.org/wiki/Category:Georgian_\(country\)_politician_stubs](http://en.wikipedia.org/wiki/Category:Georgian_(country)_politician_stubs) – Назва з титул. екрану

337. Category: Government ministries of Moldova – Wikipedia- the Free Encyclopedia [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://>

[http://en.wikipedia.org/wiki/Category :Government_ministries_of_Moldova](http://en.wikipedia.org/wiki/Category:Government_ministries_of_Moldova)
– Назва з титул. екрану.

338. Chowdhury Sh.D Crisis, Decline and Turnaround. A test of Competing Hypotheses for short-term performanceimprovement in small firms [Електронний ресурс] / Shamsud D.Chowdhury, James R.Lang // Journal of Small Business Management. – 1999. – Vol. 31. – Режим доступу: [docid www.questia/google_scholar.gst? docid=5000253347](http://www.questia/google_scholar.gst?docid=5000253347) – Назва з титул. екрану

339. Coguel F. Political instability in France [Електронний ресурс] / F Coguel // Foreign affairs. 1954. – Vol.33. – №1. – Oct. – P.111-122. – Режим доступу: <http://www.jstor.org/PSS/20031079>– Назва з титул. екрану.

340. Cohen G. Karl Marx Theory of history: a defense [Електронний ресурс] / Gerard Cohen. – Princeton: Princeton University Press, 2000. – 442 p. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

341. Conrad C. R. Measuring government duration and stability in Central Eastern European Democracies [Електронний ресурс] / Courtenay Ryals Conrad, Sona Nadenichec Golder. – 33 p. – Режим доступу: <http://homepages.nyu.edu/~sln202/EEC16.pdf> – Назва з титул. екрану.

342. Constitutional Crisis [Електронний ресурс] // Wikipedia. The free encyclopedia. – Режим доступу: [en.wikipedia.org/wiki/ constitutional_crisis](http://en.wikipedia.org/wiki/constitutional_crisis) – Назва з титул. екрану

343. Converse Ph.E. Political representation in France [Електронний ресурс] / Phillip. E Converse, Roy Pierce. – Harvard : Harvard University Press, 1986 – 996 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

344. Coorsey N. Ukraine [Електронний ресурс] / N. Coorsey / The colour revolutions in the Former Soviet states : Succes and Failure / ed. by Donnacha O Beachain. – Taylor& Fancis,2010. – P. 30-44. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

345. Crises and Sequences in Political Development [Електронний ресурс] / L. Binder, J. Colman, J. LaPalombara and others] // Review Article – IS 716 – Comparative Politics – Rockie L. Beasley – 4 p. – Режим доступу: [http://www.odu.edu/al/jchen/Comparative%20Politics%20\(Graduate\)/Review%20Essays/Week%2010/Rockie%20Beasley.pdf](http://www.odu.edu/al/jchen/Comparative%20Politics%20(Graduate)/Review%20Essays/Week%2010/Rockie%20Beasley.pdf) – Назва з титул. екрану

346. Crisis [Електронний ресурс] // Wikipedia. The free encyclopedia. – Режим доступу : en.wikipedia.org/wiki/crisis#definition – Назва з титул. екрану

347. D’Anieri P. The Impact of Domestic Division of Ukrainian Foreign policy: Ukraine as a weak state [Електронний ресурс] / P.D’Anieri // State and Institution building in Ukraine / ed. by T. Kuzio, R.S. Kravchuk, P.

- J.D'Anieri / Palgrave Macmillan, 1999. – P.83-106. – Режим доступу : <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.
348. D'Anieri P. Understanding Ukrainian politics and institutional design [Електронний ресурс] / Paul D'Anieri. – M.E.Sharpe, 2006. – 299 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.
349. Dalton R.J. Political cleavages, issues, and electoral change [Електронний ресурс] / Russel J. Dalton // Comparing democracies: new challenges in the study of elections and voting / Ed. by Lawrence LeDuc, Richard G.Niemy, Pippa Norris – London : SAGE,2002. – P. 189-209. – Режим доступу : <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.
350. Decline [Електронний ресурс] // Wikipedia. The Free Encyclopedia. – Режим доступу: en.wikipedia.org/wiki/decline – Назва з титул. екрану.
351. Doornbos M. Society and State in Crisis: What went wrong in Somalia [Електронний ресурс] / Martin Doornbos, John Markakis / Crisis Management and the Politics of Reconciliation in Somalia / ed.by L.Wohlgemuth. – Nordic Africa Institute, 1994. – P. 12-18. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.
352. Druckman D. Conclusions: case studies as evidence : lesson learned [Електронний ресурс] / Daniel Drickman, Amrita Narlicar // Deadlocks in multilateral negotiations: causes and solutions/ Ed. by A. Narlicar. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010 – P.254-279. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.
353. Ebel.R.E. The Geopolitics of Russia Energy : looking back, looking forward [Електронний ресурс] / Robert .E.Ebel. – CSIS, 2009. – 66 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Режим доступу : – Назва з титул. екрану.
354. Elgie R. Explaining the onset cohabitation under Semi-Presidentialism [Електронний ресурс] / Robert Elgie, Iain Menamin // Working papers in international Studies. – Dublin : Dublin City University, 2010. – No12. – 26 p. – Режим доступу: doras.dcu.ie/15665/1/12.pdf – Назва з титул. екрану.
355. Failed States Index – 2009 – Страны мира. Таблица рейтинга недееспособности стран мира [Електронний ресурс] // Центр Гуманитарных технологий. Гуманитарные технологии и развитие человека. Экспертно-аналитический портал. – Режим доступу: gtmarket.ru/Files/research/Failed_States_Index_2009.html – Назва з титул. екрану
356. Failed states Index 2010 Рейтинг недееспособности стран мира 2010 года [Електронний ресурс] // Центр Гуманитарных технологий. Гуманитарные технологии и развитие человека. Экспертно-

- аналитический портал. – Режим доступу :<http://gtmarket.ru/news/state/2010/06/22/2579>– Назва з титул. Екрану
357. Failed States Index 2011. Рейтинг недееспособности государств мира 2011 [Электронный ресурс] – Режим доступу: <http://gtmarket.ru/news/state/2011/06/20/2980>– Назва з титул. екрану
358. Fesenko V. Influence the Electoral System on the role of political parties in the development of democracy in Ukraine [Электронный ресурс] / V.Fesenko // Political Parties in Post-Soviet Space : Russia, Belarus, Ukraine, Moldova / ed. by A.Kulik, S.Pshizova. – Greenwood Publishing Group, 2005. – P.95-117. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.
359. Gallina N. Beyond Democracy : The Relevance of Informal Power in Eastern Europe [Электронный ресурс] / N.Gallina // – 14 p. – Режим доступу :http://nicolegallina.com/docstexts/12_text_beyond_democracy_2011_ng.p– Назва з титул. екрану
360. Gallina N. Challenging the East-West divide: insights fom a comparison of Ukraine and Italy [Электронный ресурс] / N.Gallina // CEU Political Science Journal. – 2011. – Vol. 6, No2. – P.192-22. – Режим доступу: http://www.nicolegallina.com/docstexts/14_text_comparison_ukraine_italy_2011_ng.pdf– Назва з титул. екрану
361. Gallina N. Ukraine : Nation-building Revisited : The Ukrainian Presidents and their understanding of Identity Politics [Электронный ресурс] / N.Gallina // Pplitical Sphere. – 2011. – No.15 – 12p. – Режим доступу: nicolegallina.com/docstexts/13_text_ukraine_identity_2011_ng.pdf– Назва з титул. екрану
362. Gelman V. From “Feckless pluralism to “DominantPower Politics” : The Transformation of Russia’s party system [Электронный ресурс] / V. Gelman // Paper for presentation at the conference “Post-Soviet In/Securities : Theory and Practice”, Mershon Center, Ohio State University, Columbus, OH, October 7-8, 2005. – 17 p. – Режим доступу: <https://kb.osu.edu/dspace/bitstream/handle/1811/30222/GelmanPaper.pdf?sequence=17> – Назва з титул. екрану
363. George A.L. Case studies and theory development in Social Sciences [Электронный ресурс] / Alexander L. George, Andrew Benett – MIT Press. – 2005. – 331 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id357>. – Назва з титул. екрану.
364. Grilli V. Political and monetary institutions and public financial policies in the industrial countries [Электронный ресурс] / V. Grilli, D.Masciandaro, G.Tabellini // Economic Policy. – 1991. – Vol 6. – №13. – Oct. – P.342-392. – Режим доступу: http://www.statistica.unimib./utenti/dallapellegrina/grilli_masciandaro_tabellini_91pdf. – Назва з титул. екрану.

365. Guarnieri C. The Judiciary in the Italian political crisis [Електронний ресурс] / C.Guarnieri // Crisis and Transition in the Italian politics / ed. by M.J Bull, M. Rhodes. – Routledge, 1997. – P.157-176. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.
366. Gurr T.R. Violence in America: protest, rebellion, reform [Електронний ресурс] / Ted Robert Gurr / SAGE, 1989 – 528 p. – Режим доступу : <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.
367. Hale H. E. Regime cycles. Democracy, autocracy and revolution in Post-Soviet Eurasia [Електронний ресурс] / H.E.Hale – Режим доступу: http://www.google.com.ua/#hl=Uk&source=np&g=presidentialism+in+post+soviet+countries&ag=f&agi=&agl=&og=&gs_rfai=&fp=a0737f19262cae4d – Назва з титул. екрану.
368. Narasymiv B. Ukraine's "Orange Revolution" and why it fizzle [Електронний ресурс] / B.Narasymiv / Political Sciences. – 2007-05-10. – 21 p. – Режим доступу: <http://www.cpsa.-acspca/paper-2007/Narasymiv.pdf> – Назва з титул. екрану
369. Hermann Ch. F. Indicators of International Political Crises : Some initial steps toward prediction [Електронний ресурс] / Ch. F. Hermann // Herrschaft and Krise / Jartin Janicke – Oplanden : West German Press 1972. – Pp.233-243. – Режим доступу: <http://www.voxprof.com/cfh/hermann-pubs/Hermann-Indicators%20of%20International%20Political%20Crises.pdf> – Назва з титул. екрану. 20
370. Hine D. Governing Italy : the politics of bargained pluralism [Електронний ресурс] / David Hine / Clarendon Press, 1993. – 388 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.
371. Horn M. The Moral and Political Crisis of England [Електронний ресурс] / Melvil Horn. – Published by by J. Hatchard and son, Piccadilly, 1820. – 44 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.
372. Huber J.D. Cabinet Instability and the accumulation of Experience in the Cabinet. The Fourth French republic in Comparative perspective [Електронний ресурс] / John D. Huber, Cecilia Martinez Gallardo. – Columbia University, March, 15, – 2002. – 39 p. – Режим доступу: [politics.As.Nyu.Edu./nocs/10/4756/huber_martinez-gallardo.pdf](http://nocs/10/4756/huber_martinez-gallardo.pdf) – Назва з титул. екрану.
373. Huber J.D. Rationalizing parliament : legislative institutions and party politics in France [Електронний ресурс] / John D. Huber / – Cambridge University Press, 1996. – 215 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул екрану.
374. Huntington S.P. The Clash of Civilizations and The Ramaking Of World Order [Електронний ресурс] / Samuel P. Huntington; / with a new foreword

by Zbigniew Brzezinski. – Simon and Schutter, 1997. – 367 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

375. Ibn- Khaldun. The Muqadimah, an introduction to history [Електронний ресурс] / Ibn Khaldun. – Princeton University Press. – 1969. – 465 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

376. Investigating corruption in Ukraine. A case study of Internet Journalist Georgy Gongadze [Електронний ресурс] // World Bank Institute. – 106 p. – Режим доступу: Sitesources.worldbank.org/INTWBGOVANTCOR/Resources/gongadzel.pdf – Назва з титул. екрану.

377. Irremovable leaders and ministerial instability in interbellum [Електронний ресурс] / revised version of an essay printed in Pathways to power, edited by Mattei Dogan, Boulder Co. Westview Press, 1989. – P.239-276. – Режим доступу: <http://www.mattitudoganpersonal.com/admin/files/66/1213029728913406PDF> – Назва з титул. екрану.

378. Jacobi T. Understanding conflict and violence : theoretical and interdisciplinary approaches [Електронний ресурс] / Tim Jacoby – Taylor&Fancis, 2008. – 242 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

379. Jaworsky J. Ukraine: stability and instability [Електронний ресурс] / John Jaworsky /. – DIANE Publishing, 1995 – 87 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

380. Kahn H. On escalation: metaphors and scenarios [Електронний ресурс] / Herman Kahn, Thomas Schelling. – Transactions Publishers, 2009. – 308 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

381. Katchanovsly I. The politics of Soviet and Nazi Genocides in Orange Ukraine [Електронний ресурс] / I.Katchanovsky// Europe-Asia Studies. – 2000. – 62. – P.973-997. – Режим доступу: uottawa.academia.edu/papers/440725. – Назва з титул. екрану

382. Koroseny A. Government and Politics of Hungary [Електронний ресурс] / Andras Koroseny – New York, NY : Central European University, 1999. – 330 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

383. Kortner U.H.J. End of the world: a theological interpretation [Електронний ресурс] / Ulrich H.J. Kortner. – Westminster John Knox Press, 1995. – 367 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

384. Kravchenko B. The Law on the Civil Service [Електронний ресурс] / B. Kravchenko // State and institution building in Ukraine / ed. by T.Kuzio, R.S.Kravchuk, P.J.D'Anieri. Palgrave Macmillan, 1999. – P.135-154. –

Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

385. Kriesberg L. Constructive conflict: From escalation to resolution [Електронний ресурс] / Louis Kriesberg, Bruce W. Dayton. – Rowman & Littlefield, 2011. – 428 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

386. Kubicek P. Ukrainian Interest Groups, Corporatism and Economic Reform [Електронний ресурс] / P. Kubicek // State and Institution building in Ukraine / ed. by T. Kuzio, R.S. Kravchuk, P.J. D'Anieri – Palgrave Macmillan, 1999. – P. 58-82. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

387. Kubicek P. Unbroken ties: The state, interest associations, and corporatism in Post-Soviet Ukraine [Електронний ресурс] / P. Kubicek. – Michigan : University of Michigan Press. – 2000. – 275 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

388. Kuzio T. Semi-authoritarianism in the Kuchma's Ukraine [Електронний ресурс] / T. Kuzio // Ukraine at crossroads / ed. by N. Haios, A.N. Lushnicky. – Peter Lang, 2005. – P. 33-62. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

389. Kuzio T. Ukraine's Orange Revolution: Causes and consequences [Електронний ресурс] / T. Kuzio. – Режим доступу: www.ukrainianstudies.uottawa.ca/Ukraine_list/uk136_13.html – Назва з титул. екрану.

390. Laquerre A. Why the Fourth Republic is dying [Електронний ресурс] / A. Laquerre // Life. – 1948 – Vol. 125. – No. 13. – P. 30-31. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

391. Legare K. L'influence du systeme international sur l'evolution des regimes semi-autoritaires: quatre approches des revolutions de couleur (2003-2005) [Електронний ресурс] / K. Legare // Etudes internationales. – 2007. – Vol. 38. – No 4. – P. 501-522. – Режим доступу: <http://www.erudit.org/revue/ei/2007/v38/n4/018275ar.pdf> – Назва з титул. екрану

392. Libanon Law&Government [Електронний ресурс] // Global Law&Government. – Режим доступу: www.justkawlinks.com/Global/global/zlb.htm#prime – Назва з титул. екрану

393. Lijphart A. Presidentialism and Majoritarian Democracy : Theoretical observations [Електронний ресурс] / A. Lijphart // The Failure of Presidential Democracy : comparative perspectives / ed. by J.J. Linz, A. Valenzuela / JHU Press, 1994. – P. 91-105. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

394. Lijphart A. The politics of accommodation : pluralism and democracy in the Netherlands [Електронний ресурс] / Arend Lijphart. – University of

California Press, 1968. – 222 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

395. Magocsi P.R. The roots of Ukrainian Nationalism. Galicia as Ukraine's Piedmont [Електронний ресурс] / Paul R. Magocsi. – Toronto : University of Toronto Press, 2002. – 214 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

396. Maitre, J. M. De. Against Rousseau: on the “state of nature” and on “the sovereignty of people” [Електронний ресурс] / Jose Maria de Maitre / McGill-Queen's press-Moqr, 1996. – 204 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул екрану.

397. Mankoff J. Russian Foreign Policy: The Return of GreatPower Politics [Електронний ресурс] / Jeffrey Mankoff. – Rowman&Littlefield, 2011. – 352 p. – Режим доступу : <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану

398. March J.G. Rediscovering institutions : the organizational basis of politics [Електронний ресурс] / James G.March, Johan P.Olsen / Simon and Schuster, 1989. – 227 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

399. Matsuzato, K. Semipresidentialism in Ukraine : Institutional centism in Rampant Clan politics[Електронний ресурс] / К.Matsuzato // Demokratizatsiya, winter 2005/1/01/05 – Режим доступу: findarticles.com/p/articles/mi_423996/is_200501/ai_n13640822/pg_4/ – Назва з титул. екрану.

400. McFaul M. Russian Electoral trends [Електронний ресурс] / М. McFaul // Russian politics: challenges of democratization : [Ed. by Zoltan O. Barany, Robert G. Moser] / Cambridge University Press, 2001. – P. 19-63. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

401. Michelsen E.H. England since accession of Queen Victoria : Being and Historical resume of the parliamentary proceedings and the successive development of resources records and social condition of the country: Followed by various statistical tables from official records : An historical survey of the principles of protection and free trade as propounded by the various schools of political economy [Електронний ресурс] / Edward Henry Michelsen. – A&C Black, 1854. – 283 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул екрану.

402. Miller E.A. To balance or not to balance: alignment theory the Commonwealth of Independent States [Електронний ресурс] / Eric A.Miller. – Ashgate publishing, ltd., 2006. – 195 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/Books?id> – Назва з титул. екрану.

403. Mitchell L.A. The Color Revolutions [Електронний ресурс] / Lincoln A. Mitchell / University of Pennsylvania Press, 2012. – 256 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.
404. Mitchell L.A. Uncertain Democracy: U.S. foreign policy and Georgian Rose Revolution [Електронний ресурс] / Lincoln Abraham Mitchell. – University of Pennsylvania Press, 2009. – 180 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.
405. Motyl A. Two years after Orange Revolution: Ukraine in a funk [Електронний ресурс] / A. Motyl. – Режим доступу: www.opendemocracy.net/democracy-ukraine/two_years_4218.JSP – Назва з титул. екрану.
406. Offe C. Crises and Crisis Management' elements of political theory [Електронний ресурс] / C. Offe // International Journal of Politics, 1993. – 6 :3, Fall. – P.29-67. – Режим доступу: www.ssc.edu/~wright/soc924-2011/Offe%20--%20crisis%20management.pdf – Назва з титул. екрану
407. Parsons T. The Social System [Електронний ресурс] / Talcott Parsons. – Routledge, 1991. – 404 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.
408. Pearson Ch.M. Reframing crisis management [Електронний ресурс] / Christine A. Pearson, Judith A. Clair // Crisis Management Vol. II. / ed. by Arjen Boon. – Sage, Los-Angeles, New Delhi, Singapore., 2008. – P.1-24. – Режим доступу: polticsir.cass.anu.edu.au/staff/hart/pubs/40%20Rosenthal,%20t%20%20Hart%20&%20Kouzmin.pdf – Назва з титул. екрану.
409. Pickles D. The Fifth French Republic : Institution s and politicks [Електронний ресурс] / Dorothy Pickles. – Tailor&Francis, 1962 – 267 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.
410. Pigenko V. Elite attitudes and democratic stability: Analyzing legislators' attitudes towards the separation of powers in Ukraine [Електронний ресурс] / V. Pigenko, Ch. Wise & T.L. Brown // Europe- Asia Studies. – 2002. – Vol.54, No.1. – P. 87-101. – Режим доступу: glennschol.osu.edu/faculty/drown/home/Elite%20Attitudes.pdf – Назва з титул. екрану.
411. Pirani S. Russo-Ukrainian Gas Wars and the Call on Transit Governance [Електронний ресурс] / S. Pirani // Dynamics of Energy Governance in Europe and Russia / Ed. by C. Kuzemko, A. V. Belyi, A. Goldthau, M. Keating. – Palgrave Macmillan, 2012. – P.169-188. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.
412. Polese A. The Color Revolution virus and authoritarian antidotes : Political protest and regime counteratacs in Post-Communist spaces [Електронний ресурс] / Abel Polese, Donnacha O Beachain. – Режим

доступу: /

http://tallinn.academia.edu/AbelPolese/Papers/610568/The_Color_Revolution_Virus_and_Authoritarian_Antidotes_Political_Protest_and_Regime_Counteractions_in_Post-Comm – Назва з титул. екрану

413. Prime-minister – Wikipedia-The free encyclopedia [Електронний ресурс] – Режим доступу: en.wikipedia.org/wiki/Prime_Minister#Lists_of_prime_ministers – Назва з титул. екрану.

414. Protsyk O. Nation-Building in Moldova [Електронний ресурс] / O. Protsyk – 19 р. – Режим доступу: http://www.policy.hu/protsyk/Publications/Nationalism_in_Moldova.pdf – Назва з титул. екрану

415. Protsyk O. Troubled Semi-Presidentialism. Stability of the constitutional System and cabinet in Ukraine [Електронний ресурс] / O. Protsyk // Europa-Asia studies. – 2003. – Vol.55. – №7 – P.1077-1095. – Режим доступу: <https://perswww.kuleuven.be/~u0035056/PhD/samenvattingen/Ukraine/Protsyk%202003.pdf> – Назва з титул. екрану.

416. Rader M.M. Marx interpretation of history [Електронний ресурс] / Melvin Miller Rader. – Oxford: Oxford University Press, 1979. – 242 р. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

417. Rondeli A. Georgia: Foreign Policy and National Security Priorities [Електронний ресурс] / A.Rondeli / United Nations Development Programme 34 р. – Georgia – Tbilisi,1998. – Режим доступу : http://pdc.ceu.hu/archive/00001388/01/rondeli_e.pdf – Назва з титул. екрану

418. Rosenthal U. Political Order: rewards, punishments and political stability [Електронний ресурс] / Uriel Rosenthal / BRILL, 1978 – 286 р. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

419. Ritter H Dictionary of concepts in history [Електронний ресурс] / Harry Ritter. – Greenwood publishing Group, 1986. – 490 р. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

420. Schelling T.C. The Strategy of conflict [Електронний ресурс] / Thomas C. Schelling. – Harvard: Harvard University Press. – 1980. – 309 р. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

421. Schwerna T. Lebanon: A Model of Consociational Conflict [Електронний ресурс] / Tobias Schwerna. – Peter Lang, 2010. – 168 р. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

422. Scocpul T. States and social revolution: a comparative analysis France, Russia and China [Електронний ресурс] / Teda Scocpul. – Cambridge : Cambridge University Press, 1979. – 407 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.
423. Shynkaruk A. Re@ and virtual power : political technologies in parties' development in Ukraine and Russia [Електронний ресурс] / A. Shynkaruk // Centro Argentino de Estudios Internacionales Area CEI y Praises. – Balticos, 2004. – 21 p. – Режим доступу: www.cali.com.av – Назва з титул. екрану.
424. Stewart S. Explaining low intensity of etnopolitical conflict in Ukraine [Електронний ресурс] / Susan Stewart. – LIT Verlag Munster. 2005. – 259 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.
425. Summary of Gurr: Why Men rebel – From WikiSummary, free summaries of academic books and articles [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://wikisum.com/Gur:_why_men_rebel – Назва з титул. екрану.
426. Summary of Scopol: States and Social Revolutions – From WikiSummary, free summaries of academic books and articles [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://wikisum.com/Scopol:_States_and_social_revolutions#A_revolutionarysituation – Назва з титул. екрану.
427. Svensson P. Stability, Crisis and Breakdown : Some notes on the concept of Crisis in Political Analysis [Електронний ресурс] / P. Svensson // Scandinavian Political Studies (New Series). – 1986. – Vol. 2. – P.129-138. – Режим доступу: tidsskrift.dk/visning.jsp?markup=&print=no&id=95543 – Назва з титул. екрану
428. Taif Agreement – Wikipedia- the Free Encyclopedia [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Taif_Agreement – Назва з титул. екрану
429. Tarnauski A. The peculiarities of party politics in Belarus, Moldova and Ukraine: Institutionalization or Marginalization? [Електронний ресурс] / A.Tarnauski // Political Parties in Post-Soviet Space : Russia, Belarus, Ukraine, Moldova/ ed. by A. Kulik, S. Pshizova. – Greenwood Publishing Group, 2005. – P. 41-58. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.
430. The Failed States Index 2005 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.foreignpolicy.com/articles/2005/07/01/the_failed_states_index_2005?page=0,1 – Назва з титул. екрану
431. The Failed States Index 2012 [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.foreignpolicy.com/failed_states_index_2012 – Назва з титул. екрану
432. The History Guide. Lectures on Modern Intellectual History. Giambatista Vico, The New Science (1725) [Електронний ресурс] – Режим

доступу: <http://www.historyguide.org/intellect/newscience.html>. – Назва з титул. екрану.

433. The Oxford Companion to Politics of the World [Електронний ресурс] / ed. by Joel Krieger. – Oxford : Oxford University Press, 1993. – 1056 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

434. Thompson J.B. Political Scandal: Power and visibility in media age [Електронний ресурс] / John Brookshire Thompson / – Wiley-Blackwell, 2000. – 324 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

435. Ticktin H. Decline – an answer to Ken Tarbuck [Електронний ресурс] / H.Ticktin. – – Режим доступу: www.whatnextjournal.co.uk/Pages/Newint/Ticktin.html – Назва з титул. екрану

436. Ticktin H. Decline as a concept and its consequences [Електронний ресурс] / H.Ticktin. – – Режим доступу: www.tanfonline.com/doi/abs/101080/03017609508413391 – Назва з титул. екрану.

437. Ticktin H. The Decline of Capitalism [Електронний ресурс] / H.Ticktin // Critique: Journal of Socialist Theory. – P.153-158. – Режим доступу: www.scribd.com/doc/25984553/decline-of-capitalism-by-Hillel-Ticktin – Назва з титул. екрану.

438. Troxel T.A. Parliamentary Power in Russia, 1994-2001: President vs parliament [Електронний ресурс] / Tiffany A. Troxel / – Palgrave MacMillan. – 2003. – 251 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

439. Weber E. Peasants to Frenchmen: the modernization of rural France 1870-1914 [Електронний ресурс] / Eugen Weber. – Stanford University Press, 1976 – 615 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

440. Wilson A. The Ukrainian Nationalism in the 1990-s: a minority faith [Електронний ресурс] / Andrew Wilson – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – 300 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану

441. Wilson A. Ukraine [Електронний ресурс] / Andrew Wilson // Semi-presidentialism in Europe / Ed. by R.Elgie – Oxford University Press, 2000. – P. 260-280. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

442. Wilson A. Ukraine's Orange Revolution of 2004 : the paradoxes of negotiation [Електронний ресурс] / A. Wilson // Civil Resistance and Power Politics : The Experience of Non-Violent Action from Gandhi to the Present / ed. by Sir A.Roberts, T.G.Ash. – Oxford University Press, 2009. – P.335-

353. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

443. Wise Ch.R. The Separation of powers: Puzzle in Ukraine. Sorting out responsibilities and relationships between President, Parliament and Prime Minister [Електронний ресурс] / Charles R. Wise, Volodymyr Pigenco // State and Institution building in Ukraine / ed. by T. Kuzio, R.S. Kravchuk, P. J.D'Anieri. – Palgrave Macmillan, 1999. – P.25-56. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

444. Wolczuk K. The Moulding of Ukraine: The constitutional politics of state formation [Електронний ресурс] / Kataryna Wolczuk. – Central European University Press, 2001. – 315 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

445. Zuzovsky R. Political change in Eastern Europe since 1989: prospects for liberal democracy and a market economy [Електронний ресурс] / Robert Zuzovsky. – Greenwood : Greenwood Publishing Group, 1998. – 165 p. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua/books?id> – Назва з титул. екрану.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	3
ВСТУП.....	8
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ.....	16
Висновки до розділу 1	29
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ КРИЗ.....	31
Висновки до розділу 2	60
РОЗДІЛ 3. ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ КРИЗОВИХ ЯВИЩ У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ.....	62
3.1. Відносини між органами державної влади та характерні риси діяльності держави у внутрішній та зовнішній політиці як фактори появи політичних криз у країні.....	62
3.2. Вплив взаємодії між державним апаратом, сферою місцевого самоврядування, політичними партіями та громад- ськими організаціями на виникнення кризових процесів у вітчизняній політиці.....	82
3.3. Вплив політичної свідомості та культури населення країни на появу і посилення кризових процесів у політичній сфері.....	93
Висновки до розділу 3	115
РОЗДІЛ 4. СПРИЯТЛИВІ ФАКТОРИ І ТЕХНОЛОГІЇ ЗАПОБІГАННЯ ТА ВРЕГУЛЮВАННЯ КРИЗОВИХ ЯВИЩ У ПОЛІТИЦІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.....	117
4.1. Роль правових та загальнополітичних основ функціонування вітчизняного державного апарату в подоланні політичної кризи.....	117
4.2. Аналіз соціальних передумов і методів взаємодії між державними органами, системою місцевого самоврядування, політичними партіями та громадськими організаціями щодо запобігання порушенням функціонування політичної системи країни.....	140
4.3. Реформування політичної свідомості та культури населення як засіб врегулювання кризових явищ у вітчизняній політиці.....	152
Висновки до розділу 4.....	164
ВИСНОВКИ.....	166
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	177

Наукове видання

КЛИМ Ігор Михайлович
МАТВІЄНКІВ Світлана Миколаївна

***ПОЛІТИЧНА КРИЗА:
АНАЛІЗ І ТЕХНОЛОГІЇ ВРЕГУЛЮВАННЯ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ***

ISBN 978-966-2716-88-7

В авторській редакції
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. арк. 12,79
Наклад 300 прим.
Зам. № 002/05/17

**ВИДАВНИЦТВО
“НАІР”**

Івано-Франківськ, вул. Височана, 18,
тел. (034) 250-57-82, (050) 433-67-93
email: fedorynrr@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виробників і розповсюджувачів
видавничої продукції №4191 від 12.11.2011р.